

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ номері:

Українська революція 1648—1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI—XVII ст.: спроба порівняльного аналізу

Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII—XVIII ст.: тенденції, характер, етапи

Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894—1914 рр.)

Є. Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України

Кармалюк чи Карманюк!

1'97

В. А. Смолій (головний редактор), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, Я. Д. Ісаєвич, М. В. Коваль, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, В. М. Литвин, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт (заст. головного редактора), В. Ф. Репринцев, В. М. Ричка (заст. головного редактора), О. С. Рубльов (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, В. С. Степанков, Д. В. Табачник, П. П. Толочко, П. Т. Тронько

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська

Наукові редактори

докт. іст. наук *О. П. Реєнт*

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів**

Паспорт видання — серія КВ, № 263, зареєстровано
14.XII.1993 р. Держкомвидавом України

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 1 (412)

СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ 1997

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Проблеми української медієвістики

- Степанков В. С. (*Кам'янець-Подільський*). Українська революція 1648—1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI—XVII ст.: спроба порівняльного аналізу 3
- Горобець В. М., Струкевич О. К. (*Вінниця*). Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII—XVIII ст.: тенденції, характер, етапи 22

Україна і слов'янський світ

- Віднянський С. В. Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918—1989 рр.) 43

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії української революції

- П р и т у л я к П. П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. 62
- * * *
- Г и р и ч І. Б. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівській період життя й діяльності (1894—1914 рр.) 72

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Крижанівська О. О. Історія масонства в дисертаційних працях слухачів Київської духовної академії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) 87

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Полковники Війська Запорозького

Чухліб Т. В. Є. Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України 94

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

Шайноха К. Домна-Розанда 104

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Пущько В. Г. (*Росія, Калуґа*). Літописне оповідання про місто Холм 115

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Любченко В. Б. Кармалюк чи Карманюк? 122

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Голочко О. П. Р. А. Симонов, А. А. Турилов, А. В. Чернецов. Древнерусская книжность 128

Мицик Ю. А. (*Дніпропетровськ*). Г. Сагановіч. Невядомая вайна 1654—1667 130

Путро О. І, Рибалко В. С. Ю. І Терещенко, В. М. Курило. Історія України у 2-х кн. Кн. І 133

Дмитрієнко М. Ф., Табачник Д. В. Станіслав Кульчицький. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928) 135

Баженов Л. В. (*Кам'янець-Подільський*). О. П. Крижанівський. Історія Стародавнього Сходу 139

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Усенко П. Г. Від першого загального всеросійського перепису до першого всесвітнього 143

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Сакада Л. Д., Гонтар Т. М. (*Тернопіль*), Винар Любомир (*США, Кент*). Відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського 145

Калініченко В. В. (*Харків*). Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії 149

Данилюк Ю. З., Реєнт О. П., Рубльов О. С. 60-річчя Інституту історії України НАНУ 150

Шевченко Н. В. (*Миколаїв*). Українське товариство з вивчення ХVІІІ ст.: становлення та перспективи 155

Єременко Т. І., Гурбик А. О. Другий Міжнародний сеймик молоді країн Центральної та Східної Європи 157

Курносів Юрій Олексійович 158

Проблеми української медієвістики

В. С. СТЕПАНКОВ (Кам'янець-Подільський)

Українська революція 1648—1676 рр.
у контексті європейського революційного руху
XVI—XVII ст.: спроба порівняльного аналізу

Однією з найменш досліджених проблем українських народних рухів XVI—XVII ст. є з'ясування їхнього місця в загальноєвропейському процесі соціальної і визвольної боротьби. Заповнення цієї наукової лакуни дозволить, по-перше, глибше збагнути їхні причини й суть, по-друге, уточнити типологію, по-третє, встановити наявність чи відсутність зв'язку між тим чи іншим рухом і переходом від однієї моделі суспільних відносин до іншої, від одного цивілізаційного рівня до іншого. Під цим кутом зору у даній статті робиться спроба торкнутися висвітлення (в найголовніших аспектах) питання: в якій мірі правомірне зіставлення Української революції з Німецькою, Нідерландською та Англійською революціями? Частково воно вже ставилося Д. Наливайком та у нашій спільній з В. Смолієм праці «Людина і епоха»¹. Відома також думка М. Грушевського, що добу Хмельниччини «можна порівняти з значінням реформації для німецького народу, французької революції для Західної Європи»².

Насамперед важливо в'яснити спільне і відмінне у визріванні причин названих революцій. На середину XVII ст. Україна, як і Нідерланди напередодні революції 1566—1609 рр., не мала державної незалежності, її етнічні землі перебували в переважній більшості в складі Польського королівства й частково — Великого князівства Литовського, Молдавії, Австрії та Трансильванії. Близько 5 млн. українців, котрі проживали в Речі Посполитій³, починаючи з кінця XVI ст., відчували стрімке наростання національно-релігійного гноблення. В умовах рішучого наступу Контрреформації чинилися жорстокі утиски православної церкви й віри, насаджувався (різними засобами) католицизм (в його польській моделі, яка ґрунтувалася на ідеї «передмур'я», оплоту християнства проти антихристиянського варварства й поєднувалася з реакційною теорією «виняткових прав польського шляхетського народу»)⁴. Спроба частини верхівки православного духовенства знайти вихід із скрутного становища, в якому опинилися церква й православне населення (тобто добитися рівності з римо-католицькою церквою), шляхом укладення в 1596 р. Берестейської унії зазнала невдачі, оскільки її не підтримала більшість українців й вона не привела до загальної унії обох церков, а спроби Ватикану і Польщі використати її у своїх політичних цілях сприяли загостренню боротьби між православними й уніатами⁵.

Трагічними наслідками цієї політики стали: денационалізація більшості провідної верстви, розкол духовенства, усунення православних українців від керівних ролей в самоуправлінні міст, розвитку ремесел, промислів, торгівлі (в найбільших містах — Львові, Самборі, Києві, Барі, Кам'янці-Подільському,

Острозі, Луцьку, Дубні і в інших панівні позиції займали поляки й представники інших національностей)⁶, зростання перешкод у розвитку національної культури, мови, освіти тощо. Львівське братство в проєкті промови до короля, який на початку 1609 р. був поданий до інструкції на сейм, звертало увагу на те, що «утяжені естесьмо ми, народ руський, от народа польского над египетську неволю, же нас леч без меча, але горій ніж мечем з потомством вигублять, заборонивши нам пожитков і ремесел, обходов вшеляких, чим би только чоловік жив бити могл, того неволен русин на приржоной землі своєї руської уживати, в том то руськом Львові»⁷.

Особливо болісно сприймалося більшістю українського населення вторгнення чужоземців у святая святих — сфери духовного життя й побуту, що ґрунтувалися на віковичних традиціях моральних устоїв, сформованих на основі православної віри. Львівський єпископ Гедеон Балабан у 1598 р. писав в одному з листів, що ляхи «пильно стараються про це, щоб наш руський бідний народ унівець повернути і зовсім викоринити»⁸. Один з галичан у 1636 р. з гіркотою зауважував: «Король — лях, гетьман — лях, коли б ще Бог був лях, тоді б усім нам був кінець»⁹. Тому не можна ігнорувати значимості у визріванні революційного вибуху фактору (що відігравав велику роль у Центральній і Західній Європі), який французький юрист Рене Мунье назвав «фольклорним правом» (це неписані етичні норми, які існують у будь-якому суспільстві, поряд з державним правом)¹⁰.

Його глибокі корені у самосвідомості широкого загалу народних мас стали міцним фундаментом спротиву експансії католицизму. За таких обставин українське православ'я, православна церква стають «центром спільної спадщини історичних і культурних традицій, датованих часами Київської Русі. Саме ця церква, репрезентуючи виразно окреслені культурні традиції, уможливила швидке зростання рутенського національного почуття». Вона перетворилась у безцінне надбання для українців, «які посилено билася над витворенням нового образу самих себе»¹². Тому не випадково православ'я, як і реформаційні ідеї в Німеччині та кальвінізм в Нідерландах й Англії, відігравало роль ідеологічного знамена революційних сил.

Важливі зміни суперечливого характеру відбувалися в соціально-економічному житті країни. Одні з них засвідчували зародження нової (буржуазної) моделі суспільних відносин (яка з XVI ст. активно утверджувалася у Західній Європі, зокрема Нідерландах, Англії, Франції тощо), що вела до заміни середньовічної цивілізації, інші — зміцнення найвідсталіших підвалин феодального суспільства, зокрема кріпацтва в його найбільш брутальній у Європі (за винятком Московії) формі. Так, з кінця XVI ст., в умовах надзвичайно інтенсивної колонізації південно-західних, південних і східних земель, відбувається стрімке зростання у цих регіонах чисельності міст і містечок. Всього ж, за підрахунками науковців, на середину XVII ст. їх налічувалося близько 700—1000 і в них проживало щонайменше 20 % податкового населення¹⁴. Незважаючи на те, що переважна більшість міст і містечок мали землеробське спрямування (як, до речі, в Німеччині, Нідерландах та Англії), а їх заснування часто «диктувалося потребами оборони»¹⁵, вони сприяли розвитку ремесел і торгівлі (правда, на думку Я. Кіся, західноукраїнські міста переживали економічну кризу)¹⁶. В цілому ж на середину XVII ст. уже налічувалося понад 270 ремісничих спеціальностей (у середніх за розмірами містах працювали ремісники 20—30 спеціальностей)¹⁷.

Хоча за рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна відставала від Німеччини, Англії й Нідерландів, все ж на цей час вже окреслився процес розкладу цехового ремесла і в багатьох промислах відбувалося зародження початкових форм мануфактурного виробництва (залізрудний, папероробний, винокурний, пивоварний, лісопильний, соляний, поташний, селітроварний та ін.)¹⁸. Отже, окремі галузі промисловості стояли на порозі мануфактурної стадії розвитку капіталістичних відносин.

Особливо виразно подих нової цивілізації проявлявся, на відміну від Німеччини й Нідерландів, не в розвитку промисловості й торгівлі, а в

сільськогосподарському виробництві Півдня України, що в якійсь мірі віддалено нагадувало ситуацію в Англії (на думку російських вчених М. Барга та В. Лавровського, процес становлення буржуазних відносин у кінці XVI — на початку XVII ст. відбувався найбурхливіше в землеробстві)¹⁹. Сприятливі природно-кліматичні умови, наявність величезного фонду неосвоєних земель, традиційна слабкість державної влади відіграли важливу роль у формуванні тут переважно шляхом займанщини протягом XVI — першої половини XVII ст. якісно нового типу господарства — козацького, яке за своєю суттю було фермерським. Як слушно зауважував Д. Наливайко, «вільний труд на вільній землі невіддільний від самої суті козацтва і становить одну з його фундаментальних рис»²⁰. У середніх і заможних козацьких господарствах часто вдавалися до використання вільнонайманої праці. Вони відзначалися високою економічною ефективністю²¹. Отже, козацький стан на практиці реалізовував споконвічні мрії європейського селянства на терені від Португалії до Московії. Це — поперше.

По-друге, внаслідок того, що даний регіон України перебував в епіцентрі Великого кордону (рубежу між європейською і несередземноморською цивілізаціями), охопленого полум'ям безперервної боротьби з татарсько-турецькими завойовниками²², козакам доводилося зі зброєю в руках постійно захищати сім'ю, дім, а також результати важкої, але вільної праці. Водночас життя змушувало протистояти натиску з боку державного механізму Речі Посполитої, магнатів та шляхти. Так у горнилі «самопала й плуга» вивувалася відмінна від пересічного українського селянина, користуючись термінологією А. Гордона, «сукупна історична особа», наділена волею, розумом, здатністю не лише сприймати, а й генералізувати ідеї й діяти самостійно²³.

По-третє, козацтво виявило великі потенційні можливості й динамізм у процесі самоорганізації не лише власного стану, а й у становленні нових суспільних відносин. До середини XVII ст. завершується формування основних суспільно-політичних принципів «козацького устрою», що відзначалися своєю демократичністю. Вони передбачали: заперечення феодалної залежності й станової нерівноправності; рівність у праві володіти землею й сільськогосподарськими угіддями, займатися промислами й торгівлею; вільний вступ до козацьких лав будь-кого незалежно від станової чи національної приналежності; право участі в органах самоуправління тощо.

По-четверте, опустивши, за влучним висловом О. Компан, «ідею свободи з небес на землю»²⁴, козацтво спромоглося виробити на цій основі кодекс «козацьких прав і вільностей» — неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, які визначали його статус у суспільстві. Він не визнавав державним правом Речі Посполитої. Як слушно відзначав В. Щербак, «козацьке право забезпечувало свободу від феодалних повинностей і податків, можливість мати власну адміністрацію і, нарешті, володіти землею»²⁵. І саме ця різновидність «фольклорного права» стає суспільним ідеалом для селянства, свідомості котрого властиве «стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (крім військового), але яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо)²⁶. Можна погодитися з думкою Є. Черняка, що жодна революція не обходилася без утопічного й міфологічного елемента в ідеології й соціальній психології її учасників²⁷. Не випадково з кінця XVI ст. прагнення селян і феодално залежних міщан до здобуття «козацьких прав і вільностей» (показання) стає загальноукраїнським явищем. За даними гетьмана Івана Петрижицького, у березні 1632 р. чисельність козаків уже досягала 60 тис. осіб²⁸.

По-п'яте, на відміну від російського козацтва, українське, переживаючи бурхливий процес становлення, стало виконувати також «історичну місію національного речника українського народу», набуваючи функції «носія української державності». Внаслідок цього Південний регіон стає територіальним ядром формування національної держави: тут розвиваються

козацьке самоуправління, судочинство, військова організація, а з другої половини 20-х рр. — полково-сотенний територіальний устрій. У 1625 р. польський король Сигізмунд III змушений був визнати, що «ззовсім призабувши віру й підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою... Вся Україна (центральна і південна частини Київського і південно-східна частина Брацлавського воєводства. — Авт.) в їх руках, шляхтич невільний у своєму домі, у містах і містечках й. к. м. все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони...»³⁰. Дякуючи контактам з інтелігенцією й духовенством, в козацькому середовищі зароджується усвідомлення ідеї спадкоємності між князівською Руссю і Україною, кристалізується прагнення визволитися від іноземного поневолення.

З іншого боку, на відміну від інших європейських країн, де ліквідація особистої кріпацької залежності в її найважчих формах передувала буржуазним революціям³², в Україні з кінця XVI ст., внаслідок розвитку фільварково-панщинної системи господарства, вона різко посилюється й набуває цинічно-образливої форми. На середину XVII ст. там панщина вже сягала 2—3 (східна частина Подільського воєводства) або 3—5 (західноукраїнський регіон) днів на тиждень. Елементи панщинно-кріпацького ладу проникають у південні і східні регіони України, де проживали ще не закріпачені селяни і козаки. І якщо, наприклад, в Нідерландах виріло глибоке протиріччя між динамічним характером внутрішнього розвитку та інерцією існуючих структур і установ³³, то в сфері соціально-економічних відносин України воно виникло між розвитком козацького типу господарства, яке було найпередовішим у тогочасній Європі, й наступаючою найбільш відсталою в Європі фільварково-панщинною системою господарства, що базувалася на кріпацтві³⁴.

Не можна обійти мовчанкою того факту, що Українська революція спалахнула, набрала найбільшого розмаху й організованості, а також найдовше тривала в регіонах, де сформувався козацький стан і зберігався прошарок незакріпачених селян (центральні і південні райони Київського, східні райони Подільського воєводства, Брацлавське воєводство). Подібне становище мало місце під час революції в Нідерландах і Великій Французькій революції кінця XVIII ст.: найінтенсивніше боротьба точилася в районах, де найбільше збереглися позиції селянського господарства і селянської власності на землю³⁵.

Ще кілька спостережень. По-перше, французький історик І. Берсе, вивчаючи народні рухи у Франції XVII—XVIII ст., дійшов важливого висновку: «бунтівники» ніколи не ставали ініціаторами подій, їхні дії завжди були відповіддю на агресію зовні з боку держави, церкви, аристократії³⁶. Як свідчать роботи М. Грушевського, К. Гуслистого, П. Жуковича, І. Кіку, С. Лепявка, В. Марочкіна, П. Михайлини, В. Щербака й інших авторів, подібним чином розгорталася соціальна і визвольна боротьба в Україні з кінця XVI ст. до середини XVII ст. її вістря спрямовувалося проти наступу панівного стану, католицької церкви, державних структур Речі Посполитої.

По-друге, французькі історики соціально-економічного напрямку, з'ясовуючи природу народного насильства, слухно звернули увагу на роль притаманного народній свідомості міметизму (наслідувальності), що проявлявся під час виступів у копіюванні державного репресивного механізму³⁷. Ця закономірність мала місце і в Україні. Чим жорстокіше влада розправлялася з учасниками рухів (вперше польські жовніри вчинили масову розправу над обеззброєними повстанцями та їхніми сім'ями у Солоницькому таборі у 1596 р.)³⁸, чим нестерпнішими ставали визиск і знущання з боку панів й орендарів (переважно євреїв), тим більші насильства вчиняли повстанці над своїми гнобителями. Як справедливо відзначав Я. Дашкевич, методи національно-визвольної боротьби диктує нація-гнобитель; ступінь і характер пригноблення визначають рівень та інтенсивність боротьби пригноблених³⁹.

Реформаційні ідеї відіграли важливу роль у розвитку революції у Німеччині, Нідерландах та Англії. Не варто ігнорувати їх роль і у визріванні ідеологічних передумов Української революції. По-перше, спе-

цифічною формою реформаційного руху були братства, діяльність яких сприяла розвитку освіти й культури. По-друге, чимало православних полемістів у своїй діяльності використовували елементи реформаційної ідеології. По-третє, Реформація стала важливим провідником ренесансо-гуманістичної європейської думки, що поширювалася в Україні. По-четверте, протестантські громади приділяли помітну увагу розвитку освітньої справи, зокрема вивченню рідної мови⁴⁰. У зв'язку з цим є підстави стверджувати, що ідеологія Реформації позитивно вплинула на процес розвитку національної самосвідомості українців, почуття патріотизму, підготувавши таким чином ґрунт для розробки національної державної ідеї, оскільки, за словами канадського історика Ф. Сисина, «руська знать інкорпорованих до Польщі земель так і не дала політичної програми для руського національного існування»⁴¹.

В світлі висловлених міркувань, гадаю, правомірно розглядати причини Української національної революції як складову частину визрівання процесу соціальної і визвольної боротьби, що охопила ряд європейських країн у 40—70-х рр. XVII ст. Так, у 1640 р. розпочалася революція в Англії; в цьому ж році спалахнули всенародне повстання португальців проти іспанських поневолювачів і «війна женців» у Каталонії за збереження автономії. В 1647 р. розгорнулася антиіспанська боротьба у Південній Італії та Сіцилії, в ході якої Неаполь проголошено республікою. Високою була соціально-політична напруга у Данії; визрівали Фронда у Франції та масові селянські повстання в Австрії, Московії, Швеції, Швейцарії тощо. Їх головна причина полягала в тому, що середньовічна цивілізація все більше втягувалася в період кризи, яка супроводжувалася зародженням і розвитком нової цивілізації.

Революція в Україні спалахнула в лютому 1648 р. і тривала, як на мою думку, до вересня 1676 р. Вона спрямовувалася на розв'язання таких основних завдань: знищити панування Польщі; створити в етнічних межах України соборну державу і відстояти її незалежність; ліквідувати феодальну власність на землю, фільварково-панщинну систему господарства, кріпацтво й утвердити в сфері аграрних відносин козацький тип господарства. Певною мірою вони нагадують завдання Нідерландської революції, що передбачали виборення національної незалежності й встановлення буржуазних відносин. Таким чином, спільним для обох революцій стало переплетення соціальної боротьби з національно-визвольною, чого не можна сказати про революції в Німеччині та Англії. Щодо рушійних сил, то Українська революція стоїть ближче до двох останніх, ніж до Нідерландської, бо в ній головною і керівною силою виступало козацтво й активну участь взяло селянство, при меншій активності міщан і вкрай слабкій ролі міської буржуазії (яка лише зароджувалася і за своїм етнічним складом у значній мірі була інонаціональною) й інтелігенції. А в Нідерландах, внаслідок значного розвитку буржуазних відносин у містах (особливо в сфері торгівлі), провідну роль відігравали міщани, очолювані буржуазією, хоча участь у боротьбі брали також селяни й частина дворян.

Звертає увагу на себе той факт, що грандіозний розмах визвольної і соціальної боротьби народних мас України у 1648 р. збігся у часі з початком Другої громадянської війни в Англії, що завершилася стратою у 1649 р. короля Карла Стюарта; спалахом антиабсолютистського руху (Фронди) у Франції; повстанням міщан і селян у Московії, Австрії, Білорусі тощо. Польський підканцлер Гієронім Радзейовський говорив своєму співбесіднику французів: «Ми бачили Данію і Англію на один крок від загибелі, потім заразом перекинулася до Франції, і ваші заворушення ще не були заспокоєні, як вони вже перекинулися до Польщі». Шведський уповноважений посол на Вестфальському конгресі (осінь 1648 р.) Сальвіус повідомляв урядові: «Видається якимось великим дивом, що в усьому світі чути про повстання народу проти правителів, як-от у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Московії, Турції, Великій Татарії, Китаї».

Поза сумнівом, у середині XVII ст. на європейському континенті відбувалися дві найвизначніші події революційного характеру: Англійська й Українська революції. Мабуть, не випадково окреслилася тенденція до

встановлення політичних взаємин між її керівниками. Так, у 1649 р. англійський уряд (не виключено, що сам Олівер Кромвель) звернувся із відозвою до українського гетьмана як союзника у боротьбі проти спільного ворога, а в 1656 р. О. Кромвель направив до Бранденбурга генерала Джефсона, котрий повинен був встановити зв'язок з Б. Хмельницьким з метою створення «великої антиримської, антигабсбурзької і антиконтрреформаційної коаліції». Не варто обходити мовчанкою того факту, що сучасники подій порівнювали Б. Хмельницького та О. Кромвеля як «двох найбільших бунтівників», державних діячів, котрі не поступалися один перед одним у честолюбстві, хоробрості та спритності⁴⁴.

Ф. Сисин слушно поставив питання про значення національного чинника в період найвищого розвитку революції (1648—1657 рр.), звернувши увагу на той факт, що, «на відміну від Португалії чи Каталонії, в Україні не існувало королівства або регіональних інституцій, які б традиційна еліта захищала як втілення «нації». На його думку, лише в 1655—1656 рр. Б. Хмельницький відкрито проголосив мету — об'єднати українські землі й повалити польське правління⁴⁵. Справді, до початку революції ні стара еліта, котра денационалізувалася й втратила роль виразника й захисника національних інтересів, ні нова, що формувалася, не спромоглися сформулювати програми створення незалежної Української держави. У цьому відношенні розвиток національної свідомості українців відставав від португальців чи нідерландців.

І все-таки не варто недооцінювати роль національних почуттів, національної самосвідомості у житті українців. Уже з кінця XVI ст. джерела фіксують висловлювання про «вітчизну», «рідну землю», на якій вони проживають. Як підкреслювали львівські ремісники у 1599 р., «ми не пройдисвіти, але на Руській, рідній землі на підставі унії (мається на увазі Люблінська унія 1569 р. — *Авт*) живемо спільно з поляками...»⁴⁶. Вже під час повстання 1637—1638 рр. козацька старшина висунула програму, в якій робилася спроба поєднати гасла боротьби за «віру християнську» і козацькі «золоті вільності» з гаслами боротьби за ліквідацію владарювання ляхів і панів на території «всієї України». В універсалі від 4 листопада 1637 р. до «козаків і черні» полковник К. Скидан титулював себе «опікуном всієї України»⁴⁷.

Протягом літа—осені 1648 р. боротьба мала яскраво виражений національно-визвольний характер (хоча у ній перепліталися прояви національних почуттів з проявами народної ксенофобії)⁴⁸, на що першими звернули увагу І. Франко та В. Липинський⁴⁹. Маємо визнання подільських повстанців (опришків), що вони добровільно, «з огидою ставлячись до рабства, не стерпівши польського панування, підняли зброю»⁵⁰. Один із захоплених до полону подільських козаків заявив ворогам, що вже тепер «державна від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків»⁵¹. Хіба можна ігнорувати свідчення львівського адвоката Самійла Кушевича, що Б. Хмельницький та його соратники розглядали «Вкраїну, як свою Вітчизну»⁵²?

Як і в Нідерландах, загопи повстанців намагалися знищити все, що було пов'язане з іноземним пануванням. Наприклад, міщани Клевані, руйнуючи садиби польської шляхти, промовляли при цьому: «Нехай і пам'ятка лядська не буде»⁵³. Жителі подільського міста Віньківці зі словами: «Збиткувалися ляхи над нами живими, а ми тепер будемо [збиткуватися] над вашими кістями й дітьми» —, викинули зі склепів прах панів Заміховських⁵⁴. Подібних прикладів можна навести десятки. Національно-визвольний характер боротьби змушені були визнати й окремі представники політичної еліти Речі Посполитої. Так, литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзівілл у кінці липня 1648 р. звертав увагу сейму на необхідність дбати про збереження територіальної цілісності Речі Посполитої, пам'ятаючи приклади Голландії та Неаполітанського повстання. Цю думку активно підтримав канцлер Єжі Оссолінський⁵⁵. Анонімний автор «Дискурсу про сучасну війну козацьку чи хлопську» (осінь 1648 р.) відзначав, що «здавна народ руський мав віковичну ненависть проти ляхів чи поляків і в ній аж до цього часу перебуває... Такої розлученості проти нас, ляхів, і те-

пер зазнаємо». І при цьому застерігав урядові кола, що ця боротьба українців може привести до ситуації, коли вони «повністю виб'ються з підданства Корони Польської і собі створять нову козацьку Річ Посполиту чи Руське князівство»⁵⁶.

Величезний розмах національно-визвольної боротьби, безперечно, відіграв визначальну роль у процесі розвитку державної ідеї. На осінь 1648 р. Б. Хмельницький та його однодумці розробили програму, що передбачала надання автономії козацькій Україні (щонайменше в складі Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств) у складі Речі Посполитої (за зразком Литви), хоча, як промовляють окремі джерела, виношувалися якісь плани про відібрання «польських володінь до Вісли» та створення Руського князівства⁵⁷.

Протягом першої половини 1649 р. національна ідея наповнюється новим змістом. По-перше, в розмовах з польським посольством, очолюваним брацлавським воєводою А. Кисілем, у лютому 1649 р. Б. Хмельницький чітко засвідчив право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання. 23 лютого гетьман заявив: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Подолі і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи»⁵⁸.

По-друге, Б. Хмельницький висловив ідею незалежності утвореної держави від Польщі, розвиток якої дійшов логічної завершеності під час квітневих переговорів з московським посольством Г. Унковського. На його думку, висловлену 21 лютого, «лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде»⁵⁹. Пізніше Г. Унковський довідався, що польських послів відправили з Переяслава, бо «гетьман і військо Запорізьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть»⁶⁰. Сам гетьман повідомив йому, що «ми волею Бога цим від них стали вільними»⁶¹. Повністю поділяю думку визначного дослідника О. Оглоблина, що так було перекреслено «стару Ягеллонську ідею співіснування трьох народів — польського, литовського й руського (українського та білоруського) — в єдиній Речі Посполитій»⁶².

По-третє, Б. Хмельницький сформулював положення про соборність Української держави. Маємо свідчення одного з членів польського посольства В. Московського, що гетьман неодноразово наголошував про наміри «відірвати від ляхів усю Русь і Україну», визволити «з лядської неволі... народ всієї Русі» тощо⁶³.

По-четверте, весною 1649 р. він почав розглядати козацьку Україну як спадкоємницю Київської Русі.

Протягом цього часу відбувалися серйозні зміни і в самосвідомості українців: пришвидшується розвиток ідей Батьківщини, її єдності та незалежності, чуття спільності мети й ідентичності. Польський історик другої половини XVII ст. В. Коховський засвідчує, що в лютому 1649 р. під час згадуваних переговорів у Переяславі з посольством А. Кисіля полковник Ф. Дзеджалій заявив: «Майте для себе Польщу, а Україна нам, козакам, належить»⁶⁴. Український посол С. Мужилівський, розмовляючи у Москві з російськими сановниками, підкреслив: нині Україна «стала вже їх, козацька земля, а не польська і не литовська», і козаки «будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелями своїми поляками боротися всією силою, щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих міст не було діла»⁶⁵.

За визнанням польських посланців, котрі в травні 1649 р. побували в козацькій Україні, у цих «краях і церквах немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким» і «хлопство всієї України» покладає надії на Б. Хмельницького, що він «їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити»⁶⁶. Як повідомив керівник українського посольства до Криму Федина польським гінцям, «швидше спочатку язик назад повернеться, ніж ляхи будуть панувати над нами»⁶⁷. Отже, можемо стверджувати, що саме в першій половині 1649 р, а не в 1655—1656 рр., було сформульовано

мету національно-визвольної боротьби, що засвідчило появу якісно нового етапу в розвитку політичної культури українців. Відомий дослідник Нідерландської революції російський вчений О. Чистозвонов дійшов висновку, що хоча процес складання нідерландської нації ще був далекий від свого завершення, національна самосвідомість вже утверджувалася в ній і іспанський деспотизм сприймався як форма національного пригноблення⁶⁸. Певний, що аналіз джерел дозволяє недвозначно стверджувати: вже в перші роки революції українці також добре усвідомлювали, хто виступає їхнім національним пригноблювачем і чого вони хочуть добитися, ведучи боротьбу.

Інше питання, що в наступні роки логіка розвитку революції, відмінність політичних позицій її керівників вносили корективи у зміст національної державної ідеї (до речі, англійський вчений Ентоні Д. Сміт звернув увагу на складність процесу становлення в нідерландців чуття спільної мети та ідентичності)⁶⁹. Відомо, що старшинське угруповання нового гетьмана Івана Виговського, погодившись на входження козацької України (як суб'єкта федерації) до Речі Посполитої, домогалася включення до її складу майже всіх етнічних земель України (Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського і Чернігівського воєводств, Пінського і Мстиславського повітів Литовського князівства)⁷⁰.

В ході подальшого розвитку революції українці продовжували рішуче боротися проти як відновлення польського панування, так і встановлення московського. Як повідомляв обозний коронний Анджей Потоцький королю восени 1659 р., українська старшина вважала за найдоцільніше «не перебувати ні під в. кор. м., а ні під царем; сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи в. кор. м. царем, а царя в. кор. м.»⁷¹. У 1662 р. наказний гетьман Лівобережної України Яким Сомко виношував наміри звільнитися від московської залежності («з холопства визволитися і жити за своїми звичаями»)⁷². В кінці листопада 1666 р. один з польських шляхтичів писав з Бара: «Все Військо Запорізьке і не менше хлопство Подністровське шукали різних способів, аби могли позбутися польського панування»⁷³.

Джерела свідчать, що в другій половині 60-х — першій половині 70-х рр. гетьман П. Дорошенко докладав максимуму зусиль для того, щоб добитися створення під протекцією Порти удільної Української держави в кордонах від р. Вісли й міст Перемишля й Самбора на Заході і до Севська й Путивля на Сході («куди лише заходять імена та церкви Руські»)⁷⁴. Київський митрополит Й. Тукальський під час проведення одного з диспутів у 1669 р. наголосив, що ми, українці, «можемо бути вільними»⁷⁵. В середині квітня наступного року польський підканцлер А. Ольшевський у листі до люблінського воєводи підкреслював наміри П. Дорошенка «вчинити народ Руський удільним і незалежним краєм»⁷⁶. І ця ідея виборення національної незалежності продовжувала жити в серцях українських патріотів й, незважаючи на несприятливі геополітичні обставини, окремими гетьманами в останній чверті XVII — на початку XVIII ст. робилися спроби її реалізації⁷⁷.

Навіть поверхове зіставлення розвитку Української і Нідерландської революцій (в національно-визвольному аспекті) дозволяє помітити ряд спільних рис. Так, по-перше, впадає у вічі довготривалість боротьби за незалежність, нерівномірність її розвитку, імпульсивність, чергування спадів і піднесення. Так, у Нідерландах масові революційні виступи мали місце у 1566, 1572, 1578—1583 рр., і в підсумку в 1609 р. революція перемогла. Визначення ж хронологічних меж Української революції залишається відкритим питанням, що вимагає спеціального вивчення. В 1992 р. автор цієї статті разом з В. Смолієм висловили міркування, що події Визвольної війни тривали до осені 1676 р. (часу падіння гетьманування П. Дорошенка)⁷⁸. Подальше вивчення джерел підтверджує наукову правомірність існування запропонованої хронології. Можна навести десятки свідчень сучасників подій 60-х — першої половини 70-х рр., котрі промовляють, що вони вбачали в них продовження визвольної боротьби, яка спалахнула у 1648 р. Цікаве у цьому відношенні нагадування «городових козаків» запо-

рожцям у листі від 22 лютого 1671 р., що кожен старий козак добре пам'ятає, як поляки «важким ярмом підданства обклали наш народ український; а якщо перед війною було добре, то не потрібно було ніколи Війську Запорозькому з ними воювати. Тепер же двадцять і кілька літ воюємо, у багатьох битвах багато крові пролили і голів своїх поклали. Як це вам не соромно було пристати до тих недосконалих вільностей, які перед війною шиї наші гризли, спонукали до цієї війни»⁷⁹. Найвищого розмаху боротьба набирала у 1648—1649, 1651—1655, 1664—1668, 1671—1674 рр. На відміну від Нідерландів, революція в Україні завершилася поразкою.

По-друге, звертають увагу на себе складність і суперечливість боротьби під час обох революцій. О. Чистозвонов відзначав, що непросте переплетення соціально-економічних, політичних і релігійно-ідеологічних протиріч у Нідерландах нерідко ставило трудящих по різні боки барикад⁸⁰. Подібна ситуація неодноразово складалася в Україні, особливо в кінці 50—70-х рр., коли селяни, міщани й козаки часто воювали проти української армії разом з польськими, московськими, кримськими чи турецькими військами.

По-третє, мало місце переплетення національно-визвольної боротьби з соціальною, правда, оскільки Нідерландська революція була «революцією переважно міською», то селянський рух не набрав загальнонаціонального характеру»⁸¹. В ході Української революції соціальна боротьба селянства переросла в могутню Селянську війну (1648—1652 рр.).

По-четверте, в обох країнах боротьба точилася у різноманітних формах — від найпасивніших до найактивніших, включаючи воєнні дії, політичну й дипломатичну боротьбу. На жаль, і в Нідерландах, і особливо в Україні протиборствующі сторони часто проявляли нетерпимість, терор, жорстокість тощо. За нашими приблизними підрахунками, на кінець революції Правобережна Україна втратила щонайменше 80—90 % населення.

По-п'яте, Українська і Нідерландська держави утворилися не в межах усіх етнічних територій, а лише в окремих їхніх частинах, внаслідок чого кордони проходили не за національно-мовними, а за географічними рубежами. Думається, що далеко не випадково виглядає подібність соціально-економічних регіонів, що послужили ядром утворених держав. Так, у Нідерландах вона виникла і відстояла незалежність у північних провінціях: Голландії, Фрісландії, Дренті й інших, де зберігався значний прошарок вільних селян, котрі не знали феодальної залежності, буржуазний розвиток мав надійнішу основу, а селянсько-плебейський рух виступав організованіше⁸². На терені України держава оформилася у південному і південно-східному регіонах, де також більшість селян залишалася незакріпаченою й зосереджувався козацький стан, котрий виступав організатором і керівником революції. Тому уряди обох держав докладали багато зусиль, щоб домогтися включення до їх складу решти територій, проте безуспішно. Мало цього, на відміну від Нідерландської держави, в Українській внаслідок загострення соціально-політичної боротьби й втручання сусідніх країн у 1663 р. стався розкол на Лівобережне й Правобережне гетьманства, який так і не вдалося подолати.

По-шосте, відсутність єдності серед політичної еліти негативно позначалася на ході визвольної боротьби. І якщо в Нідерландській державі все ж вдалося уникнути громадянської війни, то в Українській прорахунки еліти в оцінках соціально-політичної обстановки, різні (часто протилежні) зовнішньополітичні орієнтації її упрямовань спровокували громадянські війни у 1658—1665 та 1668—1669 рр. з усіма їхніми трагічними наслідками для українського суспільства.

По-сьоме, в історії обох революцій надзвичайно важливу роль (далеко не завжди позитивну) відігравав геополітичний фактор. Причому якщо ворогом незалежності Нідерландів була лише Іспанія, то проти виборення Україною суверенітету, окрім Речі Посполитої, виступали також Кримське ханство, Московія та Османська імперія. За таких обставин козацькій Україні не вдалося досягти незалежності. Поділяю думку Я. Дашкевича, що її трагедія полягала в тому, що «як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів»⁸³.

Відомо, що релігійний фактор відіграв важливу роль у розвитку Німецької, Нідерландської та Англійської революцій. Нідерландський історик З. В. Снеллер писав: «Нідерландська війна за незалежність, що б про це не говорили, була в той же час і релігійною війною»⁸⁴. Важко переоцінити його значення і в Українській революції. З самого початку гасло захисту української православної церкви висувається на одне з чільних місць у політичній програмі повстанців. Незважаючи на те, що верхівка православного духовенства, очолювана київським митрополитом С. Косовим, прагнула залишитися осторонь визвольної боротьби й зберегти лояльність до Варшави (окремі з них виношували ідею «універсальної унії» з Ватиканом)⁸⁵, на місцях чимало священиків взяли у 1648 р. найактивнішу участь у боротьбі й стали полковниками (І. Грабовський, Коритко, Василь, М. Чевага, Яремко, Якуш й ін.)⁸⁶. Не випадково Б. Хмельницький восени 1650 р. в листі до шляхти Волинського воєводства підкреслював: «Миля наша батьківська земля, але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди умирали охоче»⁸⁷.

Саме православна віра стала ідеологічним знаменом національно-патріотичних сил у їхній боротьбі за незалежність, в той час як католицизм перетворився в ідеологічне знамено феодальної реакції та польської експансії. Подібну негативну роль, до речі, відігравав католицизм під час революцій у Німеччині, Англії та Нідерландах⁸⁸. Інше питання, що з часом московський уряд намагався підпорядкувати українську православну церкву своїм політичним інтересам, перетворити її в знаряддя колонізаторської політики щодо Української держави. Тому вважаю глибоко прогресивними заходи П. Дорошенка та Й. Тукальського, спрямовані на створення окремого Українського патріархату, в якому вони справедливо вбачали важливий політичний фактор утвердження самостійності козацької України⁸⁹.

Як це не парадоксально звучить на перший погляд, все ж є підстави висловити думку, що незважаючи на жорстоку боротьбу, в ході революції вперше в історії України в політичній та ідеологічній сферах започатковується практика утвердження гуманістичних ідеалів нової цивілізації. Так, по-перше, ні Б. Хмельницький, ні його наступники не виступали релігійними фанатиками і не вдавалися до розпалювання фанатизму у народних мас. Хіба не заслуговує на увагу той факт, що послідовно й рішуче відстоюючи православ'я, Б. Хмельницький визнавав також право на існування не лише католицизму, але, за свідченням деяких джерел, й уніатства (в розмові з С. Косовим у листопаді 1649 р. він заявив: «Більше ж ми не хочемо бути тяжкими для уніатів. Хай вони вірують, як хотять...»)⁹⁰, вважаючи, що «є один Бог і одна християнська віра»⁹¹. Принципово важливе висловлене ним положення, що «непристойна й тяжка справа, коли хто приневолює неохочих до своєї віри» (в іншій інтерпретації воно звучить так: «А з їх м. панів, хто хоче і як хоче, хай вірять: ми не чужого, а свого вимагаємо»)⁹², якого дотримувався до кінця свого життя. Так, в універсалі про підтвердження прав населення Пінського повіту від 8 липня 1657 р. підкреслював: «А щодо обрядів римської віри, з якою вони приєднуються до нас, то ми всі, Військо Запорізьке і наші нащадки, не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної, грецької віри»⁹³.

По-друге, очолюючи боротьбу народу проти іноземних поневолювачів, керівники Української революції були позбавлені почуття національної винятковості і нетерпимості до інших націй, представники яких проживали в Україні. Боротьба проти поляків і євреїв велася не тому, що вони були поляками чи євреями, а тому, що виступали безпосередніми поневолювачами й визискувачами українців. У такій же мірі вістря боротьби спрямовувалося проти українців-ренегатів і українців-визискувачів, а пізніше — росіян, котрі прагнули утвердити російське панування в Україні.

Повернемося до політичної діяльності Б. Хмельницького. Джерела свідчать, що дізнавшись про вчинені наказним гетьманом М. Кривоносом погроми в ряді міст (червень-липень 1648 р.), він заборонив йому вдаватися до них, а також страчувати захоплених ним до полону шляхтичів і по-

ляків. У листі до польських комісарів від 19 серпня гетьман повідомляв: «Ми не дозволяємо йому ніякого свавілля чинити, міста палити й руйнувати™ жоден з панів поляків, хто потрапив до наших гетьманських рук, не замордований, і всі живі, як старі, так і молоді...»⁹⁴ Звертаючись 19 лютого 1649 р. до литовського гетьмана Я. Радзівілла з вимогою припинити репресії проти повстанців, підкреслював: «Карати і на палі садовити і нам було кого, бо ми мали в руках до чотирьох тисяч сенаторів і шляхти. Однак, знаючи, що за винних на невинних не можна помотатися, я наказав випустити живими близько 5000 чоловік, і ні один з тих, що потрапили до наших рук, не був страчений»⁹⁵. Весною 1651 р. гетьман послав універсал до польських селян, обіцяючи у разі перемоги звільнити їх «від повинностей і робіт», перевести на виплату чиншу. Наступного року видав універсал «До козаків, поспільства і поляків, співчуваючих русинам»⁹⁶. Джерела спростовують поширену, особливо в польській історіографії, думку, наче після Батозької битви (червень 1652 р.) гетьман розпорядився стратити усіх полонених поляків⁹⁷. Його толерантність у національно-релігійному питанні допомогла заручитися у визвольній боротьбі підтримкою частини польських шляхтичів, міщан і селян. Окремі з них потрапили до козацького реєстру 1649 р. (не випадково до змісту Зборівського договору було внесено пункт про захист інтересів шляхтичів-католиків, котрі перебували в складі українського війська)⁹⁸.

Відомі жорстокі розправи повстанців з євреями в 1648 р. (як і з іншими ворогами), які, однак, були породжені не українським антисемітизмом чи юдофобством, як це часто стверджується в єврейській історіографії, а їх роллю в соціальному й національно-релігійному гнобленні українського народу. Як справедливо зауважував І. Лисяк-Рудницький, єврейські орендарі виступали «основними знаряддями польської системи латифундій, яку так ненавиділи українські козаки та селяни»⁹⁹. В цьому відношенні цінним є визнання єврейського хроніста з м. Ізяслава Н. Ганновера (свідка подій перших років революції): українці «були принижені до такої міри, що всі народи, і навіть цей народ найбільшій з-поміж інших (єврейський. — Авт.), над ними панували» і євреї «на Русі були панами і володарями руських містечок (із-за чого також взялося нещастя, яке впало на жидів)»¹⁰⁰. А коли спалахнула революція, більшість євреїв виступила в підтримку польського колоніального режиму і разом з польською українською шляхтою, жовнірами польських підрозділів влітку—восени 1648 р. взяла участь у боях проти повстанців у Тульчині, Полонному, Барі, Острозі, Замосжі, Комарному¹⁰¹. З іншого боку, як засвідчують джерела, частина євреїв виступила під час революції на боці українців, деякі з них потрапили навіть до козацького реєстру. Залишаючись на терені козацької України, не всі вони приймали православну віру, а продовжували сповідувати свою¹⁰².

В цілому внаслідок виваженої політики Б. Хмельницького не відбулося серйозних конфліктів на етнічній та конфесійній основі з представниками інших народів, які проживали в Україні. Немало з них брало участь у революції на стороні українців. У полки і сотні Війська Запорозького, як свідчить реєстр 1649 р., входили росіяни, молдавани, литовці, білоруси, татари, вірмени, грузини, серби, турки, чехи, німці й інші¹⁰³.

По-третє, з'ясовуючи суспільно-політичні погляди Б. Хмельницького, Ф. Шевченко звернув увагу на той факт, що він, віддаючи належне традиційному для середньовічної цивілізації положенню про те, що події і вчинки людей визначені «Божим провидінням» («Все на світі, — писав гетьман в одному з листів, — і добре, і лихе діється з волі Божої»), в ряді випадків, однак, вважав відповідальними за те, що відбувалося, самих людей¹⁰⁴. В цьому відношенні характерним є зроблене ним зауваження у листі до турецького султана від 28 листопада 1648 р.: «Неможливо всебічно і ґрунтовно визначити людські вчинки, не враховуючи їх закономірностей та одвічної волі неба. Справедливість цього світу так розмірена, що в одних відбирає, а другим дає владу і мудрість. Кривда ж, гніт і неволя виклика-

ють сувору помсту з боку справедливості, щоб Божі настанови проявлялися у всьому на очах живих людей, задовольняючи обидві сторони, — як багатого, так і бідного»¹⁰⁵.

Великий інтерес викликає порівняння розвитку соціальної боротьби в Українській революції з соціальною боротьбою під час інших європейських революцій. На відміну від Нідерландів, де, як уже нами відзначалося, селянський рух не набрав загальнонаціонального характеру (хоча в Голландії і Фрісландії в 1572 р. діяли загони по 5 тис. осіб, а в 1578—1579 рр. у Фландрії — по 10—12 тис. осіб)¹⁰⁶, в Україні влітку 1648 р. він вилився у Селянську війну, що тривала до літа 1652 р. Вже восени 1648 р. вона охопила всі етнічноукраїнські землі. Її масштаби справді були грандіозними і не мали собі рівних у Європі протягом XVI—XVII ст. (навіть Велика селянська війна в Німеччині 1524—1526 рр., що охопила майже всю територію країни і в якій взяло участь близько 200 тис. осіб¹⁰⁷, помітно поступалася Українській в кількості учасників, організованості, інтенсивності, силі завданого удару по існуючій соціально-економічній структурі суспільства тощо).

Вивчення змісту й мети боротьби українських селян і феодально залежних мешканців міст і містечок дає підстави стверджувати, що вона за своєю суттю нічим не відрізнялася від боротьби селян під час європейських революцій XVI—XVIII ст. Незважаючи на виразно окреслені в ряді випадків її розбійницький аспект (особливо в опришківському русі на території Подільського і Брацлавського воєводств протягом всього періоду революції); жорстокість, що часто досягала крайніх меж (зумовлена, як і в народних рухах інших країн, ненавистю до існуючого режиму, міметизмом, озлобленістю, викликаною постійним соціальним, національно-релігійним і особистим приниженням, втратою почуття безпеки, проявом зовні інстинктів, які в повсякденному житті придушувалися церквою та світською владою)¹⁰⁸, основний її зміст полягав у ліквідації всіх різновидностей особистої залежності й існуючих форм експлуатації, у виборенні особистої свободи і вільної (фермерського типу) власності на землю. Це означало не що інше, як «створення таких умов, за яких безпосередній виробник стане власником всього продукту своєї праці»¹⁰⁹.

Впадає у вічі вражаюча подібність вимог українських селян з вимогами селян не лише під час Німецької чи Англійської революцій, а й значно пізнішою в часі Французької кінця XVIII ст. Так, німецькі селяни відмовлялися від платежів і робіт, заявляючи, що не дозволять себе пригнічувати, як це мало місце до цього часу. Нападаючи на помістя й замки, вони стверджували, що «не будуть виконувати жодних доручень» і «взагалі не хочуть більше мати панів». Причому в охоплених повстанням районах селяни створювали зародки державної влади¹¹⁰. Під час Англійської революції вони вимагали повернення до старого маноріального звичаю, до низьких рент, до фіксації і полегшення фاینів (платежів за допуск до держави), ліквідації станового верховенства і привілеїв дворянства й духовенства. Прагнули також повернення обгороджених земель, а в обцинне користування — лісів, парків, місць для мисливства й рибної ловлі. В селах точилися розмови про те, що «джентрі... довго були нашими господарями, а тепер ми маємо нагоду самим стати господарями» (Оксфордшир, 1642 р.); «уже в цьому році ми не побачимо в Англії жодного дворянина» (Норземптоншир, 1643 р.)¹¹¹. В роки Французької революції селяни заявляли, що «вони хочуть повної відмови від десятини і феодальних зобов'язань», щоб «не було більше ні сеньйорів, ні володільців десятини». Один з керівників селян в області Бурбонне (1790 р.) говорив: «Ми тепер господарі», бо «вже прогна-ли частину дворян до чужих країн»¹¹².

Цього ж добивалися українські селяни. Вже в кінці травня 1648 р. брацлавський воєвода А. Кисіль звернув увагу на той факт, що повстанці «піддають вогню й мечу один лише шляхетський стан»¹¹³. Трохи пізніше він констатував: «По самий Буг жодного шляхтича немає: або втік, або впад трупом»¹¹⁴. Вони відмовлялися виконувати повинності, виплачувати податки

й сподівалися, що тепер пани «над ними не будуть панувати» і в майбутньому «вже то панів не буде». Специфіка селянського руху в Україні полягала в тому, що селяни масово покозачувалися й запроваджували на місцях «козацький присуд» і «козацькі порядки», тобто створювали власні органи управління (подібне явище мало місце під час Селянських війн в Німеччині, Росії та Китаї), які лягли в основу владних структур національної держави. До кінця 1648 р. абсолютна більшість селян і міщан вибороли особисту свободу, право власності на землю й сільськогосподарські угіддя, право вступу до козацького стану. Було знищено велике й середнє феодальне землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарства, кріпацтво й доменіальний суд; у соціальній структурі Української держави, що формувалася, вперше в європейській історії не знайшлося місця для панівного в середньовічному суспільстві стану.

Ліквідувавши феодальну форму власності на землю й феодальні повинності, селяни в наступні роки зі зброєю в руках рішуче захищали свої завоювання, що відкривали шлях до розвитку їхніх господарств козацьким (фермерським) шляхом. 21 січня 1649 р. А. Кисіль повідомляв братові: «Весь плебс ще до цього часу перебуває озброєним в козацькому титулі й підлягає не своїм панам, котрим до дому не має як їхати, а самому Хмельницькому»¹¹⁵. В кінці лютого цього ж року польські комісари писали до Варшави, що «нікому не вільно (повернутися) до своїх маєтків, а ми, котрі їх тут маємо, дивимося на них лише здалека»¹¹⁶. Казимирський райця (в околицях Кракова) М. Голінський занотував новину, що надійшла з козацької України: «Хлопи не хочуть бути підданими панів, а [прагнуть] бути собі вільними»¹¹⁷. Весною брацлавський воєвода підкреслював, що «тут, від Дніпра до Стиру, все повністю покозачилося»¹¹⁸. Повсталі селяни і міщани вимагали: «Ми стоїмо на тому, щоб жодного шляхтича не було», і заявляли про намір «витяти всю шляхту»¹¹⁹.

Восени 1649 р. покозачені селяни, всупереч укладеному у серпні договору з Польщею, продовжували відмовлятися впускати панів до маєтків і вперто стояли на тому, що хочуть «бути собі вільними» і не мати «над собою дідичних панів»¹²⁰. Весною наступного року один з магнатів підкреслював той факт, що «не думають нам хлопи біля Бара, а тим паче за Баром і в Подністров'ї жодних маєткових повинностей виконувати і панів своїх слухати чи у послушенстві у панів залишатися»¹²¹. Навіть після поразки українського війська влітку 1651 р. під Берестечком вони заявляли шляхті: «Краще загинути, ніж панам віддавати звикле послушенство. Якщо Хміль програв, ми можемо виграти...»¹²². Після укладення у вересні 1651 р. Білоцерківського договору з Польщею непокірні селяни Лівобережжя, за даними окремих джерел, звернулися з листом до Б. Хмельницького, в якому підкреслювали: «Будемо воювати, а працювати до панів не підемо»¹²³.

Врешті-решт український уряд після розгрому польського війська під Батогом (червень 1652 р.) пішов на визнання головних завоювань селянства, що ознаменувало успішне завершення Селянської війни на терені Української держави (поразка революції у Західному регіоні призвела до реставрації й консервації тут дореволюційної аграрної структури, як це мало місце на півдні Нідерландів)¹²⁴, чого не можна сказати про Селянські війни в Німеччині та Росії. Навіть у роки Англійської революції було збережено держання-копігольд (60 % селян були держателями-копігольдерами) і всі зв'язані з ним селянські повинності і права лордів-манорів; вціліла також десятина. Лише в часи Французької революції відповідно до законів від 17 липня 1793 р. та 18 травня 1794 р. знищувалася «всяка повинність чи рента, заплямована™ найменшою ознакою феодалізму», і селянин став вільною рівноправною особою, вільним власником своєї землі¹²⁵. Хоча в правовому відношенні в Україні уряд подібних указів не видавав, фактично український селянин добився в 1652 р. приблизно такого ж становища, як у Франції, тільки майже на півтора століття раніше.

Незважаючи на зусилля окремих упруповань державної еліти й панівного стану відновити феодальне землеволодіння й перетворити селян у підданих, до середини 70-х рр. XVII ст. їм не вдалося досягти помітних успіхів у цьому. До літа 1657 р. Б. Хмельницький не вважав за можливе провести розмежування між козаками й покозаченими селянами й не поспішав роздавати маєтки шляхті й старшині. Український посол у Москві полковник Павло Тетеря повідомив російським сановникам, що «у війську Запорозькому володіти їм нічим не можна»¹²⁶. Відомі великі виступи селян і міщан на захист своїх здобутих завоювань у кінці 1657—1658, 1664—1666 рр. Не без підстав анонімний автор на початку 1664 р. зауважував, що «вільні люди не могли терпіти» зловживань з боку панів, тому і спалахували повстання¹²⁷. Шляхтич М. Калушовський влітку 1665 р. в листі до М. Двірського, описуючи ситуацію в козацькій Україні, звертав його увагу на неможливість появи там представників шляхетського стану чи католицького духовенства: «І не думай мешкати в Україні, хіба щоб у день і ніч стояв кінь осідланий і то, щоб був дуже прудким, не загнзуданим і вправним, а спати в іншій хаті і не на тому місці, де собі постелиш». При цьому підкреслював міцність традицій опришківського руху (до речі, однотипного з рухом «лісових гьозів» у Нідерландах)¹²⁸ на терені Поділля, де «хоч би сзуїтів посіяли, то вродяться опришки»¹²⁹.

З приходом до влади П. Дорошенка (серпень 1665 р.) у Правобережному гетьманстві почав проводитися курс на недопущення шляхти до маєтків й утвердження козацького типу господарства. В березні 1670 р. польський уряд доручив посольству з'ясувати під час переговорів з українцями, чому «згідно тих Підгаєцьких пактів (осінь 1667 р. — Авт.) старост і панів дідичних до маєтків не впускали»¹³⁰. Король Михайло Вишневецький зазначав: П. Дорошенко «не хоче, щоб пани свої власні посесії, дідичні маєтності свої в Україні відібрали і тримали...»¹³¹. З цього приводу анонімний автор трактату «Думка певної особи», котрий належав до польської політичної еліти, писав: «Поборів, подимних і такого роду податків і не згаду! А якщо й випаде податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільш — два [податки] на тих, котрі не ходять на війну... А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, кожен є вільним вояком»¹³².

Ще одне спостереження; Аналіз політичного розвитку України та Англії під час революцій дозволяє виявити спільну тенденцію — зміцнення особистої влади їх вождів (відповідно Б. Хмельницького та О. Кромвеля) й еволюцію республіканської форми правління в монархічну (в Україні в 1657 р. запроваджено спадкове гетьманство, а в Англії у 1653 р. — протекторат Кромвеля). Курс Б. Хмельницького на утвердження монархії у формі спадкового гетьманства визначався розумінням історичної перспективи розвитку національної держави; його реалізація сприяла б консолідації еліти й суспільства навколо державної ідеї, розвитку національної свідомості, запобіганню міжособній боротьбі за булаву¹³³.

Не випадково після його смерті всі більш-менш визначні гетьмани рано чи пізно приходили до висновку про необхідність зміцнення гетьманської влади, надання їй рис самодержавності, запровадження принципу її спадковості. Наприклад, якщо І. Виговський у жовтні 1657 р. під час виборів його гетьманом на Корсунській раді запевняв старшину, що «без вашої військової ради жодних справ не буду робити», то відсилаючи посольство на Варшавський сейм весною 1659 р., доручив йому добиватися, щоб після його смерті «без жодних виборів» брат Данило «успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство»¹³⁴. Навіть П. Дорошенко, котрого відомий історик Д. Дорошенко назвав «найбільш конституційним гетьманом, який додержувався старих козацьких традицій»¹³⁵, за даними джерел, не лише прагнув «вічного гетьманства» й передачі влади після смерті «синові й онукові його неодмінно», а й виношував плани «стати удільним князем», «володарем всієї України», домогтися «незалежної ні від кого монархічної

влади»¹³⁶. Все ж, на відміну від Англії, в якій у 1660 р. відбулася реставрація монархічної форми правління, в Українській державі збереглася республіка.

Отже, викладений матеріал дозволяє, на мій погляд, висловити міркування, що Українська революція 1648—1676 рр., попри свої відмінності, типологічно належить до одного ряду з європейськими революціями XVI—XVII ст. Вона становила важливу складову ланку процесу зародження й утвердження на континенті нових суспільних відносин, нової цивілізації. На відміну від Англійської і Нідерландської революцій, що завершилися перемогою, Українська зазнала поразки (як, до речі, і Німецька). І все ж її історичне значення для українського народу величезне.

По-перше, вона привела до створення національної держави, частина якої на терені Лівобережної України (Гетьманщина) на правах автономії проіснувала в складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст. У Правобережній Україні до початку XVIII ст. національно-патріотичні сили прагнули відновити державну структуру з власною територією й кордонами по Случу і Дністру й возз'єднатися з Лівобережною Гетьманщиною в єдиний державно-політичний організм¹³⁷.

По-друге, в час її розвитку формується українська державна ідея, що стала для наступних поколінь українців знаменом у боротьбі за національну незалежність.

По-третє, вона відіграла роль могутнього імпульсу для розвитку української нації, її політичної самосвідомості; зумовила закріплення назви «Україна» спочатку за витвореною державою, а згодом поширилася на всю територію проживання українського етносу.

По-четверте, протягом багатьох десятиріч після її завершення селянство продовжувало користуватися наслідками соціально-економічних завоювань, чинячи спротив процесові закріпачення.

По-п'яте, народні маси отримали безцінний досвід боротьби (у її найрізноманітніших формах) проти як національно-релігійного гноблення, так і соціальної нерівноправності й економічного визиску.

По-шосте, революційні події сприяли розвитку усної народної творчості, історичної науки (у формі літописання), художньої літератури тощо.

В зовнішньополітичному аспекті Українська революція викликала серйозну зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі (яка, на жаль, також виявилася несприятливою для України). Вона різко послабила позиції Речі Посполитої та Криму й привела до зміцнення ролі Російської імперії, Швеції й Бранденбургу (у 1657 р. Польща відмовилася від ленних прав на Східну Прусію). Було зірвано плани Ватикану про укладення «універсальної унії». Революція вплинула на загострення соціальної боротьби в Польщі, Московії, Молдавії; національно-визвольної і соціальної боротьби — в Білорусі, Валахії, Болгарії, Сербії й Греції. Не випадково вона викликала в Європі широкий резонанс і систематично висвітлювалася на сторінках брошур, «летючих листків», наукових праць і шпальтах французьких газет «Газетт де Франс» і «Еспйон де Кур де Пренс Кретьєн», англійських «Меркюр Англе» і «Модеріт Інтелідженсер», німецької «Франкфуртер Пост-Цайтунг» та ін.¹³⁸

¹ Див.: Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 186—187; С мол і й В., С т е п а н к о в В. Людина і епоха. 400-річчю Богдана Хмельницького присвячується // Вісник Національної академії наук України. — 1995. — № 9/10. — С. 67, 70—72.

² Цит.: К о п и л е н к о О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991. — С. 96.

³ Б а р а н о в и ч А. И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). — М., 1959. — С. 133; К і с ь Я. П. З історії торговельних зв'язків України у XVI — першій половині XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1982. — Вип. 8. — С. 82; К о м п а н О. С. До питання про заселення України в XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1960. — № 1. — С. 69—78.

- ⁴ Д а ш к е в и ч Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна.-Наука і культура. — К, 1993. — Вип. 26/27. — С. 56—58.
- ⁵ К р и ж а н і в с ь к и й О. П., П л о х і й С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кінець XVI — середина XIX століття. — К, 1994. — Кн. 3. — С. 18—56; Причини і наслідки Берестейської унії // Пам'ятки України. — 1992. — № 2/3. — С. 7—13, 110—112; Т и м о ш е н к о Л. В. Артикули Берестейської унії 1596 р. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 15—26.
- ⁶ К і с ь Я. П. Участь міст західноукраїнських земель у Визвольній війні українського народу (1648—1654 рр.) // Питання історії СРСР. — Львів, 1958. — Вип. 7. — С. 97; К о м п а н О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 97—103.
- ⁷ Цит.: І с а с в и ч Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVII ст. — К., 1966. — С. 102.
- ⁸ Цит.: К р и п ' я к е в и ч І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1966. — № 2. — С. 82.
- ⁹ Ц и т . : Н о г н о в а Е. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590—1648. — Opole, 1963. — S. 270.
- ¹⁰ Ч е к а н ц е в а З. А., О новом подходе к истории народных движений: Франция XVI—XVIII вв. // Новая и новейшая история. — 1993. — № 4. — С. 82.
- ¹¹ Цит.: Р у б ч а к М. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 1. — С. 98.
- ¹² Там же. — С. 110.
- ¹³ Р у т е н б у р г В. И. Ранние буржуазные революции: (К вопросу о начале капиталистической эры в Западной Европе) // Вопросы истории. — 1984. — № 3. — С. 72—73, 76; Ч и с т о з в о н о в А. Н. Нидерландская буржуазная революция XVI века. — М., 1958. — С. 78; Его же. Четыреста лет Нидерландской буржуазной революции // Вопросы истории. — 1967. — № 2. — С. 101—102; К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — Вид 2-е, випр. і доп. — С. 26.
- ¹⁴ Б а р а н о в и ч А.И. Указ. соч. — С. 138—140; Г о л о б у ц ь к и й В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 195; К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — С. 26; М и х а й л и н а П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.). — К., 1975. — С. 14—16.
- ¹⁵ К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — С. 26.
- ¹⁶ К і с ь Я. П. Участь міст. — С. 100—101.
- ¹⁷ М и х а й л и н а П. В. Назв. пр. — С. 19; Т о л с т о в Р. Д. Розвиток ремесла і виникнення мануфактури на Україні (XVI—XVII ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — К., 1983. — Вип. 17. — С. 69.
- ¹⁸ Г о л о б у ц ь к и й В. Запорозьке козацтво. — С. 194—201; Й о г о ж. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. — К, 1970. — С. 81, 91—96; К о м п а н О. С. Міста України. — С. 233—285; М и х а й л и н а П. В. Назв. пр. — С. 21—26; П о н о м а р ь о в О. М. Про початок мануфактурного періоду на Україні // Укр. іст. журн. — 1970. — № 3. — С. 29—35; С т р и ш и н е ц Н. М. Промисленность Украины XVI — первой половины XVII веков: Автореф. дис. _ канд. ист. наук. — Ярославль, 1980. — С. 1, 14—23.
- ¹⁹ Английская буржуазная революция XVII века. — М., 1954. — Т. 1. — С. 25—32; Л а в р о в с к и й В. М., Б а р г М. А. Английская буржуазная революция. Некоторые проблемы Английской буржуазной революции 40-х годов XVII века. — М, 1958. — С. 76—85.
- ²⁰ Н а л и в а й к о Д. Козацька християнська республіка. — С. 36.
- ²¹ Г о л о б у ц ь к и й В. Запорозьке козацтво. — С. 107; С и д о р е н к о О. Ф. До питання про соціально-економічні підвалини козацької держави // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали республіканських історичних читань). — К., 1991. — С. 154—155; С м о л і й В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 64.
- ²² Д а ш к е в и ч Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 28—44.
- ²³ Цит.: Ч е к а н ц е в а З. А. Указ. соч. — С. 86.
- ²⁴ К о м п а н О. Кипень у «казані історії» // Вітчизна. — 1986. — № 9. — С. 184.
- ²⁵ Щ е р б а к В. О. Право, як станова ознака українського козацтва другої половини XVI — першої половини XVII ст. // На чолі козацької держави. — Рівне, 1994. — Вип. 1. — С. 40—41.
- ²⁶ С м о л і й В. А. Феномен... — С. 68.
- ²⁷ Ч е р н я к Е. Б. Цивілізації і революції // Новая и новейшая история. — 1993. — № 4. — С. 66.
- ²⁸ М и ц и к Ю. А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. — 1986. — № 5. — С. 59.
- ²⁹ Б р а й ч е в с ь к и й М. Конспект історії України. — К, 1993. — С. 72; О г л о б л и н О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. — 1992. — 2 липня.
- ³⁰ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. (далі — ВУА). — М., 1953. — Т. 1. — С. 64.

³¹ Щербак В. О. Чинники становлення козацької самосвідомості // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). — К.; Черкаси, 1995. — С. 95.

³² Адо А. В. Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI—XVIII вв. // Новая и новейшая история. — 1983. — № 1. — С. 51.

³³ Чистозвонов А. Н. Традиции и новации в современной историографии Нидерландской буржуазной революции XVI в. // Средние века. — М., 1984. — Вып. 47. — С. 250.

³⁴ Сидоренко О. Ф. Назв. пр. — С. 153.

³⁵ Адо А. В. Указ. соч. — С. 61—62, 66; Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция... — С. 29, 189.

³⁶ Чепнцева З. А. Указ. соч. — С. 83.

³⁷ Там же. — С. 79.

³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 230—232.

³⁹ Дашкевич Я. Перегук віків. — С. 54.

⁴⁰ Даденков М. Ф. Школи на Україні в XVI—XVII століттях у боротьбі за зміцнення культурних зв'язків з Росією // Доп. наук. сесії, присвяченої 300-річчю возз'єднання України з Росією, Київського пед. ін-ту. — К, 1954. — С. 95—113; Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI — первая половина XVII в. — К., 1987. — С. 15—21, 28—42, 59—72; Ісаєвич Я. Д. Братства... — С. 16—52, 76—86, 101—106, 159—171; Кашуба М. В. Реформаційні ідеї в діяльності братств на Україні (XVI—XVII ст.) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. — К., 1991. — С. 26—51; Лубашенко В. І. Елементи вільнодумства в ідеології ранньої Реформації на Україні // Секуляризація». — С. 52—76; Паславський Г. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К, 1984. — С. 12—65; Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI—XVIII ст. — К., 1929. — С. 29—62, 170—187.

⁴¹ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 68.

⁴² Адо А. В. — Указ. соч. — С. 48—69; Історія України: нове бачення. — К., 1995. — Т. 1. — С. 152—218; Немілов А. Н. Великая Крестьянская война 1525 г. в Германии в советской историографии // Проблемы всеобщей истории. — Историкографический сборник. — Л, 1967. — С. 70—82; Павлова Т. А. Английская буржуазная революция в освещении советской историографии // Вопросы истории. — 1968. — № 10. — С. 152—162; Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция... — С. 33—182.

⁴³ Цит.: Поршнев Б. Ф. Характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов // Вопросы истории. — 1954. — № 5. — С. 50—51.

⁴⁴ Наливайко Д. Козацька християнська республіка. — С. 186—218; Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960. — С. 31.

⁴⁵ Сисин Ф. Назв. пр. — С. 67.

⁴⁶ Цит.: Рубчак М. Назв. пр. — С. 110.

⁴⁷ Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В. Вернадського (далі — ЦНБ). IP, ф. 11, 13402, арк. 327, 336, 372, 460; Натикач П. Проблема формування суспільно-політичних поглядів учасників селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: (Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва). — К, 1993. — Вип. 1. — С. 73—74; Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648—1654 рр. — К., 1989. — С. 56—81; *Wojny i Kojzy ko Wojny kozackiej w dawnej Polsce na Dzieje narodu i panstw* polskiego - Kp. 1989* 89. T. I. — 2. — S. 1010.

⁴⁸ Сисин Ф. Назв. пр. — С. 67.

⁴⁹ Липинський В. Твори. — Філадельфія, Пенсільванія, 1980. — Т. 2. — С. 34—39; Франко І. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. 23—24. — С. 17—24.

⁵⁰ Кушєвич С. Листи зі Львова // Жовтень. — 1980. — № 2. — С. 136.

⁵¹ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ), ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 225/11, арк. 88—88¹⁴.

⁵² Кушєвич С. Назв. пр. // Жовтень. — 1980. — № 1. — С. 121.

⁵³ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1914. — Т. 4. — Ч. 3. — С. 395.

⁵⁴ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУ), ф. 1230, оп. 1, спр. 7, арк. 3.

⁵⁵ *Radziewill A. S. Pamietnik o dziejach w Polsce 1656-1656. - War., 1980. T. -S. 94—95, 103.*

⁵⁶ *Ochmann-Staniszevska A. Pisma polityczne z czasow panowania Jana izimierza Wazy 1648-1668. - Pismo War-Kri Gdn Lodza 1989 kazi i Tz 61648-1668. - Wt. Kr. Gd. Lodz, 1989 - T. 1. - 5. 6.*

ВУР. — Т. 2. — С. 79; Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. (далі — ДОВ). — К. 1965. — С. 151, 153; ЦДІАУ, ф. 1230, оп. 1, спр. 67, арк. 1; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — К., 1995. — Вид. 2-е, доп. і пер. — С. 173—184; Вони ж. Людина і епоха. — С. 73; Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 20—21.

ISSN 0130-5247. *Укр. іст. журн., 1997, № 1*
2* 7-53

- ⁵⁸ ВУР. — Т. 2. — С. 118.
- ⁵⁹ Там же. — С. 117.
- ⁶⁰ Цит.: Крип'якевич ІЕ Богдан Хмельницький. — С. 226.
- ⁶¹ ВУР. — Т. 2. — С. 152.
- ⁶² Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. — 1992. — 2 липня.
- ⁶³ ВУР. — Т. 2. — С. 117—118; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 8. — Ч. 3. — С. 146.
- ⁶⁴ *Historia panowania Jana Kazimierza*. — Poznan, 1840. — Т. 1. — С. 42.
- ⁶⁵ Цит.: Крип'якевич ІП. Богдан Хмельницький. — С. 226.
- ⁶⁶ Бібліотека Чарторийських (далі — БЧ) (Краків), ВР, № 144, арк. 682; Бібліотека національна (далі — БН) (Варшава). ВМФ, № 6719; ДОВ. — С. 232.
- ⁶⁷ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 189/11, арк. 245.
- ⁶⁸ Чистозвоної А. Н. Нидерландская буржуазная революция. — С. 45.
- ⁶⁹ Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 19.
- ⁷⁰ Історія України. — Т. 1. — С. 186—187, 189.
- ⁷¹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 3. — С. 387.
- ⁷² ЦНБ, ІР, ф. 11, 15409, арк. 45.
- ⁷³ БЧ, ВР, № 1656, арк. 70^і; БН, ВМФ, № 16460.
- ⁷⁴ Архів головних актів давніх (далі — АГАД) (Варшава), ф. 3, спр. 25, арк. 64; Історія України... — Т. 1. — С. 174, 179—180, 186—189, 207—212.
- ⁷⁵ Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Т. 4. — С. 84.
- ⁷⁶ Бібліотека Варшавського університету (далі — БВУ), ВР, № 1957, арк. 51.
- ⁷⁷ С мол і й В, Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 45—56; Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — С. 14—70; Шевчук В. Козацька держава. Етюди до українського державотворення. — К., 1995. — С. 125—191.
- ⁷⁸ С мол і й В, Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — С. 3—36.
- ⁷⁹ Бібліотека Баворовських (далі — ББ) (Варшава), ВР, № 225, арк. 12; БН, ВМФ, № 2227.
- ⁸⁰ Чистозвонов А. Н. Четьвіреста лет. — С. 101.
- ⁸¹ А до А. В. Указ. соч. — С. 60—61.
- ⁸² Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция. — С. 29, 189.
- ⁸³ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С. 274.
- ⁸⁴ Цит.: Чистозвонов А. Н. Четьвіреста лет. — С. 101.
- ⁸⁵ Мицик Ю. А. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького: 36. наук. пр. — К., 1995. — С. 32; Плехин С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв. — К., 1989. — С. 148—183; Харишин М. В. Богдан Хмельницький та українська православна церква (1648—1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 96—98.
- ⁸⁶ Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654). — Львів, 1991. — С. 51.
- ⁸⁷ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657) (далі — ДБХ). — К., 1961. — С. 196.
- ⁸⁸ Рученбург В. И. Указ. соч. — С. 73, 77; Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция. — С. 78, 85.
- ⁸⁹ АГАД, ф. 3, № 25, арк. 143, 197^і, 198^і.
- ⁹⁰ Цит.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 253.
- ⁹¹ ДБХ. — С. 73.
- ⁹² Там же. — С. 196; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 246.
- ⁹³ ДБХ. — С. 604.
- ⁹⁴ Там же. — С. 67.
- ⁹⁵ Там же. — С. 96—97.
- ⁹⁶ Там же. — С. 629, 630; Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. — Днепропетровск, 1983. — С. 24—25.
- ⁹⁷ Див.: С мол і й В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 381, 384.
- ⁹⁸ АГАД, ф. 3, № 35, арк. 27; С мол і й В., Степанков В. Людина і епоха. — С. 81; Шевченко Ф. Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни // Історія українського середньовіччя: козацька доба: 36. наук. пр. (На пошану історика лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович). — К., 1995. — Ч. 2. — С. 13—14.
- ⁹⁹ Лисяк-Рудницький Л. Українські відповіді на єврейське питання // Історичні ессе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 122.
- ¹⁰⁰ Rawi I a-G a w r o n s k i F. Sprawy i rzeczy Ukrainskie. — Lwow, 1914. — S. 14, 18.

Боровай СЯ. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. — М., 1940. — Т. 9. — С. 118—119.

¹⁰² Там же. — С. 116—118; Шевченко Ф. Представники.. — С. 16—17.

¹⁰³ Смолій В. Гетьман Богдан Хмельницький і його доба // Доба Богдана Хмельницького. — С. 21; Шевченко Ф. Представники.» — С. 10—18.

¹⁰⁴ Шевченко Ф. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького. — С. 99—100.

¹⁰⁵ ДБХ. — С. 628.

¹⁰⁶ Адо А. В. Указ. соч. — С. 60—61.

¹⁰⁷ Там же. — С. 58; Смирин М. М. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая Крестьянская война. — М., 1955. — С. 384—547; Чайковская О. Г. Вопрос о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии в советской историографии последних лет // Вопросы истории. — 1956. — № 12. — С. 142.

¹⁰⁸ Чеканцева З. А. Указ. соч. — С. 79—82.

¹⁰⁹ Сказкин С. Д. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века. — М., 1968. — С. 133.

¹¹⁰ Смирин М. М. Указ. соч. — С. 384—424, 448—471, 494—544; Адо А. В. Указ. соч. — С. 53, 58—59.

¹¹¹ Адо А. В. Указ. соч. — С. 53—54; Английская буржуазная революция XVII века. — Т. 1. — С. 409—425.

¹¹² Адо А. В. Указ. соч. — С. 53—54.

¹¹³ ВУР. — Т. 2. — С. 28.

¹¹⁴ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 225/11, арк. ПО.

¹¹⁵ Липинський В. Твори. — Т. 2. — С. 464 (вноска № 309).

¹¹⁶ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 225/11, арк. 201.

¹¹⁷ Там же, спр. Оссолинських № 189/11, арк. 210.

¹¹⁸ БЧ; ВР, № 1657, арк. 376; БН, ВМФ, № 9163.

¹¹⁹ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 225/11, арк. 229; ф. 103, спр. Сапегів № XI, арк. 37.

¹²⁰ Там же, спр. Оссолинських № 189/11, арк. 285—286.

¹²¹ БЧ, ВР, № 142, арк. 58.

¹²² ЛНБ, ВР, ф. 4, спр. Баворовських № 235/11, арк. 81—82; ДОВ. — С. 597.

¹²³ Там же, ф. 5, спр. Оссолинських № 189/11, арк. 537.

¹²⁴ Адо А. В. Указ. соч. — С. 62; Похилевич Д. Л. Структурні зміни в помісті після Визвольної війни українського й білоруського народів // 300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. Львів, ун-ту. — Львів, 1954. — С. 75—90; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба.. — С. 118—122.

¹²⁵ Адо А. В. Указ. соч! — С. 63—68; Лавровський В. М., Барг М. А. Указ. соч. — С. 248—250; Павлова Т. А. Английская буржуазная революция в освещении советской историографии // Вопросы истории. — 1968. — № 10. — С. 157—160.

¹²⁶ Акты Южной и Западной России (далі — Акты ЮиЗР). — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 764—765; Голобуцький В. О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648—1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1979. — № 1. — С. 32; Маркіна В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII ст. — К., 1971. — С. 21—22; Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648—1657) // Феодалізм на Україні: 36. наук. пр. — К., 1990. — С. 61—63.

¹²⁷ Бібліотека Національного інституту ім. Оссолинських (Вроцлав), ВР, № 237/11, арк. 211.

¹²⁸ Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция... — С. 61.

¹²⁹ БЧ, ВР, № 1657, арк. 311.

¹³⁰ АГАД, ф. 3, № 25, арк. 64.

¹³¹ БЧ, ВР, № 168, арк. 678; БН, ВМФ, № 7600 (3 архіву дніпропетровського дослідника Віктора Брехуненка).

¹³² Мицик Ю. А. Козацька держава очима поляків // Київська' старовина. — 1993. — № 4. — С. 5.

¹³³ Степанков В. С. Проблема становлення- — С. 14—29.

¹³⁴ Акты ЮиЗР. — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 43; Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. — Т. 222. — С. 347.

¹³⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 663.

¹³⁶ БЧ, ВР, № 168, арк. 678; ЦНБ, ІР, ф. 11, 13886: Акты ЮиЗР. — СПб., 1875. — Т. 8. — С. 66, 138; СПб., 1877. — Т. 9. — С. 43; Санин Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка // Українське козацтво.. — Вип. 2. — С. 24.

¹³⁷ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963.. — С. 76—193; Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна.. — С. 45—56; Чухліб Т. Козацький устрій... — С. 58—72.

¹³⁸ Наливайко Д. Козацька християнська республіка. — С. 186—319; Його ж. Рецепція України в Західній Європі XVI—XVIII ст. // Сучасність. — 1993. — № 2. — С. 99—103.

В. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ), О. К. СТРУКЕВИЧ (Вінниця)

Українсько-російські політичні
відносини другої половини XVII—XVIII ст.:
тенденції, характер, етапи

Становлення незалежної Української козацької держави Війська Запорозького у середині XVII ст. відбувалося в надзвичайно складних геополітичних умовах. Уперте небажання Речі Посполитої та Кримського ханства визнати суверенітет нового державного утворення робили вкрай проблематичними перспективи реалізації планів гетьмана Богдана Хмельницького. Ця обставина спонукала українське керівництво до енергійних пошуків виходу з кризи на дипломатичній ниві — за допомогою третьої сторони: країни-протектора або групи країн-протекторів.

Перші кроки в цьому напрямі гетьманський уряд зробив уже в другій половині 1648 р. — 14 жовтня Хмельницький надіслав листа турецькому султану, в якому порушував клопотання про прийняття козаків під його протекторат. Однак, незважаючи на висловлену султаном прелімінарну згоду взяти Військо Запорозьке під свою опіку та формальну видачу гетьману «диплома на князівство Руське», туркофільська політика в Україні, як відзначав В. Липинський, об'єктивно була приречена на невдачу насамперед внаслідок одвічного релігійного антагонізму християнського та мусульманського світів, а також ненадійності турецьких васалів — кримських татар, які в найбільш критичні моменти зраджували козаків.

В українському суспільстві вже із середини 1648 р. також відчутно виявлялася й московфільська ідея, що, за спостереженнями М. Грушевського, мала найбільше прихильників у середовищі київського духовенства та еліти. У зв'язку з цим гетьманський уряд наприкінці року, вдавшись до посередництва патріарха Паїсія, прагне заручитися підтримкою та протекцією одновірного царя. Попри негативні наслідки акції, московська карта з цього часу стає не лише домінуючою в зовнішньополітичній діяльності Хмельницького, спрямованій на нейтралізацію Польщі, а й значною мірою детермінує напрями еволюції української державності протягом другої половини XVII—XVIII ст.

Проблема українсько-московських відносин доби національно-визвольної війни привертала до себе пильну увагу багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, науковий доробок яких досить вагомий. Разом з тим вона стала чи не найбільш політизованим сюжетом української історії нового часу, що зумовило не лише значні розбіжності в концепціях окремих істориків, шкіл і напрямів в історіографії, а й привнесло чимало суб'єктивізму, догматизму та ідеологічної упередженості в її висвітлення. Так, вітчизняні дослідники, які працювали в радянський час (В. Голобуцький, О. Қасименко, О. Козаченко, Л. Олійник, Ф. Шевченко та ін.), у більшості своїй були змушені доводити, що Хмельницький вже з 1648 р. остаточно став на шлях приєднання до Москви. Натомість зарубіжні історики та науковці діаспори, навпаки, прагнули зобразити картину непримиримих перманентних непорозумінь і конфліктів, що раз у раз виникали в стосунках Війська Запорозького з московським царем, починаючи вже з 1648 р. Зрозуміло, що як перший, так і другий підхід не сприяють з'ясуванню наукової істини, пошук якої необхідно проводити, відмовившись від будь-якої упередженості та екстраполяції сучасних політичних доктрин на ґрунт середини XVII ст.

Українсько-московські відносини 1648—1654 рр. пройшли динамічний, неоднорідний і почасти неоднозначний шлях розвитку, позначений неодноразовими переходами від зближення до відчуження та навпаки. Хмельницький, прагнучи залучити московського царя до антипольського союзу, вдався до різних тактичних прийомів, щедрих обіцянок, дипломатичного тиску і навіть, можливо, не зовсім етичних демаршів. Так, гетьман наполегливо викривав перед московськими політиками «лядське лукавство»,

тування у ратифікаційному акті положення, згідно з яким передбачалося збирання коштів в Україні здійснювати хоч і за допомогою місцевих урядників, але від імені царя і «...отдавати в государеву казну тем людям, кого государь пришлет; и тем людям над зборщики смотреть...»³ Іншими, не менш важливими обмеженнями українського суверенітету (на цей раз у сфері зовнішньої політики) були заборона вільних дипломатичних зносин з Польщею і Туреччиною та зобов'язання повідомляти протектора про характер відносин з іншими державами.

Доповнення, зроблені царським урядом, посилювали залежність Війська Запорозького від Москви, проте в цілому характер двосторонніх взаємин — стосунків васалітету, за яких українська сторона забезпечувала консервацію існуючого суспільно-політичного ладу, територіально-адміністративного поділу, системи соціально-економічних відносин, судочинства, незалежність збройних сил тощо, — було збережено. Таким чином, Україна зберігала політичну автономію, тобто і після 1654 р. продовжувала існувати як окреме державне утворення. Її зв'язок з Російською державою мав конфедераційний характер.

Укладення союзницької угоди з Москвою створювало сприятливі умови для розв'язання військово-стратегічних завдань, що стояли перед українським керівництвом. Крім того, як наголошував В. Липинський, акт набував надзвичайно важливого політичного значення в контексті емансипації українського суспільства з-під зверхності польського короля. Тому цілком поділяємо думку І. Крип'якевича, що «союз з Московщиною вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики»⁴, і вважаємо, що в конкретно-історичних умовах середини XVII ст. Переяславсько-московський договір був, безперечно, значним успіхом козацької дипломатії.

Уклавши договір з Москвою, Хмельницький зосереджує зусилля на продовженні реалізації програми державного будівництва. Обмеження українського суверенітету, запроваджені урядом Олексія Михайловича, не задовольняли державотворчих прагнень гетьмана, а тому ратифікаційні акти царя не було оприлюднено в Україні, і Богдан «як при всіх давніших політичних комбінаціях, так і тепер.- не рахувався з накиненими зобов'язаннями, а йшов своїм власним шляхом до скріплення своєї влади і держави™»⁵.

Непорозуміння сторін, що раз по раз виникали при визначенні пріоритетів військово-стратегічного планування, відносно підпорядкування визволених білоруських земель тощо, розхитували ще нетривку конструкцію українсько-московського союзу. Досить серйозним випробуванням для неї стало підписання московською стороною сепаратного Віленського перемир'я (вересень 1656 р.), яке перекреслювало гетьманські плани щодо реалізації програми об'єднання українських земель в єдиній національній державі. Повідомлення про результати московсько-польських переговорів викликали обурення в Чигирині. В першій половині жовтня в столиці відбулися старшинські наради з приводу оцінки ситуації та пошуку виходу з кризи, до якої спричинили дії Москви. В нових умовах українське керівництво коригує свій зовнішньополітичний курс, покладаючи в його основу принцип надання пріоритетів військово-політичним союзам з Швецією та Трансільванією.

Визнаючи негативні наслідки Віленського акту для розвитку українсько-московських відносин, разом з тим, на нашу думку, не варто гіперболізувати глибину розриву сторін, оскільки українське керівництво було свідоме того, що без перемоги над Польщею та забезпечення гарантій татарського нейтралітету ліквідація Переяславсько-московської системи була б не лише передчасною та помилковою, а й мала б для України найтрагічніші наслідки. Тим більше, що шведсько-трансільванська карта не забезпечувала, внаслідок нещирості партнерів, реалізацію далекоюсяжних політичних планів Богдана. Тому, проводячи самостійну зовнішню та внутрішню політику, що суперечило договірним принципам 1654 р., Хмельницький водночас намагається не загострювати без нагальної потреби стосунки з північно-східним сусідом. Так, знімаючи облогу Львова восени

1656 р., щоб «...не допустить в крепости московских гарнизонов...», гетьман, разом з тим, наполегливо рекомендує шведському королеві не турбувати московську верхівку «...без причины, ибо не получаем от них большую помощь, имея много врагов... почему союз с ними оказался весьма полезным»⁶. Під час переговорів з шведськими дипломатами та у зносинах з Москвою Богдан наполегливо й послідовно проводить курс на замирення воюючих сторін, що відкривало б перспективи успішного завершення війни з Польщею. Шведський посол Лільєкрон, головними завданнями якого в Україні були пошук шляхів українсько-шведського зближення та розрив українсько-московської угоди, проаналізувавши ситуацію та з'ясувавши настрої політичного керівництва Війська Запорозького, у середині 1657 р. дійшов висновку, що останнє є переконаним прибічником збереження союзницьких стосунків з Москвою і «...нет никаких средств склонить их к другим намерениям»⁷.

Смерть Богдана Хмельницького (27 липня 1657 р.) стала рубіжною віхою в історії Української держави і справила значний вплив на розвиток українсько-московських відносин. Принципові засади останніх, що де-факто утвердилися на середину 1657 р., не влаштовували ні українську, ні російську сторони. Уряд Олексія Михайловича, виходячи з традиційної для менталітету московських правителів доктрини «збирання руських земель», вбачав у Переяславсько-московському договорі, як відзначав В. О. Ключевський, стартові можливості для залучення під царський скіпетр раніше «втрачених» Чернігівського та Київського князівств і тому договірні норми 1654 р. розглядав як тимчасові, плекаючи надію досягти в майбутньому їх перегляду на свою користь. Політичні реалії кінця 50-х рр. надавали такий шанс московській стороні. Смерть Богдана спричинила ослаблення гетьманської влади і допомогла, таким чином, московському керівництву трансформувати характер стосунків з Військом Запорозьким.

Протягом другої половини 1657 р. в Україну прибувають з Москви численні посольства та кур'єри, які в ході переговорів з новим українським урядом порушують такі питання, як: надходження українських прибутків до царської скарбниці, виплата грошового утримання козацькому війську, розміщення московських ратних людей на чолі з воеводами у «знатних» українських містах та надання їм права втручатися в українське судочинство, передача білоруського міста Старий Бихів під зверхність Москви тощо. Незважаючи на рекомендацію П. Тетері не надсилати в Україну московських військ, оскільки така акція розцінюватиметься як засіб тиску («...учнут мыслить то, что их царского величества ближние боярин с товарищи люди великие, идут с войском на то, что чтоб войско запорожское чем потеснить...»)⁸, уряд Олексія Михайловича ухвалив рішення відправити до І. Виговського представницьку делегацію на чолі з боярином О. М. Трубецьким. На нього покладалося завдання скоригувати умови спілки в напрямі обмеження козацького суверенітету, і для цього напередодні на Лівобережжя було введено значний контингент ратних людей під командою Г. Г. Ромодановського та В. Б. Шереметьєва.

Новий український правитель Іван Виговський, будучи тривалий час другою особою в керівництві Війська Запорозького, добре розумівся у тонкощах зовнішньої політики Богдана, цілком ймовірно, підтримував її та брав активну участь у реалізації. Тому на перших порах його гетьманства в дипломатичній діяльності українського уряду спостерігається наступність. Залишається незмінним політичний курс у відносинах з Москвою. Абсолютно безпідставним, на нашу думку, є твердження про первісну пропольську орієнтацію Виговського та його наміри розірвати українсько-московський союз. Більше того, колишнього генерального писаря пов'язувала з московським урядом давня дружба (побудована, можливо, не на зовсім моральній основі). Тому, отримуючи гетьманську булаву, Виговський розраховує на підтримку Москви, активно демонструючи із свого боку вірність союзницьким обов'язкам. Це, однак, не заважало гетьману протистояти московським діям, спрямованим на обмеження козацького суверенітету, досягнення територіальних поступок. Незграбні спроби московських представників

здійснити тиск на українське керівництво не лише не мають успіху, а й дають змогу Виговському на Корсунській раді (жовтень 1657 р.) зміцнити свої владні позиції та одночасно зберегти недоторканість принципів засад українсько-московської спілки.

Однак саме з цього часу, з кінця 1657 р., на розвиток українсько-московських відносин дедалі більший вплив починають справляти внутрішні фактори суспільно-політичного життя в Україні. Гетьман Виговський та політичні сили, які його підтримували, виявилися неспроможними розв'язати гострі проблеми, що постали перед суспільством. В умовах наростання загрози громадянської війни гетьман, слідом за його опонентами, вдається до пошуку виходу з кризи не в Україні, а за її межами. Недалекоглядність такої політики зримо виявилася вже в другій половині січня 1658 р., коли московська сторона за надання допомоги висунула такі вимоги: ввести залоги на чолі з воєводами до Чернігова, Ніжина, Переяслава та інших «знатних городи, где пристойно»; передати білоруські міста Старий Бихів та Чаус під царський скіпетр; вивести козацькі залоги з території Білорусії та заборонити їм надалі вступати на білоруські землі тощо. На цей раз позиція Виговського була уразливішою, і тому він дав принципову згоду на вимоги Москви.

Нерозважлива соціальна політика українського керівництва, прорахунки у зовнішньополітичній діяльності і як результат — втрата довіри в українському суспільстві, його глибокий розкол дали змогу Москві балансувати між конфліктуючими сторонами, отримуючи в такий спосіб можливість втручатися у внутрішні справи Війська Запорозького, просуваючись по шляху обмеження його суверенності. Закономірним наслідком серйозних прорахунків уряду Виговського та провокаційних дій московської сторони стало подальше загострення відносин двох держав, яке восени 1658 р. переросло у відкритий збройний конфлікт. Щоб нейтралізувати Москву, гетьман укладає угоду з Польщею. Однак польська орієнтація українського керівництва була об'єктивно приречена на невдачу. Оприлюднення в Україні умов Гадицької угоди, ратифікованої у першій половині 1659 р. польським сеймом, викликало не лише відхід від Виговського лівобережних полків (що було значною мірою зумовлено вже наслідками воєнної кампанії середини 1658 р., жорстокістю союзних гетьману татарських орд), а й втрату гетьманом підтримки з боку правобережної старшини, яка до цього часу була його основною опорою. Саме в її середовищі визрів задум «двірського» перевороту, в результаті якого гетьманська булава перейшла до Юрія Хмельницького.

Вибори на гетьманство молодого Хмельниченка створювали сприятливі передумови для національного замирення в Україні та нормалізації відносин з Московією. Юрій ще за життя батька був проголошений спадкоємцем на регіментарство, навколо його особи витав ореол слави великого Богдана, крім того, він не скомпрометував себе участю в братовбивчому громадянському конфлікті. Політичні сили, що підтримували Юрія, прагнули пройти між Сциллою та Харібдою польсько-московських претензій на український спадок, «обманюючи і лякаючи в. кор. м. царем, а царя в. кор. м.»⁹. Усвідомлюючи небезпеку продовження війни з Московією, уряд Юрія Хмельницького намагався поновити союзницькі відносини з царем на основі козацького проекту від 17 лютого 1654 р. З урахуванням набутого за останні п'ять років досвіду міждержавних відносин з Московією до так званих Жердівських статей було внесено доповнення й уточнення з метою закріплення суверенітету Війська Запорозького в зовнішньополітичній сфері та гарантування невтручання Москви в його внутрішні справи.

Діаметрально протилежні наміри щодо відновлення спілки мав царський уряд. Як і два роки тому, Москва прагнула при гетьманській елекції закріпити залежність Війська Запорозького від корони Романових. В умовах військової присутності Москви в Україні, зростання московфільських настроїв на Лівобережжі та ослаблення позицій українських політиків-самостійників внаслідок поразки І. Виговського кн. О. М. Трубецькому вдалося не лише відхилити Жердівський проект, а й нав'язати Юрію сфаль-

сифікований варіант так званих «Прежних статей 1654 года» та 18 нових статей, що істотно деформували первісний характер українсько-московської угоди. Зокрема, фальсифікат договірних статей 1654 р. конституював положення, при якому новообрані українські правителі зобов'язувалися їздити в Москву за підтвердженням законності своєї елекції; Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархату; заборонялися будь-які зовнішньополітичні зносини Війська Запорозького без відповідного царського наказу. Нові статті забороняли гетьману виступати в похід без дозволу з Москви, натомість зобов'язували його бути готовим нести військову службу згідно з монаршим наказом; московські залоги на чолі з воєводами вводилися до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава та Умані, одночасно козацькі гарнізони виводилися з білоруських міст; Старий Бихів, населення якого визнано зверхність Війська Запорозького, передавався в управління царської адміністрації; заборонялося без дозволу царя проводити перевибори гетьмана, а останньому — без ради, одноосібно призначати й звільняти з урядів полковників, карати без суду смертю старшину тощо.

Отже, навіть побіжний аналіз договірних норм 1659 р. переконливо свідчить про їх невідповідність правовим актам 1654 р. та різкий дисонанс з політичними прагненнями українського керівництва, зафіксованими в Жердівському проекті Переяславські статті 1659 р. підмшували політичну автономію Української держави адміністративною в складі Росії, а відтак — конфедеративний зв'язок держав трансформувався у федеративний.

Переяславський договір-II перекреслив незалежність Української держави, що викликало глибоке розчарування та невдоволення серед козаків і старшини, особливо правобережного регіону. Намагання Хмельницького скасувати не вигідні Війську Запорозькому умови, нав'язані Трубецьким (місія А. Одинця та П. Дорошенка наприкінці 1659 р. до Москви), успіху не мали. Така жорстка позиція уряду Олексія Михайловича, природно, не сприяла зменшенню напруги в українсько-московських стосунках. Самійло Величко, аналізуючи причини укладення восени 1660 р. Юрієм Хмельницьким нового договору з Польщею (Слободищенський трактат), зокрема, вказував: «Из давнейшей причины перемены в неких клавзулях пактов отеческих Переяславскими, а особливе взгладом нового придатку в тех пактахTM о що всегда от старшини и полковников был поносимый и стужаемый»¹⁰. Разом з тим нова угода з поляками також не забезпечувала гарантій української незалежності, швидше навпаки — йшла значно далі по шляху її ліквідації навіть у порівнянні з українсько-московським договором 1659 р. Дана акція уряду Юрія Хмельницького стає фатальною не лише для її творців, а й спричиняється до вкрай негативної для долі України тенденції — її територіального поділу, що закріплюється в середині 1663 р. на Ніжинській раді обранням на посаду гетьмана Лівобережжя ставленника Москви Івана Брюховецького. Отже, московський уряд, будучи не в змозі втримати під своїм протекторатом цілу Україну, робить ставку на москвофільські елементи її лівобережного регіону і тим самим сприяє територіальному розчленуванню країни.

Карт-бланш, наданий Брюховецьким Москві напередодні гетьманських виборів, спонукає уряд Олексія Михайловича до широкомасштабних інкорпораційних заходів в Україні У своєчасності подібної метаморфози урядового курсу в українських справах переконували Москву також певні політичні сили Лівобережжя, що юроже ставилися до спроб Брюховецького зміцнити гетьманську владу. Зокрема, навесні 1664 р. щирий приятель Москви єпископ Мефодій подав цареві доповідну записку, в якій обґрунтовував необхідність проведення кардинальної реформи державного устрою України, спрямованої на обмеження влади гетьмана та посилення владного впливу московської адміністрації в Гетьманщині. Подібного роду пропозиції висловлювалися також окремими представниками козацької старшини, міщанами.

У вересні 1665 р. Брюховецький першим з українських правителів здійснює поїздку до Москви, прагнучи засвідчити свою лояльність трону та сподіваючись у такий спосіб собі «власти прибавлять». Проте зовсім інші

наміри щодо цього мав уряд Олексія Михайловича. Вже 20 вересня царські урядовці зажадали від гетьмана, щоб податки з України надходили до царської скарбниці. Під тиском московської сторони Брюховецький 11 жовтня погоджується з цією вимогою. Однак до підсумкових документів переговорів царський уряд вносить доповнення, що принципово змінює зміст попередніх домовленостей, — організація зборів, прийняття коштів і збіжжя, а також контроль за діяльністю збирачів покладалися не на гетьманську адміністрацію, як того бажав Брюховецький, а на царських воєвод, кількість яких в Україні збільшувалася більш як у два рази. Крім того, некозацьке населення міст і сіл підпорядковувалося безпосередньо цареві та його представникам в Україні — воєводам.

При аналізі Московських статей 1665 р. на особливу увагу заслуговує положення про призначення московської духовної особи на первосвятительство в Київську митрополію. Ініціатором цієї пропозиції, безперечно, був гетьман, котрий у такий спосіб прагнув принизити роль українського духовенства в суспільно-політичному житті України, оскільки церковні ієрархи знаходилися в опозиції щодо його планів посилення гетьманської влади. Реалізація на практиці цього нововведення означала б значно більше, ніж формальне підпорядкування українського духовенства московському патріархові (на чому наполягала Москва), — вона знаменувала б якісно новий етап інкорпорації Української держави. Зазначена історична колізія яскраво ілюструє політичну свідомість державних діячів Руїни, коли становий егоїзм, політична недалекоглядність, превалювання особистих інтересів над державними призводили до руйнації української державності та підпорядкування українських земель іноземним правителям.

Підписання Московського договору викликало не лише обурення широкого загалу української громадськості, а й спротив її московфільської частини, зокрема єпископа Мефодія та вищого київського духовенства. Ескалація напруги в стосунках з Москвою ще більш зростає із середини 1666 р., коли в Україну прибувають царські воєводи для перепису населення та його оподаткування на користь московського монарха. Численні зловживання воєвод спричиняють неодноразові непорозуміння і конфлікти з місцевим населенням, які на Переяславщині переростають в антигетьманське та антимосковське повстання.

У таких умовах підписання Москвою 13 січня 1667 р., за висловом С. Величка, «на всем козакам не полезном Андрусовском торгу» перемир'я з Польщею, що закріплювало поділ України на дві частини і, отже, створювало непереборні труднощі на шляху політичної консолідації українських земель у межах національної держави, стало могутнім каталізатором зростання антимосковських настроїв на Лівобережжі, козацька старшина якого на початку 1668 р. розриває угоду з Москвою та ухвалює рішення об'єднатися з Правобережжям.

Уже навесні того року владу царя над лівобережним регіоном фактично повністю було ліквідовано, а московська присутність в Україні локалізована територіями, що їх займали залоги ратних людей, які вистояли проти козацького наступу (в Переяславі, Чернігові та Ніжині).

На початку липня гетьман об'єднаної України Петро Дорошенко повертається на Правобережжя, щоб відбити наступ польського війська. Скориставшись з цього, на Лівобережжя вторглися московське військо під командою Г. Г. Ромодановського, які, не зустрівши серйозного опору, стрімко просувалися в глибину українських земель.

За таких умов на Лівобережжі активізує свою діяльність партія політичних діячів поміркованого толку, економічно пов'язаних з північно-східним регіоном, що виступала за мирне співжиття з могутнім сусідом як передумову утихомирення краю. Речником цього політичного угруповання виступає єпископ Лазар Баранович, який у цей час активно листується з Москвою та Многогрішним, шукаючи прийнятних умов замирення.

Присягаючи Москві, Многогрішний прагнув насамперед уникнути воєнної поразки від Ромодановського, мало дбаючи при цьому про умови замирення. Так, посланці наказного гетьмана заявили в Москві, що «...к

царському величеству будут казацкие послы, чтоб позволил царское величество быть у них гетману Рускому и войска с ним, сколько изволит... а те царского величества войска учнут кормить казаки...»¹¹. Особисто Многогрішний також поспішив засвідчити свою лояльність сюзерену, повідомляючи в Москову, що бажає «тайно от своего писаря писать государю о надобных делах»¹².

Зовсім інші міркування щодо поновлення українсько-московського союзу були в Л. Барановича і старшини, які переконували наказного гетьмана в тому, що цар «пожалуе» козаків усякими «вольностями». Дорошенко, довідавшись про план Многогрішного, звернувся до нього із закликом відмовитися від цього необачного кроку, а переконавшись в його фатальній неминучості, радив приймати московську протекцію «...на тех статьях, что учинил гетьман Богдан Хмельницкий и чтобы их всех городов ратные люди были выведены»¹³. Агітація Барановича й Дорошенка, а також та обставина, що 9 жовтня на Лівобережжя переправився Г. Дорошенко разом з татарським загоном, на перших порах справили значний вплив на еволюцію поглядів Многогрішного. Зокрема, якщо раніше наказний гетьман погоджувався на утримання московського війська в Україні за рахунок місцевого населення, надходження українських податків до царської скарбниці тощо, то тепер він висував перед Московією такі прелімінарні умови: збереження козацьких прав, конституйованих при Богдані Хмельницькому; виведення ратних людей з України; амністія всім учасникам антимосковських виступів. А якщо «его величество нашою службою возгнушается, — назначив Многогрішний у листі до Олексія Михайловича, — то мы при вольностях наших умирать готовы и имеем орден, подушающія нас на пролитие христианской крови»¹⁴.

Остаточне узгодження умов поновлення українсько-московського союзу відбулося на початку березня 1669 р. в Глухові під час гетьманських виборів. Незважаючи на наполегливі спроби старшини повернути відносини двох держав до умов угоди 1654 р., зокрема в питанні військової присутності Московії в Україні, наявність на раді відмобілізованого російського війська відіграла вирішальну роль — Ромодановському, котрий очолював царську делегацію, вдалося примусити гетьмана та старшину погодитися на перебування воєвод у Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острії. Крім того, Глухівськими статтями заборонялися зовнішньополітичні зносини гетьманського уряду; передбачалося втручання окремих російських представників у внутрішні справи України, зокрема, не дозволялося позбавляти гетьмана булави через «какую проступку», крім «зради», без проведення організованого Московією спеціального розслідування. Отже, уклавши Глухівський договір, царський уряд відмовлявся від визнання правомірності інкорпораційних за своїм змістом Московських статей, реанімувавши, по суті, договірні принципи, сформульовані в 1659 р., тобто Україні поверталися права адміністративної автономії Війська Запорозького (щоправда, територія, підвладна гетьману, згідно з нормами Андрусівського перемир'я, обмежувалася лише лівобережним регіоном).

Глухівські статті відіграли помітну роль в історії українсько-московських відносин 70—80-х рр. XVII ст. Вони стали правовим базисом політичного компромісу державних діячів Гетьманщини, здеморалізованих Руїною, та московського уряду. Поряд із статтями 1659 р., Глухівський варіант був основою при укладенні договорів 1672, 1674 та 1687 рр. Разом з тим варто відзначити, що при елекції як Івана Самойловича, так й Івана Мазепи яскраво виявилася тенденція поступового, але неухильного обмеження української автономії. Так, до редакції 1687 р. було включено лише ті положення угоди 1669 р., що повною мірою влаштували династію Романових, а всі новозаведені умови мали на меті звуження державних компетенцій Гетьманату.

Симптоматичною в плані трансформації поглядів московських політиків на українське питання стала поява в тексті Коломацького договору пункту 19, в якому, зокрема, зазначалося: «...народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять...», щоб були під однією царською державою «...обще, яко единой христианской верн и никто

6 голосов таких не испущал, что Малороссийский край — гетманского регименту, а отзывались бы единогласно: «Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малороссийский обще с великороссийским народом...»¹⁵. Наведене положення заперечувало державний характер гетьманської влади, а тим самим і українську державність взагалі.

Крім невинного формально-правового обмеження політичної автономії Гетьманщини, протягом 70—80-х рр. відбувається подальше її практичне інтегрування до Росії, що нерідко й суперечило змісту чинних правових домовленостей. Так, усунення від влади Д. Многогрішного та І. Самойловича з наступним проведенням розслідування та суду в Москві суперечило пункту 20 Глухівського та 6 Переяславського договорів. Крім того, у зазначений період московський уряд започаткував практику втручання в кадрову політику Гетьманату. Важливу роль у здійсненні контролю за ситуацією в Україні, нагляді за діяльністю козацької адміністрації, насамперед — гетьмана, відігравав заснований у 1663 р. Малоросійський приказ, компетенція, обсяг роботи та штат якого з часом невинно зростали.

Якісні зміни в соціально-економічному та політичному устрої Російської монархії, становлення нової державної доктрини її керівництва, що швидкими темпами відбувалися наприкінці XVII ст., з фатальною неминучістю наближали початок істотних трансформацій стосунків з Україною. Імперські амбіції, що дедалі частіше визначають політичний курс уряду Петра I, починають справляти визначальний вплив і на українські справи. Так, активне використання царем козацького війська при вирішенні чужих для України завдань з початком Північної війни набуває трагічних для її населення масштабів. Безперервні походи виснажують продуктивні сили Гетьманщини, призводять до подальшого зубожіння народу, породжують загострення соціальних відносин у краї, масові втечі селян і збіднілих козаків з Лівобережжя. Із середини 1706 р. інтенсивно поширюються чутки (підтвержені особисто царем на військовій нараді в Жовкві наприкінці квітня 1707 р.) про наміри царського уряду реформувати державний устрій України з метою ефективнішого використання її ресурсів для потреб війни. Крім того, занепокоєння в українського керівництва викликала геополітична ситуація в регіоні у зв'язку з російсько-шведською війною, оскільки будь-який її результат міг мати для долі української державності найтрагічніші наслідки. Ці обставини врешті-решт спонукають старшину та гетьмана до рішучих кроків, спрямованих на розрив фатального ланцюга.

Однак політичний вибір українського керівництва, реалізований восени 1708 р., не лише не сприяв незалеженню Війська Запорозького, а й призвів до якісно нового витка на шляху обмеження його автономії. Протягом кінця 1708 — першої половини 1709 р. уряд Петра I активно поширює заяви щодо збереження козацьких прав і вольностей, ліквідує оренди та деякі інші вкрай непопулярні в Україні статті оподаткування, зобов'язує російських офіцерів поводитися з козацькою старшиною «сколко возможно, ласково» тощо. Проте здобута під Полтавою перемога дає змогу Москві, відкинувши щойно декларовану турботу про козацькі права, рішуче перевести стосунки з Гетьманатом у зовсім іншу тональність. Так, уже в другій половині липня 1709 р. Петро I запроваджує в Україні інститут царських резидентів, прерогативою яких був широкий спектр функцій політичного нагляду, контролю (явного і таємного) за адміністративною, господарською та фінансовою діяльністю гетьмана та старшини. В 1708 р. в Україну вводяться російські полки, десять з яких і після завершення воєнної кампанії залишаються на її території як гарант лояльності українських політиків, а їх утримання покладається на плечі місцевого населення. Постмазепинська доба характеризується також активним втручанням російської адміністрації в кадрову політику Гетьманату. Таємною інструкцією резидент Протасєв зобов'язувався «усматривать в разговорах и во всяких обхождениях, кто из Старшины и из Казаков к стороне Великого Государя доброжелательны, и какого уряду достойны»¹⁶, а царський указ від 1715 р. конститував такий порядок заміщення старшинських вакансій, який допомагав резиденту ут-

римувати дані процеси під своїм контролем. Крім того, у зазначений час дедалі більшого поширення набуває практика призначення на уряди в Україну довірених осіб царя безпосередніми указами з кабінету Петра I чи Сенату, причому нерідко гетьмана ставили до відома вже після публікації відповідного приказу. В 1719 р. вперше на полковництво в Україну було призначено росіянина — сина царського вельможі П. Толстого.

Поширення на Лівобережжя дії царських указів 1714—1718 рр. про «заповідні товари», що забороняли вивіз певних товарів на західні ринки збуту, сприяли, за спостереженням М. Тиценка, примусовій інтеграції господарського комплексу Гетьманщини до російського ринку.

На початку 20-х рр. XVIII ст. уряд Петра I здійснив спробу реорганізувати роботу Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду (укази 17 листопада 1720 р. та 14 листопада 1721 р.), започаткувавши таким чином ще один важливий напрям інтеграції — уніфікацію державних порядків Гетьманщини до російського зразка.

В цілому політичний курс російського керівництва щодо України в першому двадцятиріччі XVIII ст. можна класифікувати як перехідний, за якого продовжували існувати старі «московські» підходи, але дедалі більшого поширення набували нові — «імперські».

Остаточне утвердження імперських засад в українській політиці Петербурга знаменувало собою запровадження в Україні в 1722 р. Малоросійської колегії — російської владної структури, штат якої складався виключно з російських чиновників, а діяльність ґрунтувалася на законах і нормативних актах Російської імперії. Її заснування не було самоціллю російської політики. У Петербурзі розглядали дану акцію лише як необхідну передумову ліквідації автономії Гетьманщини, асиміляції та наступного поглинання українських земель загальноімперським організмом. На середину 1723 р. Малоросійська колегія, яка із самого початку конституювалася як вища контролююча структура в Україні, перетворюється у верховну владну інстанцію, що успадкувала гетьманські прерогативи. Утвердження російської установи при владі супроводжується перетворенням Генеральної військової канцелярії в дорадчий орган при Колегії та ліквідацією де-факто інститутів не лише гетьманства, а й генеральної старшини^{16а}.

Інкорпораційні за змістом реформи 1722—1725 рр. торкнулися всіх сфер державного життя Гетьманщини. Зокрема, в роки функціонування Колегії відбулося фінансове підпорядкування України імперській скарбниці. Аналіз витратної частини бюджету Малоросійської колегії переконливо засвідчує фіскальний характер реформи. Так, із загальної суми видатків за 1725 р. — 260 тис. 362 крб. — на потреби краю було використано лише 972 крб., а решту коштів відправлено до Петербурга.

Російська адміністрація розгорнула також активну реформаторську діяльність у сфері судочинства, переслідуючи при цьому чітко виражені інтеграційні цілі. До правового життя Гетьманщини в зазначений час активно почали впроваджуватися російські юридичні норми та порядки. Важливою віхою в історії українського судочинства стало поширення на суди Гетьманщини дії імператорського указу від 5 листопада 1723 р. «О суде по новоучиненной форме»¹⁷. Надання чинності в Україні закону, який регламентував організацію судового процесу, стало початком практичної інкорпорації українського судочинства до загальноімперської судової системи.

Важливі структурні зміни відбулися в 20-гі рр. XVIII ст. і в системі місцевого самоврядування. *Вже в липні 1722 р. Сенат, розробляючи комплекс превентивних заходів щодо можливих виступів автономістів у непевних умовах міжгетьманства та проголошення акту про заснування Малоросійської колегії, ухвалив рішення про запровадження в деяких полкових містах України (Полтаві, Ніжині, Чернігові та Переяславі) комендантської форми правління. Прерогативи комендантів визначалися сенатською інструкцією від 16 липня 1722 р.*¹⁸ і передбачали організацію політичного нагляду; налагодження контролю за адміністративною та судовою діяльністю української адміністрації; охорону кордонів, збирання розвідувальних даних; функції контррозвідки.

Комендантам підпорядковувалася козацька адміністрація ввіреного полку. Для реалізації влади нової державної структури російський уряд виділив своїм представникам певні військові контингенти.

Комендантське правління було, по суті, паралельною владною структурою, впровадження якої російський уряд розглядав як тимчасовий захід, розраховуючи в майбутньому перемістити російських офіцерів на полкові уряди. Імператорський указ від 23 лютого 1723 р.¹⁹ юридично закріпив таку можливість, а її випробування відбулося протягом 1723—1724 рр., коли на полковництво в Стародубський і Чернігівський полки було призначено колишніх комендантів І. Пашкова та М. Богданова.

В розглядуваний час спостерігалися кардинальні зрушення і у сфері кадрової політики Гетьманщини. Так, якщо до 1722 р. траплялися лише епізодичні випадки втручання царської адміністрації в цю сферу, то в роки правління Малоросійської колегії відбулося фактичне її підпорядкування російським державним структурам. Лише протягом другої половини грудня 1723 — березня 1724 р. царський емісар О. Рум'янцеv здійснив 20 призначень на старшинські уряди, в тому числі 12 — «на место» старшин, запідозрених в автономічних настроях²⁰.

Отже, в ході реформи 1722—1725 рр. українсько-російські відносини набули якісно нового змісту — інкорпораційні тенденції в політиці російської монархії, що спорадично виникали в другій половині XVII ст. та зримо виявилися на початку XVIII ст., у зазначений час стали домінантою політичної діяльності щодо України, започаткували процес реального поглинання української державності імперськими структурами.

Контрреформи 1726—1727 рр., зумовлені рядом факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, скасували чинність деяких найбільш радикальних інкорпораційних заходів уряду Петра. Зокрема, було припинено діяльність Малоросійської колегії; відновлено гетьманську форму правління, ліквідовано новозаведені статті оподаткування тощо. Разом з тим найістотніші інтеграційні надбання 1722—1725 рр. було збережено, в тому числі: контроль за діяльністю державних органів Гетьманщини, їх підзвітність у сфері фінансів та судочинства, залучення частини українських коштів до загальноімперської скарбниці тощо. Гетьманські вибори 1 жовтня 1727 р. також пройшли за сценарієм, розробленим у Петербурзі^{20a}. Все це дає підстави заперечувати традиційну точку зору, згідно з якою «з 1727 року Малоросія почала жити за своїми давніми правилами»^{20b}. Аналіз розвитку українсько-російських відносин 1727—1764 рр. переконує в тому, що, незважаючи на певні зовнішні прояви прихильності офіційного Петербурга до України, викликані різноманітними чинниками як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, генеральна лінія щодо Гетьманщини — обмеження її автономних прав та інкорпорація до складу імперії — була незмінною. Зазнавали певних змін, зважаючи на часті дворські перевороти, лише тактичні напрями, пріоритети при визначенні точки прикладення зусиль, а також зовнішні прояви, атрибутика інтеграційного процесу, що, однак, не зачіпало його змісту в цілому. Так, реставруючи гетьманську форму правління, уряд Петра II де-факто відмовив українській громадськості в праві вільної елекції, передбачивши навіть можливість закриття ради у випадку виходу подій з-під контролю царських представників²¹. Крім того, влада нового гетьмана істотно обмежувалася навіть у порівнянні з попередником — І. Скоропадським. Відтепер у військових справах гетьман підпорядковувався російському представнику, з його прерогатив вилучалися фінансові функції, водночас повноваження царського міністра в Україні значно розширювалися. До того ж, з 1733 р. в Петербурзі схиляються до думки про доцільність повторної ліквідації гетьманської форми правління та реалізації курсу Петра I в українських справах у повному обсязі. Нова імператриця була переконана, що «...перемена в правленні малоросійськом (проведена Петром I. — *Авт.*) от народа с великою благодарностию принята, только старшине, грабительства и других злых намерений ради, то было противно»²². Тому, коли до столиці імперії надійшло повідомлення про хворобу Д. Апостола, там було вирішено по

смерті останнього Гетьманат ліквідувати, однак «чтобы ныне в начало сего объявления народ не имел в том сомнения и не чинил противных толкований», в указах и в прочих письмах не показывать, что намерение имеется гетмана не выбирать». У 1734 р., після смерті Д. Апостола, Анна Іоанівна видала маніфест, в якому запевнялося, що гетьманські вибори невдовзі відбудуться. В той же час князю А. Шаховському, поставленому на чолі Правління гетьманського уряду, надається таємна інструкція, в якій прозоро сформульовано його завдання в Україні: сприяти тому, щоб український народ «приобыкал к великороссийскому Управлению»²⁴.

Зберігається також втручання Петербурга в українське судочинство в результаті реорганізації Генерального суду та кооптації до нього трьох російських чиновників. Продовжується курс на уніфікацію судової системи Гетьманщини до імперського зразка. Так, на початку 1733 р. в українських судових інстанціях повторно впроваджується дія царського указу «О суде по новоучиненной форме», відмінена в роки реставрації Гетьманату. Крім того, існувало спеціальне розпорядження Сенату — російським чинам Генерального суду при розгляді справ більше зважати на «государевы законы», а не на місцеві правові норми.

Російський уряд прагне зберегти інкорпораційні надбання й у фінансовій сфері. Так, навіть за реставрації гетьманства, коли скасовувалися фінансові нововведення Малоросійської колегії, російські представники тривалий час наполягали на залученні податних коштів з України до імперської скарбниці, проти чого рішуче виступала козацька старшина. Так, у 1728 р. в Глухів надійшло розпорядження «...индукту и с цыган откупные денги брать в казну». Своє рішення російський уряд мотивував тим, що «сей сбор... не с одних малороссийских, но и с великороссийских и приезжающих из заграницы иноземных купцов и от того народу малороссийскому отягощения быть не может...»²⁵.

Взагалі варто відзначити, що фіскальні заходи в українській політиці уряду Анни Іоанівни посідали пріоритетне місце, що зумовлювалося насамперед воєнно-стратегічними потребами турецької війни 1737—1738 рр. Так, вимагаючи відправлення на фронт з України коней та волів, російська адміністрація водночас виявляє турботу «о хлебном сеянии» в Гетьманщині, не приховуючи свого наміру використати український хліб для харчування армії. В інструкції князю Баратинському, який змінив Шаховського на посту голови Правління гетьманського уряду, серед іншого вказувалося й так: «Имеете вы крайнее старанне прилагать, чтоб год от году через прилежные ваши труды, в сборах таких, которые можно умножить без отягощения народного, учинено было пополнение»²⁶.

Наступні надзвичайно важливі кроки по шляху фінансової інтеграції Гетьманщини було зроблено в роки правління Єлизавети Петрівни. Починаючи з 1747 р. російський уряд виявляв пильну увагу до проблеми митних бар'єрів між Україною та Росією. Численні укази підготували ґрунт для митного об'єднання двох країн. Так, іменний указ імператриці 1754 р. скасував індукту й евекту та ліквідував митниці на українсько-російському кордоні. Знищення митних бар'єрів в економічному відношенні сприяло господарському зближенню лівобережного регіону з Росією та приносило царській казні значні прибутки внаслідок залучення до неї митних зборів, що почали надходити з польського та кримського кордонів. До того ж цей захід мав надзвичайно важливі наслідки в політичному аспекті. Крім власне інтеграційних дивідентів, здобутих Петербургом, він призвів до повної матеріальної залежності українського керівництва від центральної влади, оскільки було знищене джерело наповнення Військового скарбу. На утримання гетьманського уряду натомість передбачалися бюджетні асигнування з імперської казни, а видатки, природно, контролювалися нею.

Протягом зазначеного часу російський уряд продовжує зберігати за собою право контролю за кадровою політикою Гетьманщини та активно втручається в неї. Так, у статтях, наданих Данилу Апостолу, закріплювалося положення, згідно з яким призначення на уряди генеральної старшини перебувало в компетенції імперського керівництва. Гетьману надавалося пра-

во лише представляти в Петербург кандидатів, які вступали в свої обов'язки після схвалення в столиці. Призначення на полкові уряди, хоч і дозволялося гетьману, відбувалося під пильним наглядом царського резидента. З 1734 р. вирішальне слово при затвердженні кандидатур, представлених полковою старшиною, належало російському голові Правління гетьманського уряду. Крім того, у 30—40-ві рр. знову набуває значного поширення практика призначення на полкові уряди російських офіцерів безпосередньо указами з Петербурга. Ситуація зазнає певних змін у перші роки гетьманства К. Розумовського, котрий, як зазначав І. Розенфельд, «не стільки з усвідомлення всього значення гетьманського звання, скільки з набутих ним звичок широкого вельможного барства»^{26а} прагне піднести авторитет гетьманської влади й активно протестує проти втручання петербурзьких урядовців до його справ. Проте вже в 1754 р. видається розпорядження, а наступного року — монарший указ, що зобов'язували гетьмана представляти в столицю на затвердження кандидатів не лише на генеральні, а й на полкові посади. Одночасно продовжується практика безпосереднього призначення на уряди в Україну указами з Петербурга.

Політична інтеграція в 30—50-ті рр. відбувається на тлі подальшого наближення соціально-економічної системи Гетьманщини до загальноімперської. Так, за спостереженнями О. Гуржія, на середину XVIII ст. на Лівобережній Україні склалися передумови для утвердження та юридичного оформлення кріпосного права. Принципові зміни, що сталися в економічному житті регіону, зокрема зменшення питомої ваги дрібногосподарних козацьких господарств, витіснення спадковою формою земельної феодальної власності тимчасового рангового володіння, позбавляли економічного підґрунтя політичну структуру української державності, що склалася в середині XVII ст. і визначальними принципами якої були децентралізація державного управління та виборність посадових осіб усіх рівнів.

Отже, на середину XVIII ст. визріли певні соціально-економічні та політичні передумови, які давали можливість російському керівництву приступити до ліквідації автономії України та включення її території до складу Російської імперії.

1764—1786 рр. вважаються останнім періодом, коли Лівобережна Україна існувала як самобутнє політичне тіло, і справедливо пов'язуються з іменем Катерини II. Хоча імператриця була лише послідовницею політики своїх попередників на російському престолі, її заходи щодо Гетьманату можна розглядати як новий виток у політичних стосунках між Росією та Україною. Якщо Петро I та його короновані наступники проводили імперську політику через свої органи загальної краєвої адміністрації при збереженні українських автономних форм державного правління, то Катерина II ліквідувала автономні форми правління, запровадивши другу Малоросійську колегію (далі — 2 МК) — відгалуження імперського державно-адміністративного апарату. Таким чином вона забезпечила собі можливість безпосередньо контролювати всі соціально-економічні та політичні процеси в краї та оперативну на них впливати²⁷.

Із середини XVII ст. до 1764 р. дедалі зростаючий імперський тиск здійснювався по двох паралельних напрямках: через обмеження політичної автономії та асиміляцію. Перший вичерпав себе вже у 1764 р., коли український гетьман був позбавлений влади. Причому маніфест від 10 листопада не містив застережень щодо тимчасовості такого становища.

Україна перестала бути автономною державою, втратила своє політичне значення, але ще не перетворилася у звичайну російську губернію. Тому на порядок денний офіційний Петербург поставив по можливості максимальну перебудову суспільно-політичного ладу України відповідно до загальних імперських норм. Однак посилюючи свій тиск на Україну, російські власті разом з тим змушені були рахуватися з наявними відмінностями. Так, продовжували своє функціонування деякі старі українські державні інституції — полкові канцелярії, сотенні правління, зберігався весь штат військових і цивільних чиновників, діяв оновлений реформою 1763 р. український суд.

Скасувати всі ці залишки минулого було порівняно легко, набагато складнішим завданням уявлялася зміна соціальних відносин, що склалися століттями, мали свою історію і традицію. Тому акту остаточної інкорпорації мав передувати досить тривалий період асиміляції України.

Аналізуючи записки «О непорядках, которые происходят ныне от злоупотреблений прав и обыкновений, грамотами подтвержденных», «Секретнейшее наставление князю А. А. Вяземскому», «Наставление, данное графу П. А. Румянцеву при назначении его Малороссийским генерал-губернатором», ми дійшли висновку, що українську політику катерининського уряду визначали такі фактори:

— російська історична літописна традиція, за якою український народ та його території розглядалися як російські, що були відокремлені в минулому лише через слабкість великих київських князів;

— прагнення ліквідувати особливий статус України з її політичними особливостями, власними юрисдикцією та судочинством, які надихали українців на пошук шляхів зміцнення своєї автономії;

— наміри зміцнити фінансове становище імперії за рахунок включення Лівобережжя в систему імперського фіску;

— усвідомлення того, що тогочасне українське суспільство потребувало сильної влади, яка б гарантувала козацькій старшині права на здобуті землі та селян, а з другого боку, забезпечувала б іншим верствам безпеку від зловживань козацьких верхів;

— імперська ідеологічна концепція «третього Риму»;

— спрямування зовнішньополітичної активності Росії після утвердження на Балтиці в напрямі Чорного моря та центру Європи і у зв'язку з цим потреба перетворити Лівобережжя в економічно-стратегічну базу;

— побоювання можливого вибуху незадоволення українського народу, який мав «внутреннюю против великороссийских ненависть», що призвело б до посилення сепаратизму.

Крім вказаних традиційних чинників на українську політику середини та другої половини XVIII ст. почав впливати і фактор «освіченого абсолютизму», хронологічні рамки розквіту якого припадають саме на 50—60-ті рр. XVIII ст. Як правило, історики звертають увагу на централізаторські політичні теорії, які Катерина II запозичила у французьких просвітителів і перенесла на російський ґрунт. За допомогою цих теорій російська імператриця усвідомила мету внутрішньополітичного руху імперії, в тому числі і в міжнаціональному аспекті.

Разом з тим поза увагою істориків залишався той факт, що ті ж просвітителі озброїли самодержицю і політологічними знаннями прикладного характеру. Даючи ряд рекомендацій, здобутих на основі аналізу історичного досвіду людства, вони навчали, як після реалізації права на «справедливе завоювання» утримати здобуте, ототожнюючи «загальний народний дух» з духом народа-переможця.

Розглядаючи зміст української політики катерининського уряду, не можна обминути питання про її корені. Їх слід шукати, по-перше, в Єлизаветинській епосі. Нас не повинен бентежити факт відродження гетьманства у 1750 р., оскільки це був зовсім не благочинний щодо України акт керованої особистими симпатіями Єлизавети Петрівни. Його причини ми вбачаємо в: а) ще достатньо сильних позиціях старшин; б) невизначеному для Росії зовнішньополітичному становищі на Півдні; в) загрозі війни з Прусією; г) наростанні незадоволення українців своїм економічним становищем; д) потребі відновити економіко-стратегічний потенціал України, значно ослаблений в ході війни з Портою, з метою використання його у майбутніх війнах.

Не варто також проблему відродження гетьманства пов'язувати з іменами Єлизавети та братів Розумовських, хоча б тому, що у 1747 р. прихильністю імператриці вже користувався І. І. Шувалов. Поки що в тіні залишається фігура О. П. Бестужева — «останнього пташеняти гнізда Петрового», який звільнив Єлизавету від тягара державних турбот, особливо зовнішньополітичних, очолюючи колегію закордонних справ (у її віданні

тоді перебувала й Україна), а у своїй політиці, за власним висловом, керувався «вигодами Росії».

Коли Катерина II прийшла до влади, вона поставила перед собою завдання здійснити «обрусіння» України, Ліфляндії та Фінляндії. Конкретні заходи в цьому процесі щодо України не передбачалися, крім ключового — знищення гетьманства. Зате були сформульовані принципи перетворень: тривалість у часі і непомітність для населення. Ставка робилася не лише на грубу силу, а й на лавірування, тобто застосовувалася політика «вовчих зубів та лисячого хвоста».

З огляду на перші політичні акти Катерини II щодо України — зобов'язання гетьмана рапортувати до Сенату з приводу виконання його указів, спроба провести в обхід Розумовського нову ревізію за участю російських офіцерів — можна припустити, що імператриця вирішила продовжувати лінію О. П. Бестужева на поступове обмеження політичної автономії України. Така позиція була цілком зрозумілою, оскільки Катерина мусила бути вдячною Розумовському за підтримку її як великої княгині в період напружених взаємин з Єлизаветою та за його роль у поверненні 9 червня 1762 р. Потрібен був дуже вагомий привід, щоб ліквідувати гетьманство за життя Розумовського. Цим приводом стало «Прошение малороссийского шляхетства» (1764 р.)²⁹, в якому було викладено програму значного розширення політичної автономії України. Серед пунктів «Прошення» зустрічаються, зокрема, такі вимоги: надати українському народові право вільного обрання гетьмана, запровадити вищу судову установу — трибунал, дозволити скликати двічі на рік сейм, або генеральну раду, звільнити Україну від безплатного утримання російських полків, щоб з цих коштів фінансувати 30-тисячне козацьке військо, повернути Україні відібрані в неї території. Такі вимоги становили загрозу для абсолютистських устремлінь Російської корони. Тому перш ніж усунути Розумовського, Катерині II довелося вдатися до серйозних воєнних приготувань.

Позбавивши гетьмана булави, молода самодержиця водночас побоюлася виступити проти провідних українських старшин, які продемонстрували в «Прошений» високий рівень політичної свідомості. При ліквідації посади гетьмана та Генеральної Військової канцелярії (далі — ГВК) Катерина II намагалася створити віддушину для верхніх ешелонів старшини, щоб прив'язати її таким чином до колісниці політики Російської імперії. Результатом роздумів імператриці з цього приводу стало створення на місці гетьманської центральної адміністративної системи 2 МК з її департаментами та паралельне призначення на Україну генерал-губернатора, який повинен був виконувати і функції президента колегії.

«Малоросійським шефом» призначався Рум'янцев, який в адміністративному відношенні мав повну незалежність від Малоросійської колегії. Разом з тим Катерина II могла іноді звернутися безпосередньо до 2 МК, як це сталося, наприклад, 18 лютого 1780 р., коли вона розпорядилася виділити з малоросійського скарбу 203 640 крб. «на строения потребные по флоту Нашему черноморскому». Імператриця робила це, очевидно, для того, щоб склалося враження про колегіальність в управлінні Україною, і прагнула таким чином заручитися підтримкою старшини — її єдиного потенційного політичного опонента.

Намагаючись не допустити розвалу механізмів управління після скасування гетьманства, російські власті збиралися не стільки руйнувати його адміністративну систему, скільки підпорядкувати її. Першим актом цього процесу стало поглинання колегією ГВК. Адже після гетьмана вона була найвищим органом виконавчої влади, центром уже налагодженого механізму адміністративного управління з усією його інфраструктурою аж до приватних знайомств. Завдяки підпорядкуванню ГВК у процесі свого становлення Малоросійська колегія не знала ніяких серйозних організаційних труднощів. Усе відбулося настільки непомітно для українського суспільства, що сучасник — автор «Історії русів» (за характеристикою Ол. Лазаревського, «не оптиміст») — змушений був визнати, що рум'янцевська колегія «вошла в правление, яко роса на пажить и яко иней на руно».

Налагодивши своє функціонування, друга Колегія досить легко підпорядкувала Генеральний військовий суд, ставши з 1 листопада 1765 р. апеляційною установою над ним. У 1767 р. Генеральний суд було реорганізовано у департамент Малоросійської колегії. Скасовувався старий порядок його комплектування через вибори у полках. Нових постійних членів суду почав призначати Рум'янцев.

До складу вищого ешелону гетьманської державно-адміністративної системи входили також Генеральна лічильна комісія, Канцелярія малоросійського скарбу і Канцелярія генеральної артилерії. Всі вони до осені 1767 р. перетворилися у департаменти другої Малоросійської колегії, перебували під наглядом її прокурора і щомісяця зобов'язувалися подавати йому відомості про всі справи, які ними вирішувалися³¹. Тому ні Генеральний суд, ні інші старі органи верховної державної влади в системі Гетьманату з цього часу вже не представляють Українську державу.

В період існування другої Малоросійської колегії місцеві органи влади України хоча і не зазнали змін відповідно до аналогічних російських зразків, але на їх діяльність впливали принципи централізму та уніфікації. Це було необхідно для ефективного нагляду за роботою місцевого адміністративного і судового механізмів. У другій половині 60-х рр. запроваджувалася єдина форма діловодства, вводився новий порядок подачі щомісячних відомостей про справи, встановлювався контроль за штатами, повноваженнями, режимом роботи, оперативністю, дотриманням фінансової дисципліни, політичною лояльністю службовців тощо.

Тому з кінця 60-х рр. XVIII ст. також немає підстав кваліфікувати місцеві органи влади як залишки української козацької державності. Завдяки тому, що полкові та сотенні адміністрації в ході Визвольної війни формувалися як представники верховної влади на місцях, їх можна було розглядати репрезентантами Української держави лише в тандемі з гетьманом або Генеральною військовою канцелярією. З указанного ж часу вони діяли вже в поєднанні з Малоросійською колегією. З іншого боку, з остаточною ліквідацією в 1766 р. інституту виборності на сотенному рівні ці органи були позбавлені державнотворчих імпульсів від українського народу.

Щоб проводити в Україні активну асиміляційну політику, Рум'янцев налагодив ефективний поштовий зв'язок. Для успішного управління та реалізації секретної настанови Катерини II не менш необхідною була наявність всеохоплюючої та об'єктивної інформації. Цій меті служило проведення Генерального опису. До того ж, опис закріпив ті соціальні відносини, які на той час склалися в українському суспільстві.

За задумом російських урядових кіл, одним з напрямів асиміляційної політики в Україні мав стати розподіл властей. До того, як були створені намісництва, друга Малоросійська колегія вилучила з компетенції полкових канцелярій проведення виборів чиновників у підкоморські і земські суди, розділила повноваження між останніми та сотенними правліннями. Із запровадженням інституту «предводителів шляхетства» колегія робила спроби розподілу військової та адміністративної влади на полковому рівні. Однак цей намір так і не був реалізований у чітких адміністративно-політичних нововведеннях. 16 жовтня 1778 р. Генеральний суд було позбавлено військової судової влади, яку перебрала на себе новостворена Військова судова комісія³². Протягом часу свого функціонування 2 МК видала цілу низку указів про розподіл повноважень між конкретними суб'єктами місцевої адміністративної та судової влади.

Отже, реалізація в Україні поглядів Монтеск'є про розподіл властей за ознакою владних повноважень на законодавчу, виконавчу і судову не вдалася. Справа була зведена до банального розмежування компетенції. Такий результат був закономірним, адже розподіл властей є одним з механізмів обмеження абсолютизму.

На середину 60-х рр. XVIII ст. українське чиновництво і юридично, і економічно було набагато незалежнішим від імперських властей, ніж російські «приказні люди». Набране з шляхетства, старшини, козацтва та духовенства, воно зберігало за собою право звільнення від служби. Через

слабкість гетьманської влади у середині 60-х рр. панувало безладдя у присвоєнні чинів, наданні посад і рангових маєтків. Прибувши до Глухова, Рум'янцев розгорнув роботу по налагодженню чіткого контролю в цій справі. У 1766 р. він запровадив нову урядову посаду наглядача над вільними і ранговими маєтками, а провідним канцеляристам Малоросійської колегії та інших вищих установ Лівобережжя призначив річну платню. Встановивши суворий контроль, малоросійський шеф одночасно вважав своїм службовим обов'язком справедливо задовольняти українських старшин, канцелярських службовців у їх домаганнях винагород за віддану та ретельну службу, щоб у такий спосіб «прив'язати їх до Росії і викликати патріотизм до спільної вітчизни»³³.

Таким чином, втрата Україною державності відбулася протягом 1764—1767 рр. в ході відставки гетьмана, ліквідації-поглинання Генеральної військової канцелярії другою Малоросійською колегією, перетворення інших вищих державних установ Гетьманату в її департаменти, підпорядкування колегією місцевих органів влади, підкорення українського чиновництва загальноімперським нормам державної служби.

Протягом досліджуваного періоду українські старшини всіма силами прагнули здобути дворянське звання. До цього їх спонукало бажання закріпити за собою придбані правовими і неправовими шляхами землі та селян, які мешкали на них. Доки Україна зберігала свою автономію, російський уряд не бажав сприяти соціальному утвердженню козацької старшини. Переломним у цьому відношенні став 1767 р., коли старшини отримали право обирати предводителів, депутатів у комісію для складання нового Уложення, брати участь в її роботі на тих же підставах, що і російські дворяни. З цього року українські старшини могли посилати своїх дітей до кадетського корпусу і товариства шляхетних дівчат³⁴.

Причини перелому, очевидно, слід шукати у подіях навколо відставки гетьмана та підпорядкування вищих і місцевих органів державної влади Гетьманщини Малоросійській колегії. Незважаючи на наявність в Україні старшинської групи з державноавтономістськими прагненнями, в 1764 р. перемогли помірковані, схильні обміняти автономію на дворянство. Автономісти ж протягом 1764—1767 рр. втратили опору, якою була для них гетьманська державна адміністрація. З цього часу намагання старшини nobilitуватися в якості дворянства розглядалося російською короною як засіб нейтралізації та вилучення козацької верхівки з українського громадянського суспільства.

Російський уряд став на шлях відмежування старшини від рядових козаків. Так, було ліквідовано виборність старшин на сотенному рівні. Сенатом досить часто задовольнялися рапорти Рум'янцева про надання окремим старшинам табельних чинів, земельних пожалувань³⁵, їх двори нарешті були звільнені від постоїв військ. Петербург доброзичливо поставився до продовження розпочатої Розумовським судової реформи, оскільки вона також сприяла соціальній диференціації в Україні.

Починаючи з листопада 1766 р., коли старшинам було дозволено купувати вотчинні села, російський уряд аж до 3 травня 1783 р. проводив лінію на утвердження старшин у якості кріпосників.

Процес же nobilitації старшини завершився в ході інкорпорації України до Росії (1782—1786 рр.) рядом указів про надання українському шляхетству прав російського дворянства і увінчався поширенням на нього жалуваної грамоти 1785 р.

Останнє політичне пожвавлення опозиційного характеру в Україні спостерігалось в 1767 р. під час виборів депутатів до комісії по складанню нового Уложення. Однак імператрицю не дуже непокоїли тоді прояви опозиційності, які не могли вже спиратися на державні інституції. В листі до Рум'янцева вона відзначала, що не дуже стурбована наказами, які містили «умоначертання прежних времен, кои несомненно исчезнут, понеже ни вы, ни Я, не дадим им никакого уважения тут (в комісії. — Лет.)». Врахуємо і той факт, що Катерина II практикувала організацію з місць чолобитних необхідного змісту — «потрібних» чолобитних³⁶. Очевидно, що

російській самодержиці необхідні були в даній ситуації зразкові, як на її погляд, накази з України, щоб легітимізувати проведення наміченої політики.

До сфери політичних відносин України і Росії належать також стосунки між розквартированими на Лівобережжі російськими військами та українським населенням. У період функціонування другої Малоросійської колегії вони не особливо змінилися порівняно з роками, які описав Б. Барвинський. До сутічок, що траплялися у 1759—1760 рр. в деяких місцевостях Лубенського та Миргородського полків з гусарами розквартированого там Македонського полку³⁷, щоправда, не доходило, проте 2 МК у 1776 р. довелось опублікувати указ "О имении обивателям с квартирующими в них военнослужащими дружелюбия и ласкового обхождения"³⁸.

Численні непорозуміння між місцевими жителями і військовими виникали внаслідок свавілля і здирств з боку останніх. Як рапортувала Лубенська полкова канцелярія, «хоча полку обивателі з військовослужбовцями дружелюбну згоду, як зі своїми співжителлями, мають, але всілякі сварки і бійки від них постояльців чиняться»³⁹.

Не менше незадоволення в українців викликали «консистентські дачі» на утримання розквартированих в Україні російських військ, що супроводжувалося багатьма зловживаннями. Щоб пом'якшити напружені взаємини, Рум'янцев 9 вересня 1765 р. запровадив замість «консистентів» «рубльовий оклад» з кожної хати. Одночасно було призначено комісарів, які повинні були здійснювати збирання окладу та супроводжувати війська з метою захисту населення.

Особливо потерпав український народ під час воєн, які вела Росія на Півдні та Заході. З часу першої російсько-турецької війни царські власті намагалися компенсувати збитки, завдані пересуванням та квартируванням військ. Як свідчать документи, 2 МК відшкодовувала матеріальні витрати населення, але не оплачувала затрат робочої сили.

В часи царювання Катерини II рядове козацтво втратило свою історичну роль політично вагомої верстви, на яку й спиралася Українська держава. Сталося це насамперед внаслідок ослаблення його економічного становища через наступ старшин (насильницьке скуповування, відбирання ґрунтів) та російського уряду (зростаючі повинності не військового характеру, «рубльовий» збір).

Нейтралізація козацтва як суб'єкта української політики завершилася з початком першої російсько-турецької війни. 20 грудня 1768 р. указом імператриці лівобережне козацтво переводилося на російські воєнні статuti⁴⁰. Хоча в цьому документі стверджувалося, що у цивільних взаєминах козаки мають керуватися Литовським статutom, але коли вони виявляли у громадському житті хоча б найменшу ініціативу самоврядного характеру, вона відразу ж придушувалася нормами російського військового права. Таким чином, і козацьке військо з кінця 60-х рр. XVIII ст. не можна розглядати як представника української державності.

З того часу, як російський уряд у своїй асиміляційній політиці вирішив спертися також на старшину, він перестав розігрувати карту соціального незадоволення низів. Разом з тим, намагаючись не допускати небезпечної соціальної напруженості, імперські власті прагнули продемонструвати, що вони захищають від утисків «дрібних тиранів» інші стани. Так, комісія «козачих образ» стежила, щоб старшини не обтяжували козаків повинностями, не використовували їх на приватних роботах, не вимагали хабарів, караючи за подібні зловживання штрафами, позбавленням урядів, зобов'язуючи винних відшкодувати збитки. У 1767 р. при земських і громадських судах запроваджувалася посада адвоката з метою захисту козаків від судових зволікань та образ.

Російським властям не вдавалося реалізувати в повній мірі укази про заборону насильницького загарбання старшинами землі у козаків та селян. Лише 2 МК протягом 1765—1781 рр. опублікувала 7 таких указів. Причина невдач полягала, зокрема, в тому, що і Рум'янцев, і члени колегії, нагороджуючи земельні багатства, за висловом Ол. Лазаревського, «іноді дозво-

ляли собі дії, несумісні з їх суспільним становищем». А в цілому в Україні відбувався історичний процес формування нового класу, і його не могла спинити нічия воля.

Після ліквідації державної автономії Гетьманщини в межах України залишався ще один, останній, конкретно-історичний та конкретно-територіальний вияв ідеї української державності нового часу — Запорозька Січ. Згідно із своєю асиміляційною політикою російський уряд спрямовував свої зусилля на обмеження політичної автономії Січі, нарощуючи навколо неї свій військовий потенціал, ізолюючи її від колишньої Гетьманщини та контролюючи її зносини із сусідами.

В період існування Нової Січі російський уряд домагався остаточного знищення в Запорозжжі демократичних традицій, особливо військової ради та інституту виборності старшин⁴², щоб таким чином віддалити козацьке керівництво від решти запорожців і максимально наблизити його до себе. І хоча демократичні засади Запорозжжя занепадали на очах у петербурзького двору, причин для заспокоєння в нього не було. В останні десятиріччя розпочався новий процес» який сприяв зміцненню автономії Січі, — активна колонізація незайманих просторів, розвиток власного господарства. «Заводя собственное хлебопашество, разторгали они тем самое основание зависимости их от престола Нашего и помишляли, конечно, составит из себя посреди отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением...», — вважала Катерина II.

Прагнучи ліквідувати Січ, царський уряд разом з тим не доводив справу до відкритого загострення відносин. Тому обмеження автономії здійснювалося поступово. Черговий крок у посиленні політичного тиску на Запорозжжя був зроблений у 1764 р. Після скасування посади гетьмана справи Січі були передані з відання Колегії закордонних справ до 2 МК, політичні зносини якої із Запорозжжям, за формулюванням Коша, незабаром дійшли до того, «что тое Малороссийское правительство ордерует и предлагает в Войске ныбы подчиненную себе команду»⁴³. Наступним етапом у боротьбі із запорожцями стало спорудження так званої Нової Дніпровської лінії, що розпочалося влітку 1770 р.

Щоб забезпечити лояльність з боку заможного козацтва та старшин, 2 МК практикувала надання їм малоросійських чинів, адміністративних посад⁴⁴.

Як бачимо, в процесі боротьби проти Запорозької Січі Катерина II мала змогу пересвідчитися у дієвості, ефективності та безпечності обраних нею принципів та засобів асиміляції України і проїнятися впевненістю щодо успішного проведення в найближчому майбутньому акту остаточної її інкорпорації.

Лівобережна Україна була готовою до інкорпорації внаслідок зруйнування протягом досліджуваного періоду українського громадянського суспільства. Після ліквідації української держави лише воно могло протистояти (на рівні захисту індивідуального, приватного, сімейного, щонайбільше групового інтересу) інкорпораційному тискові Російської абсолютистської держави. Такого успіху петербурзької власті зуміли досягти завдяки: а) вилученню з громадянського суспільства провідних у соціально-політичному відношенні старшинських верств, б) посиленню економічного тиску на козацтво та посольство, в результаті якого на Лівобережжі зменшувалася кількість економічно незалежних господарів, зростала люмпенізація населення, в) придушенню навіть найслабших потягів до самоорганізації, самоврядування, г) обмеженню сфери застосування українського права та паралельному підпорядкуванню всіх сфер суспільного життя російській юрисдикції (яка через споконвічне абсолютне домінування в російському середньовічному суспільстві держави над проявами громадянського суспільства не залишала місця для захисту прав особистості).

Влітку 1779 р. розпочалася підготовча робота для реалізації акту інкорпорації, а в січні 1782 р. Лівобережна Україна була включена до складу Російської імперії як Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, суспільно-політичне життя яких організовувалося відповідно

до положень губернської реформи 1775 р. До 1786 р. в ході ряду соціальних, адміністративних, судово-адміністративних, фінансових, секуляризаційних, військово-політичних перетворень Лівобережна Україна була остаточно інкорпорована імперією. Термін «анексія», на нашу думку, в даному випадку неприйнятний. За сучасними політологічними уявленнями, цей акт включає в себе компонент насильства, а в цій ситуації реорганізація суспільно-політичного життя відбувалася за активною участю українських соціальних верхів.

* * *

Отже, українсько-російські відносини другої половини XVII—XVIII ст. пройшли динамічний, неоднорідний і на певних часових відрізках неоднозначний шлях розвитку. В залежності від геополітичної ситуації, суспільно-політичної кон'юнктури, ментальності й державних здібностей російських можновладців та їх українських опонентів характер стосунків двох країн зазнавав принципових змін. Тому, незважаючи на певну умовність будь-якої типологізації, яка звужує й спрощує багатоплановість історичних реалій, вважаємо за доцільне виділити такі етапи в історії розвитку українсько-російських відносин**:

I — 1654—1658 рр.; II — 1659 — кінець XVII ст.; III — кінець XVII ст. — 1722 р.; IV — 1722—1764 рр.; V — 1764—1786 рр.

Перший етап, окреслений часом укладення Переяславсько-московського договору та збереження його правової чинності, характеризувався де-юре васальною залежністю Війська Запорозького від царя, яка де-факто набрала форм номінального васалітету. Певними віхами в історії українсько-московських стосунків на зазначеному етапі стали укладення в 1656 р. московською стороною сепаратного Віденського перемир'я, що спонукало українське керівництво до перегляду концепції зовнішньополітичної орієнтації на Москву, та смерть Богдана Хмельницького, після чого царський уряд виявив активність у справі трансформації умов союзу, що призвело до його розриву та розв'язання українсько-російської війни 1658—1659 рр.

Другий етап розпочався з нав'язання Москвою нерівноправних Переяславських статей 1659 р., після чого Українська держава втратила політичну автономію і увійшла до складу Росії на правах адміністративної автономії. Даний етап був надзвичайно динамічним і наповненим (особливо на перших порах). В умовах громадянської війни до влади в Україні приходять різні політичні угруповання, погляди яких на характер відносин з Москвою часом були полярно протилежними. Українська політика царського уряду тривалий час залишалася досить аморфною та концептуально невизначеною. Зазначені обставини детермінують часті зміни характеру міждержавних стосунків, амплітуда яких коливалася від визнання гетьманським урядом інкорпораційних актів 1665 р. до повного розриву з Москвою. Обопільно прийнятною базою компромісу стали положення Глухівського договору 1669 р., що конституювали адміністративну автономію Гетьманщини, щоправда, в межах Лівобережного регіону та з певними поступками на користь сюзерена (у порівнянні із статтями 1659 р.).

Третій етап був пов'язаний з утвердженням імперської доктрини в російському керівництві та активною реформаторською діяльністю Петра I. Даний етап був перехідним, коли зберігалися деякі старі «московські» підходи в українських справах та одночасно дедалі більшого поширення набували нові — «імперські». Він хронологічно розпадається на кілька періодів: 1) кінець XVII ст. — перша половина 1708 р. (виникнення та нагромадження інкорпораційних тенденцій, поява в царському оточенні планів реформування державного устрою Гетьманщини); 2) кінець 1708 — перша половина 1709 р. (відмова уряду Петра I в умовах шведської військової присутності в Україні від реформаторських задумів і декларування ним намірів зберегти козацькі «давнини»); 3) друга половина 1709—1712 р. (активне втручання у внутрішні справи Гетьманату, підготовка інкорпораційних реформ).

Четвертий («імперський») етап розпочався кардинальною реформою державного устрою Гетьманщини 1722—1725 рр., в ході якої було ліквідовано гетьманську форму правління, перенесено на український державний ґрунт російську владну структуру та переорієнтовано на неї національні інститути влади, залучено українські фінанси на потреби Російської імперії, здійснено певну уніфікацію українського судочинства та діловодства відповідно до загальноімперських норм тощо. Започатковані реформою напрями інкорпораційної діяльності залишалися незмінними протягом наступного часу українсько-російських політичних зносин аж до моменту остаточної ліквідації української автономії. Разом з тим, зважаючи на політичну нестабільність в імперії другої чверті XVIII ст., часті двірські перевороти і, як наслідок, істотні метаморфози політичного курсу офіційного Петербурга, характер російської політики щодо України зазнавав певних змін, що проявилось насамперед в актах реставрації гетьманства, здійснених урядами Петра II та Єлизавети Петрівни відповідно в 1727 та 1750 рр. Однак поступки, зроблені українській автономії, мали тактичний і, отже, тимчасовий характер, а тому не справили істотного впливу на процес поглинання Гетьманщини. Зокрема, друга реставрація відбувалася на тлі подальшого зближення господарських систем Лівобережної України та Росії.

П'ятий етап став часом реалізації стратегічної мети Російської корони щодо української булави. Протягом 1764—1767 рр. українське суспільство втратило свою державність. Єдиною силою, яка ще могла протистояти інкорпораційному тиску Російської імперії на рівні захисту індивідуального, приватного, сімейного, щонайбільше групового інтересу, було громадянське суспільство, точніше, його перші прояви. Тому головним змістом імперської асиміляційної політики протягом 1767—1782 рр. стала їх ліквідація. Самобутнє українське політичне тіло, що існувало в межах Лівобережжя, втративши протягом цього етапу свої опори: державу та громадянське суспільство, — загинуло і протягом 1782—1786 рр. було інкорпороване імперією як звичайні російські губернії.

¹ С м о л і й В, С т е п а н к о в В. В пошуках нової концепції історії Визвольної війни. — К., 1992. — С. 20.

² Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — К, 1931. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 760.

* Тому ми поділяємо думку тих дослідників, які називають спілку 1654 р. «Переяславсько-московським договором». — Див.: С м о л і й В, С т е п а н к о в В. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 19.

³ А к т ь Ю ж н о ї и З а п а д н о ї Р о с с и и. — СПб, 1872. — Т. 10. — С. 449 (далі — А к т ь Ю З Р).

⁴ К р и п ' я к е в и ч І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 179.

⁵ Там же.

⁶ А р х и в Ю г о - З а п а д н о ї Р о с с и и. — К., 1908. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 89 (далі — А р х и в Ю З Р).

⁷ Там же.

⁸ А к т ь Ю З Р. — Т. Ц. — Прибав. № 2. — С. 463.

⁹ П а м'я т н и к и, и з д а н н'я К и е в с ь к о ї к о м и с с и є ю д л я р а з б о р а д р е в н и х а к т о в. — К., 1898. — Т. 3. — С. 387.

¹⁰ Л е т о п и с ь с о б'я т и й в Ю г о - З а п а д н о ї Р о с с и и в X V I I в е к е: С о с т а в и л С а м о и л В е л и ч к о, б ы в ш и й к а н ц е л я р и с т к а н ц е л я р и я В о й с к а З а п о р о ж с ь к о г о, 1720: В 4 ч. — К, 1851. — Т. 2. — С. 14.

¹¹ А к т ь Ю З Р. — Т. 7. — № 34. — С. 97.

¹² Там же. — № 52. — С. 156.

¹³ Там же. — № 51. — С. 153.

¹⁴ Там же. — № 30. — С. 64.

¹⁵ И с т о ч н и к и м а л о р о с с и й с к о ї и с т о р и и, с о б р а н н'я Д. Н. Б а н т ы ш е м - К а м е н с к и м и и з д а н н'я О. Б о д'я н с к и м. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 317.

¹⁶ Там же. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 230—231.

^{16а} Д и в.: Г о р о б е ц ь В. М. М а л о р о с і й с ь к а к о л е г і я т а р е ф о р м а д е р ж а в н о г о у с т р о ю У к р а ї н и: 1722—1727 рр.: А в т о р е ф. д и с. ... к а н д. І с т. н а у к. — К, 1993. — С. 9—11.

¹⁷ В і д д і л р у к о п і с і в Ц е н т р а л ь н о ї н а у к о в о ї б і б л і о т е к и Н А Н У к р а ї н и і м. В. В е р н а д с ь к о г о, ф. 1, № 54482, арк. 344; ф. 8, № 236, арк. 13 (далі — ВР ЦНБ НАН України).

¹⁸ Р о с і й с ь к и й д е р ж а в н и й а р х і в д а в н і х а к т і в, ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 206—213 (далі — РДАДА).

¹⁴ П о л н о е с о б р а н и е з а к о н о в Р о с с и й с к о ї и м п е р и и. — СПб., 1830. — Т. 7. — № 4173. — С. 16 (далі — ПСЗ).

²⁰ РДАДА, ф. 9, оп. 4, спр. 92, арк. 475-475 зв.

Д и в.: Г о р о б е ц ь В. М. Д о п и т а н н'я п р о е в о л ю ц і ю г е т ь м а н с ь к о ї в л а д и в У к р а ї н і в п е р ш і й т р е т и н і X V I I I с т. // У к р. і с т. ж у р н. — 1993. — № 2/3. — С. 70—75.

- ²⁰ Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654—1793): Историко-юридический очерк. — Пг., 1915. — С. 13Z.
- ²¹ РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 7—19.
- ²² Цит. за: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — СПб., б. г. — Кн. 4. — Т. 19. — С. 1207.
- ²³ Сборник Русского исторического общества. — М., 1858. — Т. 58. — С. 23—25 (дал! — Сб. РИО).
- ²⁴ Там же. — С. 25.
- ²⁵ ЦДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 452; Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на девятнадцать частей: Собр. в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г.; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Чернигов, 1902. — Вып. 2. — С. 134.
- ²⁶ Сб. РИО. — Т. 67. — С. 91.
- ^{26а} Розенфельд И. Б. Указ. соч. — С. 154.
- Див.: Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986.
- ²⁷ Путро О. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — К., 1988. — С. 84.
- ²⁸ Наставление, данное графу П. А. Румянцеву // Сборник РИО. — Т. 7. — С. 391.
- ²⁹ Прощение малороссийского шляхетства // Киевская Старина. — № 6. — С. 317—344.
- ³⁰ Экстренные расходы из сумм Малороссийской коллегии // Киевская Старина. — 1882. — № 5. — С. 315.
- ³¹ ВР ЦНБ НАН України, ф. 2, спр. 234047, арк. 108; ф. 8, спр. 665, арк. 32.
- ³² ЦЦА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 11186, арк. 2.
- ³³ Миллер Д. Превращение казацкой старшины в дворянство // Киевская Старина. — 1897. — № 1. — С. 28.
- ³⁴ ЧОИДР. — 1861. — Кн. 1. — Смесь. — С. 150—151.
- ³⁵ ЦДІА Укратни, ф. 763, оп. 1, спр. 303, арк. 1 та ш.
- ³⁶ Катерина II. Сочинения императрицы Екатерины II. — СПб., 1850. — С. 189—190, 192.
- ³⁷ Барвинский Б. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 228.
- ³⁸ ЦЦА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 100000, арк. 1—22.
- ³⁹ Барвинский В. Указ. соч. — С. 227.
- ⁴⁰ ЦДІА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 3737.
- ⁴¹ Там же, спр. 12547, арк. 2—7 за
- ⁴² Голубуцкий В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. — К., 1961. — С. 107.
- ⁴³ Теличенко И. В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // Передрук з журн. К. С. — К., 1891. — С. 175.
- ⁴⁴ ЦДІА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 13979; спр. 8621, арк. 8.
- ⁴⁵ Автори свідомо залишили поз» своєю увагою 1648—1654 рр, оскільки в цей час

Україна і слов'янський світ

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)

Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918—1989 рр.)

XX століття ознаменувалося багатьма принциповими геополітичними змінами в Центральній та Східній Європі, початок яким поклала перша світова війна, що, безперечно, була і залишається його найважливішою подією. Як прояв духовної та моральної кризи тогочасної цивілізації, вона відкрила нову епоху в історії людства — новітню історію.

Розпад імперій, відступ імперського мислення, а також поява на їх руїнах самостійних держав не тільки суттєво змінили геополітичну мапу Європи, а й вселили надії на утвердження нового устрою післявоєнної Європи на засадах національної рівноправності і мирного співжиття та співробітництва народів, демократизації та гуманізації континенту.

З поразкою і значним ослабленням Німеччини, розпадом Австро-Угорщини, ізоляцією на міжнародній арені радянської Росії, в якій поряд з грома-

- ²⁰ ⁶ Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654—1793): Историко-юридический очерк. — Пг., 1915. — С. 13Z.
- ²¹ РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 7—19.
- ²² Цит. за: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — СПб., б. г. — Кн. 4. — Т. 19. — С. 1207.
- ²³ Сборник Русского исторического общества. — М., 1858. — Т. 58. — С. 23—25 (дал! — Сб. РИО).
- ²⁴ Там же. — С. 25.
- ²⁵ ЦДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 452; Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на девятнадцать частей: Собр. в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г.; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Чернигов, 1902. — Вып. 2. — С. 134.
- ²⁶ Сб. РИО. — Т. 67. — С. 91.
- ²⁶ ^a Розенфельд И. Б. Указ. соч. — С. 154.
- Див.: Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986.
- ²⁷ Путро О. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — К., 1988. — С. 84.
- ²⁸ Наставление, данное графу П. А. Румянцеву // Сборник РИО. — Т. 7. — С. 391.
- ²⁹ Прощение малороссийского шляхетства // Киевская Старина. — № 6. — С. 317—344.
- ³⁰ Экстренные расходы из сумм Малороссийской коллегии // Киевская Старина. — 1882. — № 5. — С. 315.
- ³¹ ВР ЦНБ НАН України, ф. 2, спр. 234047, арк. 108; ф. 8, спр. 665, арк. 32.
- ³² ЦЦА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 11186, арк. 2.
- ³³ Миллер Д. Превращение казацкой старшины в дворянство // Киевская Старина. — 1897. — № 1. — С. 28.
- ³⁴ ЧОИДР. — 1861. — Кн. 1. — Смесь. — С. 150—151.
- ³⁵ ЦДІА Укратни, ф. 763, оп. 1, спр. 303, арк. 1 та ш.
- ³⁶ Катерина II. Сочинения императрицы Екатерины II. — СПб., 1850. — С. 189—190, 192.
- ³⁷ Барвинский Б. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 228.
- ³⁸ ЦЦА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 100000, арк. 1—22.
- ³⁹ Барвинский В. Указ. соч. — С. 227.
- ⁴⁰ ЦДІА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 3737.
- ⁴¹ Там же, спр. 12547, арк. 2—7 за
- ⁴² Голубуцкий В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. — К., 1961. — С. 107.
- ⁴³ Теличенко И. В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // Передрук з журн. К. С. — К., 1891. — С. 175.
- ⁴⁴ ЦДІА Укратни, ф. 54, оп. 3, спр. 13979; спр. 8621, арк. 8.
- ⁴⁵ Автори свідомо залишили поз» своєю увагою 1648—1654 рр, оскільки в цей час

Україна і слов'янський світ

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)

Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918—1989 рр.)

XX століття ознаменувалося багатьма принциповими геополітичними змінами в Центральній та Східній Європі, початок яким поклала перша світова війна, що, безперечно, була і залишається його найважливішою подією. Як прояв духовної та моральної кризи тогочасної цивілізації, вона відкрила нову епоху в історії людства — новітню історію.

Розпад імперій, відступ імперського мислення, а також поява на їх руїнах самостійних держав не тільки суттєво змінили геополітичну мапу Європи, а й вселили надії на утвердження нового устрою післявоєнної Європи на засадах національної рівноправності і мирного співжиття та співробітництва народів, демократизації та гуманізації континенту.

З поразкою і значним ослабленням Німеччини, розпадом Австро-Угорщини, ізоляцією на міжнародній арені радянської Росії, в якій поряд з грома-

дянською війною дедалі більш радикальними ставали національно-визвольні рухи пригноблених народів імперії, новим значним чинником міжнародних відносин виступили малі держави Центральної та Південно-Східної Європи, підтримані країнами переможної Антанти, насамперед Францією. Від їх взаємодії і зовнішньополітичних орієнтацій багато в чому залежали реалізація й життєздатність принципів нового післявоєнного устрою Європи.

Серед таких держав особливе місце належало Чехословаччині, засновники якої при підтримці Антанти найкраще скористалися наслідками війни. їм вдалося не тільки зберегти територію історичної Чехії з мішаним чеським і німецьким населенням, а й приєднати до новоутвореної держави на сході райони Угорщини з словацьким та українським населенням, а також значну частину власне угорських земель з угорським населенням і добитися в цілому сприятливого для неї вирішення тешинського питання на північних кордонах.

Принципова основа утворення нової держави, таким чином, була суперечливою: чеські землі об'єднувала з новою державою історична та етнічна спадкоємність, німецькі — історична, але не етнічна, словацькі — етнічна, але не історична близькість, а угорські території (зокрема, Закарпатська Україна) не були зв'язані з Чехословацькою державою ні історичними, ні етнічними узами¹.

В такій ситуації перед Чехословацькою республікою з часу її утворення в жовтні 1918 р. постали поряд з внутріполітичними проблемами серйозні проблеми в її зовнішній політиці. Тому разом з ідеєю єдиної чехословацької нації засновники Чехословацької держави намагалися закласти в основу її існування ще дві ідейні настанови: перша — демократія, друга — принцип непорушності кордонів у Європі на основі Версальського мирного договору 1919 р. Із останньої, зокрема, випливали не тільки зовнішньополітична активність молоді Чехословацької держави, а й ставлення її до державницьких змагань інших, насамперед сусідніх, народів, до внутріполітичних подій і зовнішньополітичних акцій різних країн.

Не випадково один із засновників Чехословацької республіки, її міністр закордонних справ Е. Бенеш одразу після проголошення незалежності країни в меморандумі урядам країн Антанти від 3 листопада 1918 р. наголошував на особливому геополітичному положенні нової держави в Центральній Європі, з території якої можна «здійснювати безпосередній вплив на Австрію, Угорщину, Італію і Польщу, а тим самим на Росію і Україну», і підкреслював значення його країни в справі блокування більшовицької загрози зі Сходу².

Принагідно слід зазначити, що основи зовнішньополітичної концепції майбутньої Чехословацької держави закладалися задовго до її утворення і еволюціонували від ідей слов'янської єдності і романтичного русофільства (Коллар, Юнгман, Шафарик) та їх ідейної трансформації до політичної доктрини ліберального австрославізму (Гавлічек-Боровський, Палацький, Масарик).

Однак наріжним каменем усіх цих концепцій та доктрин було переконання в тому, що майбутнє малих народів, які проживали в Центральній Європі між Німеччиною і Росією, особливо тих, що не мають виходу до моря, залежить насамперед від їх сусідів і союзників. На цьому ґрунтувалися численні ідеї та доктрини федералізації Центральної Європи, починаючи з моделі розв'язання національного питання в рамках Австрійської імперії шляхом її перебудови об'єднаними зусиллями слов'янської опозиції в буржуазно-конституційному і федеративному напрямках, запропонованої Ф. Палацьким у 1848 р., і завершуючи планами створення Сполучених штатів Європи, або Демократичної унії (федерації) Середньої Європи, висунутими Т. Масариком у 1918 р.

Яке ж місце в цих планах відводилося Україні? Головним творцем зовнішньополітичної концепції Чехословацької держави по праву вважається провідник чехословацького національно-визвольного руху в роки першої світової війни, її перший президент Томаш Гарріг Масарик, який спільно зі своїм послідовником і помічником, першим міністром закордонних справ і «батьком» чехословацької дипломатії Едуардом Бенешем досить ре-

алістично оцінювали перебіг подій в Європі на початку ХХ ст. й вміло використовували їх в інтересах створення та розбудови своєї республіки³. Про це свідчать, зокрема, опубліковані нещодавно в Празі документи — неофіційне листування Масарика і Бенеша під час Паризької мирної конференції (жовтень 1918 — грудень 1919). В пошуках моделей найбільш сприятливого для Чехословаччини устрою післявоєнної Європи і загальної зовнішньополітичної орієнтації їм вдавалося в цілому успішно балансувати між прихильниками однозначно західної (Мілан Годжа) та східної (Карел Крамарж) орієнтацій, використовувати протиріччя між іншими державами, відкидати безальтернативні рішення зовнішньополітичних проблем. Підтвердженням цього є їх ставлення до Росії і України зокрема.

Що стосується Росії в цілому, то ще в планах діячів чехословацького національно-визвольного руху в роки першої світової війни вона посідала чільне місце. Саме їй відводилася особлива роль у вирішенні долі малих слов'янських народів, зокрема забезпеченні умов для національно-державного розвитку слов'ян, у тому числі чехів і словаків. На цьому неодноразово наголошував Т. Масарик, зокрема у відомому політичному трактаті «Нова Європа» (1917 р.). «Не тільки Україна, але й Польща та інші малі народи на Сході потребують опори на сильну Росію, бо інакше вони під дахом господарської і політичної самостійності будуть під орудою Німеччини. Справою великого значення є, як і якою мірою народи на Сході зможуть порозумітися між собою...», — писав він, підкреслюючи також необхідність політичної реорганізації Росії, перебудови всієї Східної Європи на засадах демократії і з урахуванням національних та історичних особливостей новоутворених держав⁴.

Інтерес до Росії не зменшився і після утворення ЧСР, хоча в чехословацьких політичних колах були як прибічники інтервенції проти більшовиків, що активно підтримували антирадянську діяльність різних сил і західних держав, так і прихильники політики невтручання у внутрішні справи радянської Росії — офіційної державної політики Чехословаччини протягом усього міжвоєнного часу.

Разом з тим у чехословацькому суспільстві, де ще сильними були традиційні русофільські настрої, існувала і з часом зростала зацікавленість у налагодженні з Росією торговельних та економічних зв'язків. Державні й політичні діячі Чехословацької республіки вважали, що активна участь молоді держави у господарському відродженні Росії відповідає національним інтересам першої, а проникнення та діяльність чехословацького і міжнародного капіталу в радянській Росії сприятиме поступовій еволюції більшовиків вправо, її «реконструкції» й «європеїзації». Тому Т. Масарик неодноразово закликав європейські країни та США всіляко підтримувати й допомагати Росії⁵, а сама Чехословаччина у 1921 р. розробила і почала втілювати в життя спеціальну державну програму допомоги потерпілим у Росії внаслідок голоду та біженцям⁶.

В той же час однією з важливих складових зовнішньополітичного курсу ЧСР була політика щодо власне України. Вона зазнавала змін під впливом різних обставин і значною мірою була зумовлена ставленням керівників і політичних діячів Чехословацької республіки до українського питання, української державності й українців взагалі. Водночас вона багато в чому залежала і від ставлення до України країн Антанти, учасників Паризької мирної конференції, і від розвитку подій у Росії та на українських землях, ситуації на російсько-українському фронті, і від політики Австрії, Угорщини, Польщі і Німеччини, і, нарешті, від того, яка течія в політичних колах ЧСР брала гору — проросійська, імперська (К. Крамарж і його оточення) чи та, що симпатизувала національно-культурним прагненням й ідеям державності українців (Т. Масарик, Е. Бенеш та ін.) — т. з. «група Граду», яка стала в 20-х роках домінуючою.

Проголосивши «прихильний нейтралітет» щодо подій у Росії, у тому числі й на Україні, чехословацькі правлячі кола уважно стежили за їх роз-

витком, прагнучи максимально використати їх у своїх політичних й економічних інтересах. До того ж активізації української орієнтації в зовнішньополітичній діяльності Чехословаччини сприяв ряд обставин і факторів.

Насамперед, важливим морально-політичним чинником розвитку чехословацько-українських відносин було те, що Україна в роки першої світової війни відіграла, можливо, найбільш значну роль в історії чехословацького національно-визвольного руху. Адже саме в Києві з 1916 р. діяло правління «Союзу чехословацьких товариств у Росії», тут проходили з'їзди його делегатів, перебувало головне відділення (філія) Чехословацької Національної Ради — вищого представницького органу нації, першооснови майбутнього чехословацького уряду, а також штаб чехословацького війська і його запасні батальйони.

І, нарешті, саме на Україні, в Києві, протягом більш ніж чотирьох місяців перебував майбутній перший президент Чехословацької республіки Т. Масарик. Тут він розгорнув активну діяльність по формуванню 40-тисячного чехословацького корпусу, що згодом став основним осередком чехословацької державності. В Києві він став визнаним лідером чехословацького національно-визвольного руху.

Т. Масарик не тільки був свідком революційних подій в Україні і становлення Української Народної Республіки, а й підтримував національно-визвольні змагання українського народу, активно співробітничав, зокрема, з М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Шульгіним та іншими діячами Центральної Ради і цим самим сприяв становленню підвалин чехословацько-українських взаємин на новому етапі історичного розвитку двох слов'янських народів. У численних виступах перед чехословацькими військовослужбовцями, українською громадськістю і представниками інших народів, на сторінках київських газет майбутній президент Чехословацької республіки часто висловлював своє ставлення до УНР, українських урядів, їх універсалів тощо.

12 грудня 1917 р., наприклад, Масарик разом з діячами Центральної Ради організував і провів у київському цирку мітинг поневолених народів. Він виступив на ньому з великою промовою, у якій вперше висловився за право українців поряд з іншими середньоевропейськими народами на державну незалежність і національну соборність⁷. Це справило певний вплив на активізацію дій Центральної Ради в боротьбі за державну самостійність. Українську Народну Республіку визнала Чехословацька Національна Рада, а також за наказом останньої — чехословацьке військо, розташоване на території України.

Щоправда, прихильне ставлення Т. Масарика до Центральної Ради (згодом він негативно оцінював гетьманщину, але визнав, вже будучи президентом ЧСР, Директорію) змінилося на негативне після оголошення її IV Універсалу і особливо після підписання Україною мирного договору у Брест-Литовську. З точки зору мети, завдань і зовнішньополітичних інтересів чехословацького національно-визвольного руху це було цілком закономірним кроком, адже Україна уклала мирний договір і звернулася за допомогою до тих, кого чехи й словаки вважали своїм головним ворогом і від поразки яких залежав успіх їх боротьби за незалежність. Крім того, цілковита самостійність України суперечила переконанням Т. Масарика щодо вирішення українського питання, а також його поглядам на післявоєнний устрій нової Європи.

Слід зазначити, що Т. Масарик був добре обізнаний з українськими справами, насамперед завдяки спільній політичній діяльності з представниками Галичини у Віденському парламенті в 1907 — 1911 рр., дружнім стосункам з І. Франком та іншими визначними діячами українського народу і ґрунтовному вивченню слов'янських проблем, історії Росії і Польщі зокрема. Він визнавав суттєві відмінності між «малоросами» і «великоросами» та національну й етнографічну єдність «малоросів» і «русинів», розділених політичними кордонами, відносив українців до найбільш поневолених народів, симпатизував їх національно-визвольним змаганням і з розумінням

ставився до національно-культурних і політичних, самостійницьких вимог українського народу.

Масарик завжди підкреслював, що українське питання — не тільки мовне, а й політичне і культурне. Він трактував його, як правило, в контексті загальнослов'янського, беручи до уваги передусім його реальний зміст, життєві сили і слабкості українського руху порівняно з іншими слов'янськими народами і вважаючи, що тільки життєздатність і реальні сили кожної нації визначають її сутність⁸.

Тому Масарик не міг уявити Україну як цілком самостійну державу. Політичне вирішення українського питання (самоврядування, автономія, федерація), на його думку, повинно бути зв'язане з Росією, яка має якнайшвидше стати демократичною. Цю федерацію він вважав запорукою від пангерманізму, бо державна самостійність України нібито призведе до нового розколу у лоні слов'янщини, а також до ослаблення великодержавної сили Росії як головної противаги пангерманській небезпеці для слов'янських народів. Самостійна Україна нібито потрапить під вплив Німеччини, перетвориться на її колонію.

Ось чому Масарик після проголошення IV Універсалу Центральної Ради відверто заявив: «Ми визнали Україну, коли вона III Універсалом проголосила себе державою, але в рамках федеративної Росії. Це ми могли прийняти з чеського й слов'янського становища™ Ми визнали Україну як частину Росії і вважали, що Україна буде ще воювати. Але в IV Універсалі сказано, що війни не буде, що буде мир, зокрема з Австро-Угорщиною... Я сам особисто, оскільки мав повноваження це говорити, не згоден визнати самостійну Україну поза рамками Росії як правно-політичну формацію. Це суперечить моїй думці. Розбивати Росію є, на мій погляд, працювати для Пруссії»⁹.

Будучи переконаним у тому, що Україна має стати автономною державою в складі Російської федерації, Т. Масарик водночас відкидав ідею нав'язаної кимось федерації. «Передумовою справжньої федерації, — писав він у праці «Нова Європа», — є свобода народів, що федеруються, і вільні народи самі вирішують, чи вони бажають федеруватися і з ким»¹⁰. Розмірковуючи про післявоєнну реконструкцію Східної Європи і необхідність утворення нових держав, Масарик знову повертається до питання про майбутнє українського народу: «„Угорські малороси (закарпатські українці. — С. В.) бажають стати автономною частиною Чехословацької держави... Малороси у Галичині, Буковині вирішують своє майбутнє і, зокрема, своє ставлення до Польщі і України™ Росія об'єднається у федерацію народів™ Україна буде автономною частиною Росії — спроба бути самостійними показала українцям, що їхнє відокремлення від Росії призведе до їх підкорення німцям...»»¹¹.

Таким чином, Т. Масарик, як і офіційні політичні кола Чехословаччини, незважаючи на симпатії до українців, не підтримував т. з. український сепаратизм, коли йшлося про Наддніпрянську Україну. Аналогічну позицію вони займали і щодо західноукраїнських земель, зокрема Східної Галичини: ЧСР не визнала уряд Західноукраїнської Народної Республіки. В той же час Чехословаччина не визнавала претензій Польщі на Східну Галичину, вважаючи, що остання має право на об'єднання з іншими українськими землями і також стати складовою частиною російської демократичної федерації. Чехословацькі політичні і особливо господарські кола були зацікавлені в пересуненні кордонів Росії до Карпат і утворенні спільного чехословацько-російського кордону¹².

Обережність і зваженість чехословацької зовнішньої політики щодо українського питання після першої світової війни зумовлювалися насамперед позицією щодо «єдиної і неподільної Росії» держав Антанти. Адже, як зазначав керівник чехословацької делегації на Паризькій мирній конференції Е. Бенеш, «ніхто з союзників незалежної української держави не хотів... в крайньому випадку створення російської федерації, в котрій Україна мала б своє автономне місце»¹³. Але попри офіційні заяви дедалі вагомішим ста-

вав такий важливий чинник чехословацько-українського зближення, як господарський.

Сусідство Чехословаччини й України, політичні інтереси й економічні потреби обох народів були об'єктивною передумовою розвитку взаємних господарських зв'язків. Як зазначав у 1919 р. професор С. Дністрянський — активний прихильник чесько-українського зближення, «переважно хліборобська Україна і переважно промислова Чехословаччина взаємно можуть доповнювати одна одну й ніби природньо до того призначені»¹⁴.

Ще рішучіше висловлювався у 1922 р. часопис «Нова Україна», що виходив у Празі. «Потреби українського господарства такі великі, — зазначалося в передовій статті «Україна й Чехословаччина», опублікованій у ньому, — що без міжнародного обміну, а в ближчі часи просто допомоги Україна обійтись не може. Характер чеської індустрії такий, що Україна може бути задоволена. Потрібний для України капітал повинен прийти з Чехословаччини. Інакше весь чехословацький капітал мусить знайти поле праці на Україні»¹⁵.

Про особливу зацікавленість ЧСР в розвитку торговельних та господарських зв'язків з Україною і Росією відверто говорив на початку 1919 р. прем'єр-міністр чехословацького уряду К. Крамарж: «Для нас є життєвою потребою, щоб ми з нашими виробами дісталися безпосередньо до Росії... для нас східна орієнтація нашої торгівлі має величезне значення»¹⁶.

Тому чехословацькі правлячі кола прагнули встановити тісні політичні й економічні стосунки з українськими урядами як на сході, так і на заході республіки. Підтвердженням цього є, наприклад, обмін дипломатичними місіями між урядами ЧСР і ЗУНР (кінець 1918 р.) та ЧСР і УНР (Директорією) на початку 1919 р., котрі, хоч і мали неофіційний характер, сприяли розвитку українсько-чехословацького співробітництва, насамперед господарського¹⁷.

Значний внесок у зміцнення контактів між двома країнами зробили чехословацькі колоністи в Україні (загалом їх налічувалося близько 15 тис. чол.), у тому числі власники великих підприємств й інженерно-технічними працівниками, сільськогосподарські робітники), яких уряд ЧСР розглядав як «піонерів чехословацького народногосподарського і культурного життя» і посередників у господарських взаєминах і надавав їм всляку підтримку¹⁸.

Звичайно, розвиток економічних зв'язків між Чехословаччиною і Україною в цей період ускладнювався невизначеністю військово-політичної ситуації та нестабільністю на українських землях. Однак вія мав місце, причому в двох незалежних один від одного напрямках — з Наддніпрянською Україною і Східною Галичиною.

У Наддніпрянській Україні, наприклад, ще під час німецько-австрійської окупації (1918 р.) чеськими торговельними спілками було організоване Товариство з імпорту сільськогосподарської продукції, в Одесі — Чехо-Словацька торговельна палата, а в Києві — Комітет громадян Чехословацької республіки, що отримав повноваження празького уряду займатися консульськими справами (відправкою на батьківщину чехів і словаків — колишніх військовополонених австро-угорської армії), але поряд з цим здійснював інші політичні й господарські функції¹⁹. Жвавими були українсько-чехословацькі господарські зв'язки за часів Директорії В березні 1919 р. вона уклала торговельну угоду з ЧСР, розробила програму піднесення сільськогосподарського виробництва за умов широкого використання в Україні сільськогосподарської техніки з Чехословаччини тощо. Однак усі ці угоди, програми й плани не були втілені в життя внаслідок нетривалого існування УНР.

У стосунках Чехословаччини із Західноукраїнською Народною Республікою, які з урахуванням чехословацько-польських протиріч та суперництва займали важливе місце в зовнішньополітичній концепції ЧСР (в лавах армії ЗУНР, наприклад, за згодою уряду ЧСР було чимало чехословацьких офіцерів, а в травні 1919 р., відступаючи під тиском поляків за Карпати, тисячі воїнів Української Галицької армії обрали місцем свого притулку саме Чехословаччину, де були інтерновані у військових таборах

і опікалися чехословацьким урядом), також виразнішими ставали економічні аспекти співробітництва. Адже розвинута чеська промисловість потребувала сировини, зокрема нафти, значна частина якої ввозилась із Галичини. Поблизу Дрогобича і Борислава знаходилися нафтові свердловини, що були власністю великих нафтопереробних заводів у Пардубіцях, Братиславі, Шумнерці і Богуміні. До того ж через Східну Галичину проходили зручні шляхи до центральної України і Росії, що мали військово-стратегічне й економічне значення. Тому вже в квітні 1919 р. уряди ЧСР і ЗУНР уклали торговельну угоду, за якою Чехословаччина в обмін на промислові товари і зброю отримувала 9 тис. цистерн бориславської нафти²¹.

Але якщо чехословацькі політичні кола не мали конкретних планів щодо долі Східної Галичини, хоча співпраця з ЗУНР та її об'єднання з рештою українських земель у складі федеративної Росії і створення спільного чехословацько-російського кордону були бажаними для них, то цього не можна сказати про протилежну сторону.

В певних політичних колах західноукраїнського суспільства, насамперед русофільської орієнтації, ще з кінця 1918 р. обговорювалося питання про можливість приєднання Прикарпаття і так званої Лемківщини на правах автономії до Чехословаччини²². Питання про відновлення ЗУНР та встановлення федерації між Східною Галичиною і Чехословацькою республікою порушували також наприкінці 1919 р. представники української еміграції в ЧСР перед урядом цієї країни, а восени 1920 р. — Українська національна рада в СІЛА перед керівниками Антанти. Все це, з одного боку, ускладнювало чехословацько-польські відносини, а з іншого, — використовувалося чехословацькою дипломатією в складних переговорах з Польщею стосовно спільного кордону і можливого транзиту по її території чехословацьких товарів на східні ринки. Не випадково вже в грудні 1919 р. президент ЧСР Масарик повідомив польському послу в Празі Малчевському, що Чехословаччина не зацікавлена у встановленні спільного кордону з Росією і задовольняється спільним кордоном з Румунією, що виник з приєднанням до ЧСР Закарпаття і мав вирішальне значення для реалізації чехословацьких планів створення «Малої Антанти»²³.

Виходячи з основної мети своєї зовнішньої політики — закріплення співвідношення сил, яке склалося у Центральній і Південно-Східній Європі після першої світової війни, правлячі кола Чехословаччини в цілому позитивно оцінили завершення радянсько-польської війни і підписання Ризького миру 1921 р. як шлях розв'язання однієї з найскладніших проблем післявоєнного устрою Східної Європи. А незабаром вони змушені були нормалізувати відносини з Польщею: в жовтні 1921 р. був підписаний чехословацько-польський договір про нейтралітет і ліквідацію післявоєнних взаємних претензій, а також секретний додатковий протокол, що стосувався насамперед долі західноукраїнських земель. "Чехословацький уряд, по суті, погоджувався на захоплення Західної України Польщею і підтверджував її східні кордони, встановлені за Ризьким договором. Він обіцяв політичну підтримку на міжнародній арені претензій Польщі на Східну Галичину і відмовлявся від співробітництва з діячами колишньої ЗУНР на чолі з Петрушевичем²⁴. Цим політичним актом було підведено ризику під зносінами Чехословаччини з самостійними українськими державними утвореннями — урядами УНР і ЗУНР.

Відтоді уряд Чехословацької республіки, залишаючись і надалі принциповим противником Радянської держави і займаючи вичікувальну позицію щодо неї, під тиском міжнародних обставин (Генуезька конференція, початок ліквідації зовнішньополітичної ізоляції радянської Росії тощо) і фінансово-промислових кіл та громадськості власної країни змушений поступово змінювати східну політику, зокрема, сприяти економічному й дипломатичному зближенню між обома державами.

Щодо радянської України, то її визнання де-факто Чехословаччиною відбулося в травні 1921 р., коли до Праги прибув голова торговельної місії УСРР М. Левицький, а до Харкова — чехословацький представник В. Бенеш. Після тривалих переговорів 6 червня 1922 р. в Празі підписаний тимчасовий

торговельний договір між УСРР і ЧСР, що відкрив широкі можливості для взаємовигідного українсько-чехословацького економічного співробітництва.

Цей договір був не лише торговельним: за наполяганням української сторони він мав політичні статті. В його преамбулі вказувалося на необхідність дотримання нейтралітету в разі конфлікту однієї із сторін з третьою державою. У статті 1 говорилося про відкриття в обох країнах представництв, що «є самостійним представництвом відповідної Держави у другій Державі». Разом з тим уряди брали на себе зобов'язання припинити офіційні зносини з різними установами, представництвами, організаціями та особами, «які мають на меті боротьбу проти уряду другої Держави». Договір включав статті про визнання Чехословаччиною за урядом УСРР принципу монополії зовнішньої торгівлі, про репатріацію громадян обох сторін, а також ряд інших торговельних і правових статей.

«Правда, — зазначалося у звіті Народного комісаріату у закордонних справах УСРР (жовтень 1922 р.), — цей договір як тимчасовий залишає відкритим питання про визнання де-юре радянської влади, але водночас він надає представництвам договірних сторін всі права і переваги дипломатичного корпусу і розглядає їх як єдині представництва даної держави в іншій країні. Таким чином, цим договором закріплюється фактичне визнання радянської влади, від якого перехід до юридичного визнання буде лише простою формальністю. Не менше значення договору полягає в тих економічних вигодах, які він повинен дати обох країнам. Будучи насамперед торговельним договором, він розширяє сферу міжнародних економічних зв'язків нашої республіки, втягуючи в коло торгівлі з нами таку промислову країну, як Чехо-Словаччина. А остання завдяки цьому договору дістає можливість полегшити тяжке становище своєї індустрії, яка задихається без ринків збуту. Тому договір цей і зустрів повне схвалення в чехословацькому суспільстві і, зокрема, в його промислових і торговельних колах»²⁶.

Про зміни в чехословацькій політиці щодо українського питання йшлося і у доповідній записці голови дипломатичної місії УНР в Празі М. Славинського уряду УНР від 15 січня 1921 р.: «В цей час під впливом все щораз ясніше виступаючої неможливості повороту до старого на землях бувшої Росії.- в найвищих офіційних і громадських чеських політичних колах назріває час переходу цих кіл від дотеперішньої вижидуючої нейтральності і навіть байдужості до активної політики в українській справі».

Дійсно, у 1921—1922 рр. українське питання займало одне з центральних місць у зовнішньополітичній діяльності уряду Чехословацької республіки. Поряд із становленням економічних зв'язків з радянською Україною, розвитком взаємовигідних контактів між зовнішньоторговельними організаціями, експортними фірмами і підприємствами двох республік це активна участь Чехословаччини в наданні допомоги потерпілим в Україні внаслідок голоду 1921—1922 рр. та вирішенні проблеми українських емігрантів у ЧСР. Зокрема, в ході акції допомоги голодуючим у радянській Росії головним чином на Україну у 1922 р. було відправлено з ЧСР шість транспортів з харчами, одягом і ліками. За рахунок поставок з Чехословаччини в Україні регулярну допомогу отримали понад 17 тис. чол. Вона була досить значною і з вдячністю зустрінута населенням регіонів, що постраждали²⁸.

Однак широкі можливості й перспективи чехословацько-українських відносин, торговельно-економічних зв'язків та зближення, закладені в перші роки після війни, в наступний період виразно звузилися, а після утворення РСРП поняття «Україна» взагалі зникло в зовнішньополітичних концепціях і доктринах ЧСР. І все ж у 20 — 30-ті роки для Чехословаччини, її президента і уряду українське питання продовжувало залишатися актуальним, але вже не в зовнішній, а у внутрішній політиці. В цей період на перший план вийшла проблема ставлення до українців, що опинилися в Чехословацькій республіці внаслідок драматичних подій першої світової війни. Мається на увазі політика чехословацького уряду щодо понад 400 тис. русинів-українців Закарпаття, яке під назвою «Підкарпатська Русь» було приєднано за рішеннями Паризької мирної конференції 1919 р. до ЧСР, а також щодо більш як 20 тис. емігрантів з інших українських земель, зму-

шених залишити батьківщину внаслідок поразки самостійницьких національно-визвольних змагань на Україні у 1917—1921 рр. і втекти до Чехословаччини.

Як зазначалося вище, добра обізнаність першого президента Чехословацької республіки Т. Масарика з українськими справами, особисті дружні й ділові стосунки з визначними діячами українського народу та прихильне ставлення до національно-визвольних змагань українців були важливим морально-політичним чинником, що впливав на формування політики ЧСР щодо України, визначення місця українського питання в зовнішньополітичній концепції молодій країні у міжвоєнний період. Яскравим проявом прихильного ставлення Масарика до українського народу, турботи про його національно-культурне відродження стало проведення в 1921 р. в ЧСР з ініціативи і за активної безпосередньої участі її президента т. з. «російської акції» — надання всебічної допомоги тисячам емігрантів і біженців з Росії, в тому числі з українських земель. Політика чехословацького уряду щодо них, основна мета, шляхи й форми вирішення емігрантського питання і наслідки здійснення в 20—30-х роках «російської акції» надали Чехословаччині в очах Європи великого авторитету дійсно демократичної держави і послужили поштовхом для урядів інших країн переглянути погляди на емігрантів.

Як відомо, в урядових колах більшості країн Європи, де опинилися десятки, сотні тисяч біженців з Росії, існували два основних підходи до розв'язання проблеми: репатріація біженців на батьківщину, що не влаштувало більшість останніх, і прийняття громадянства країни, що надала їм притулок, або денационалізація емігрантів. Уряд Чехословаччини зайняв принципово іншу позицію щодо проблеми біженців з Росії (їх кількість не була сталою — в середині 20-х років становила близько 50 тис. чол., згодом значно скоротилася). Зокрема, він сприйняв російську еміграцію як важливий політичний і культурний фактор розширення зв'язків з Росією та Україною, враховуючи традиційні русофільські настрої значної частини чеського суспільства, а також конкретні господарські інтереси країни.

Але основною відмінністю становища емігрантів із Росії в ЧСР від їх становища в інших країнах було те, що чехословацький уряд проводив цілеспрямоване регулювання їх напливу з тим, щоб у країні зосереджувалися кращі культурні сили, які б підготували нову інтелігенцію для майбутньої демократичної Росії. Не випадково Чехословаччина підтримувала насамперед демократичні течії в середовищі еміграції з урахуванням її багатонаціонального складу. Зокрема, на відміну від урядів інших європейських країн, де перебували біженці з Росії, уряд ЧСР при наданні допомоги розділяв (принаймні до 1924 р.) російську та українську еміграції як самостійні. Згодом основними напрямками політики чехословацького уряду щодо емігрантів з Росії та України були питання розвитку національної науки, шкільної освіти і культури. Як підкреслював у 1923 р. Т. Масарик, Чехословаччина вважає своїм обов'язком зібрати, зберегти й підтримати залишки культурних сил в емігрантському середовищі і підготувати нову демократичну інтелігенцію до майбутньої творчої праці на батьківщині³⁰.

Цей політичний курс, названий влітку 1921 р. «російською допомогою акцією», поклав початок вирішенню емігрантського питання в Чехословаччині на найвищому державному рівні. На проведення цієї акції з 1921 по 1937 р. урядом ЧСР, зокрема міністерствами закордонних справ, шкільництва і народної освіти та сільського господарства, було виділено значні кошти³¹. «Російська допомога акція» передбачала не тільки надання значної гуманітарної і матеріальної допомоги емігрантам, а й проведення системи заходів для залучення їх до розвитку науки, культури, техніки, народного господарства. При цьому використовувалися фінансова, юридична, медична допомога, матеріальна підтримка студентів, заснування кооперативів, майстерень, їдалень, відкриття шкіл, вузів, бібліотек, архівів, видавництва, наукових установ і громадських організацій, захист інтересів емігрантів у міжнародних організаціях тощо.

Завдяки такій політиці урядових і громадських кіл Чехословаччини і за ініціативою визначних представників української еміграції в 20 — 30-ті роки в республіці були створені й успішно діяли десятки українських наукових установ, навчальних закладів, організацій, спілок і видавництв (Український вільний університет, Українська господарська академія, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська студія пластичного мистецтва, Музей визвольної боротьби України, Український громадський видавничий фонд тощо), в яких об'єдналися кращі сили української інтелігенції, що збагатили українську і світову науку й культуру³². В міжвоєнні роки Прага поряд з Харковом, Києвом і Львовом стала одним із центрів українського культурного, наукового і навіть громадсько-політичного життя й до 1945 р. залишалася найактивнішим осередком української еміграції в Європі.

Однак з кінця 20-х років політика чехословацького уряду щодо української еміграції почала зазнавати істотних змін. Це позначилося, зокрема, й на діяльності українських наукових і культурно-освітніх установ і організацій, які втратили підтримку, а деякі з них були ліквідовані. Однією з причин такого становища була економічна криза початку 30-х років, яка викликала значне скорочення надходжень до бюджету ЧСР. Проте існували й інші причини, переважно політичного і міжнародного характеру, які вплинули на ставлення правлячих кіл країни до українського питання.

По-перше, слід вказати на загострення внутріполітичної боротьби в ЧСР у другій половині 20-х — на початку 30-х років, відповідне перегрупування політичних сил у чехословацькому парламенті й уряді, зокрема, зростання впливу чеських національних соціалістів, які традиційно підтримували проросійський напрям у зовнішній політиці. Вороже сприймали підтримку «врангелівців» і особливо «петлюрівців» ліві сили, насамперед чехословацькі комуністи. До того ж, з часом надії на демократичні перетворення в Росії почали танути, а з ними — і політичні надії, пов'язані з післявоєнневою еміграцією. Серед певних громадських і політичних кіл ЧСР поширювалася думка про те, що «російська допомогова акція» дорого коштує для державної казни, що нібито акція вже виконала свою гуманну місію і настав час її припинити.

По-друге, загострення міжнародного становища, наступ фашизму, а також встановлення дипломатичних відносин між ЧСР і СРСР у 1934 р. і підписання у 1935 р. Договору про взаємну допомогу між цими країнами вплинули на ставлення чехословацьких правлячих кіл до української еміграції. Проти її підтримки урядом ЧСР виступав і польський уряд.

По-третє, однією з причин зміни прихильної політики уряду ЧСР щодо української еміграції був несприятливий для нього розвиток культурно-політичних процесів на Підкарпатській Русі (Закарпатті), посилення в них з кінця 20-х років при найактивнішій участі українських емігрантів самостійницької української орієнтації, що розцінювалася Прагою як загроза територіальній цілісності Чехословацької республіки.

Проблема Підкарпатської Русі — Карпатської України протягом усього міжвоєнного періоду становила один з найважливіших напрямів політики Чехословаччини з українського питання. Її керівники розглядали цю проблему як внутріполітичне питання, будучи переконаними (точніше, переконуючи себе, закарпатців і міжнародне співтовариство) в тому, що «доля Підкарпатської Русі вирішена на цілі століття і вирішена остаточно... Чехословаччина, згідно з рішенням мирної конференції, одного разу ставши володарем цієї області, від землі цієї ніколи не відмовиться..., буде захищати цю землю™ до останньої краплини крові... Доля Підкарпатської Русі на століття вже зв'язана з долею Чехословаччини™ рішуче, при всіх обставинах завжди залишиться зв'язаною з Чехословацькою республікою»³³.

В той же час, добре усвідомлюючи етнічну належність корінного населення Закарпаття — русинів-українців — до українського народу, їх прагнення об'єднатися з кровними братами по той бік Карпат і зростаючи з початку ХХ ст. проукраїнську політичну орієнтацію населення краю, вони були свідомі того, що, як визнавав Т. Масарик, прилучення Підкарпатської

Русі до ЧСР значно актуалізує питання про ставлення Чехословаччини до України і українського народу взагалі та активізує українську орієнтацію в її зовнішньополітичній діяльності³⁴.

Як відомо, рішення про включення Закарпаття до складу новоутвореної Чехословацької республіки було прийнято на Паризькій мирній конференції і оформлене Сен-Жерменським договором від 10 вересня 1919 р., за яким Чехословаччина зобов'язувалася «встановити територію русинів на південь від Карпат у кордонах, визначених головними союзниками і дружніми державами як автономну одиницю в рамках Чехословацької держави, із найвищим ступенем самоуправи, який тільки можливий при збереженні єдності Чехословацької держави»³⁵.

Приєднання Закарпаття до ЧСР сталося внаслідок збігу ряду обставин, насамперед міжнародних, і не в останню чергу завдяки активній дипломатичній діяльності засновників і керівників Чехословацької держави Т. Масарика та Е. Бенеша. Разом з тим, виходячи з об'єктивного аналізу міжнародного становища 1918—1919 рр. і позиції великих держав щодо післявоєнного упорядкування Європи, складної внутріполітичної ситуації в Закарпатті та військово-політичних обставин на інших українських землях, коли з відомих причин возз'єднання Закарпаття з Україною було практично неможливим, слід визнати, що об'єднання закарпатських русинів-українців із сусідніми слов'янськими народами — чехами і словаками — у складі молоді, однієї з найдемократичніших на той час в Європі Чехословацької республіки було чи не єдино можливим, оптимальним і до того ж далеко не найгіршим кроком. Доля закарпатців на цей раз була значно «прихильнішою», ніж, наприклад, населення Буковини та Східної Галичини й Волині, загарбаних, відповідно, Румунією та Польщею.

Всебічно оцінюючи все позитивне й негативне у розвитку Підкарпатської Русі за часів її входження до складу ЧСР (1919 — 1939 рр.), слід також визнати: незважаючи на те, що практично до останніх днів існування Чехословацької республіки автономія Закарпаття залишалася на папері (з ряду суб'єктивних й об'єктивних причин її здійснення відбувалося тільки з жовтня 1938 р. по 15 березня 1939 р.), а політика чехословацького уряду в краї мала непослідовний, багато в чому суперечливий характер, все ж не можна заперечити загалом позитивні тенденції соціально-економічного і культурно-політичного розвитку Закарпаття в міжвоєнні роки.

Більшість сучасних дослідників історії Закарпаття переконані, що міжвоєнний період в історії цього самобутнього, зі складною історичною долею краю є одним з важливих і в цілому позитивним порівняно з минулими і що саме в складі Чехословаччини закарпатські русини-українці пройшли переломний етап соціально-економічного, національно-культурного й етнополітичного розвитку, заявили світові про своє існування, створили, нарешті, свою українську державу — Карпатську Україну³⁶.

Як би ми сьогодні не оцінювали політику Чехословаччини щодо Підкарпатської Русі в міжвоєнні роки, навряд чи можна заперечувати її активний характер, обізнаність чехословацьких правлячих кіл і урядовців з численними проблемами цього українського краю і зацікавленість в їх розв'язанні в інтересах його корінного населення і, звичайно, Чехословацької республіки в цілому. Зокрема, основними проблемами приєданого до ЧСР краю її керівники цілком слушно вважали господарську і культурну. «Врешті, — зазначав президент Чехословаччини Т. Масарик, — маємо державно-правову проблему Підкарпатської Русі і проблему впорядкування цієї автономної країни, яку приєднала до нас мирового конференція на основі бажань, висловлених представниками народу в Америці і дома. І в цьому випадку визначення кордонів було від самого початку окремою проблемою.» З визволенням дісталися нам нові слов'янські завдання в краю..., правильне розв'язання питань Підкарпатської Русі... є політична, адміністративна і культурна проблема»³⁷.

Якщо характеризувати соціально-економічний розвиток Закарпаття у складі ЧСР, то, як зазначають дослідники, «разючим контрастом до Польщі та Румунії було те, що чеський уряд у свої населені українцями території

вкладав більше коштів, ніж вилучав». З 1919 до 1933 р., наприклад, державні інвестиції на розвиток Закарпаття становили близько 1,6 млрд. крон. Усе це сприяло значному поживленню економічного життя в краї у 20—30-ті роки³⁸.

Але, мабуть, найбільш вагомим результатом перебування Закарпаття у складі ЧСР став саме культурно-політичний розвиток краю, відмінною рисою якого були динамічні процеси політизації закарпатського суспільства, національно-культурного відродження і формування національної самосвідомості закарпатських українців. Ці багатогранні процеси відбувалися у складних умовах, набували специфічних форм прояву і привели, зрештою, до небажаних для правлячих кіл ЧСР, але закономірних результатів. В умовах утвердження чеського панування (нехай і ліберального за характером) і всупереч намірам і політиці уряду республіки, але завдяки загальним демократичним принципам побудови Чехословацької держави в Закарпатті створювалася культурно-політична ситуація, що сприяла активному національному пробудженню закарпатських русинів-українців, усвідомленню ними національної належності до великого українського народу та прагненню об'єднатися з ним.

Насамперед завдяки трьом важливим факторам — більшій політичній свободі (ліберальна політика чехословацького уряду в галузі освіти, розвитку демократичної культури, дозвіл на діяльність політичних партій і національно-культурних рухів різної орієнтації тощо), значним державним інвестиціям на розвиток краю, у тому числі культури, а також активній організаційній, громадсько-політичній і культурно-освітній діяльності в Закарпатті українських емігрантів, яких у 20-ті роки підтримувала Прага, значна частина корінного населення Закарпаття пройшла шлях самосвідомлення від самоназви «угорські рутени (русини)» до «карпатських (закарпатських) українців», від прийняття резолюції Всенародного конгресу угорських русинів у Хусті в 1919 р. про об'єднання краю з Україною і прохання, «щоб нова держава при виконанні цієї злуки узглядила окремішне положення угорських русинів», до розбудови автономної Карпато-української держави в складі федеративної ЧСР у 1938—1939 рр. і проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України як «найменшої вітки українських земель».

Отже, в міжвоєнні роки Україна та українське питання займали важливе місце в політиці Чехословацької республіки. Ця політика, попри всі тактичні зигзаги, збочення й вимушену міжнародними обставинами еволюцію, була в цілому досить реалістичною та конструктивною.

Активізація агресивних дій держав фашистського блоку в середині 30-х років стосувалася насамперед інтересів Чехословаччини, до якої дедалі відвертіше висували вимоги німці, угорці і поляки. З 1938 р. питання про долю Чехословаччини як держави, про Словаччину і Підкарпатську Русь як її складові частини знаходилося в центрі уваги європейських дипломатів і світової громадськості. Закарпаття в силу свого геополітичного положення було зв'язуючою ланкою тодішньої системи європейської безпеки (Мала Антанта, договір про взаємну допомогу між Францією, ЧСР і СРСР 1935 р.). Саме тому чехословацький уряд напередодні національної трагедії робив усе можливе, щоб утримати цей край у складі республіки і дати відсіч ревізійністським зазіханням на нього не тільки з боку Угорщини, яка вважала його «історично угорським», а й претензіям на його частину з боку Польщі (вимога спільного кордону з Угорщиною) і Румунії (приєднання східних територій, де частково проживали румуни)³⁹.

В епіцентр міжнародної політики питання про Закарпаття постало і через події, які відбувалися в краї, куди наприкінці 30-х років перемістився центр західноукраїнського національного життя. Рішуча вимога закарпатських політичних лідерів надати автономію краю, зближення на цій платформі провідних політичних партій Підкарпатської Русі, а також міжнародні обставини змусили празький уряд, нарешті, зайнятися цією проблемою. Та останнє слово в Я розв'язанні належало Німеччині, якій у

Мюнхені видали карт-бланш на дії не тільки щодо Чехословаччини, а й у всій центрально-східній Європі.

Мюнхенська змова 30 вересня 1938 р. — це не тільки ганебний крок проти суверенної ЧСР, одного із засновників Ліги Націй, якої позбавили 30 % території, 33 % населення і майже 40 % промислового потенціалу, а й повна капітуляція демократії перед фашизмом. Розпочавши розчленування Чехословаччини з перспективою її повного підкорення, Німеччина спочатку приховувала свої справжні наміри, відхиливши, зокрема, вимогу Угорщини про негайне повернення Закарпаття у лоно «угорської корони» і зобов'язавши уряд ЧСР протягом трьох місяців надати цьому краю автономію згідно з Сен-Жерменським договором.

Це фарисейське рішення значно активізувало автономістські політичні сили в Закарпатті, особливо українофільської орієнтації, а також у Словаччині, що привело до змін в Чехословаччині: 6 жовтня 1938 р. автономію одержала Словаччина, 11 жовтня — Підкарпатська Русь, і країна перетворилася на федеративну державу. В Закарпатті, розраховуючи на підтримку Німеччини, яка пропагувала ідеї про створення «української держави в Карпатах» як «центру українського національного руху», автономний уряд А. Волошина почав створювати українські військові формування — «Карпатську Січ», провідну роль в яких відігравали численні добровольці з УГА. За активною участю емігрантів з Галичини була утворена і найсильніша в краї політична партія — Українське національне об'єднання (УНО), яка незабаром стала єдиною політичною силою, що обрала курс на утворення Карпато-Української держави.

Ці події вкрай загострили чесько-українські суперечності. Зрештою, 13—14 березня 1939 р. мали місце сутички між карпатськими січовиками і чеськими військами в Хусті, після яких стало неможливим військове співробітництво збройних сил ЧСР і молодій армії Карпатської України саме в переддень угорського вторгнення в Закарпаття і німецького — в Чехію⁴⁰. Остаточне розчленування Чехословаччини 15 березня 1939 р. і загарбання того ж дня за згодою Німеччини Карпатської України угорськими військами показало справжню суть німецької політики, зокрема щодо українського питання.

Але питання про долю Закарпаття, як й інших українських земель, не зникає з порядку денного і в період другої світової війни. Зокрема, воно стає предметом складних зовнішньополітичних комбінацій чехословацького президента в еміграції Е. Бенеша в його центрально- і східноєвропейській політиці і особливо в прагненні зміцнити союзницькі відносини між ЧСР і СРСР.

Чехословацько-радянські відносини періоду другої світової війни — важлива складова частина всього комплексу міжнародних відносин в Європі. Вбачаючи в Чехословаччині першого і практично єдиного союзника напередодні війни, Радянський Союз рішуче засудив не тільки мюнхенську змову, але й був єдиною країною, яка в спеціальній заяві уряду оцінила окупацію гітлерівцями 15 березня 1939 р. Чехії і Моравії та гортіївцями — Карпатської України як агресивний і несправедливий акт щодо Чехословацької держави.

Щоправда, СРСР у той же час шукав шляхи зближення з Німеччиною, посилення свого впливу на півдні Карпат і відповідно до пакту Ріббентропа — Молотова 17 вересня 1939 р. вводить свої війська в Східну Галичину, зробивши цим самим вирішальний прорив у справі возз'єднання українських земель, який, зрозуміло, був неоднозначно оцінений світовим співтовариством.

Серед небагатьох державних діячів Європи, що підтримали цю історичну подію, час, обставини і форми здійснення якої не викликали симпатії і кидали небажану тінь на здійснення багатотисяч національних прагнень українського народу, був президент Чехословаччини Е. Бенеш,

який 22 вересня 1939 р. у Лондоні зустрівся з послом СРСР у Великобританії І. Майським. Останній занотував у щоденнику, що співрозмовник схвалює дії Червоної армії, і зазначив: «Він просить лише про одне ~ зробити так, щоб СРСР мав спільний кордон з Словаччиною. Це дуже важливо»⁴¹. В ході зустрічі вперше було порушено питання про післявоєнну долю Підкарпатської Русі — Карпатської України, причому Е. Бенеш допускав тільки два варіанти вирішення цієї проблеми: край залишається складовою частиною Чехословацької республіки або, якщо СРСР стане сусідом Чехословаччини і претендуватиме на нього, він може відійти до Радянського Союзу, але не до Угорщини чи Польщі⁴².

В цих міркуваннях чехословацького президента деякі дослідники вбачають усвідомлення ким неминучості перебудови східної частини європейського континенту, безперспективність дальшого нехтування національно-державницьких прагнень народів, а також те, що у ліквідації чужоземного панування в Східній Галичині та Волині він побачив лише початок процесу возз'єднання українських земель. «Підняття найвищою особою легітимної держави, до складу якої входила «Підкарпатська Русь», питання про зміну її національного статусу, — підкреслює, наприклад, Р. Г. Симоненко, — свідчило й про розуміння зростаючого місця української проблеми у міжнародних відносинах»⁴³.

На наш погляд, цей висновок потребує певних уточнень. Дійсно, будучи свідком і жертвою мюнхенської політики і переслідуваний так званим мюнхенським комплексом, що включав втрату довір'я до Заходу, панічний страх перед Німеччиною і переконаність у малозначимості малих народів і держав у світовій політиці, Е. Бенеш змушений переорієнтувати свою зовнішньополітичну концепцію на Схід і «у відчаї кидається до радянської дипломатії, справедливо вважаючи, що «дружба» Німеччини і СРСР — явище тимчасове, і вони скоро чи пізно воюватимуть між собою, а після війни роль СРСР у Європі буде зовсім іншою»⁴⁴.

Не можна не віддати належне реалістичності й далекоглядності чехословацького экс-президента, який в січні 1939 р., перебуваючи в еміграції у Лондоні, накреслює таку модель післявоєнної Європи: «В Центральній Європі вагомю роль буде виконувати Росія™ Гітлер допоможе нам стати сусідом Росії. Після всіх катастроф нашим завданням є, щоб в Ужгороді була нарешті Росія, а Пряшів був би найближче до Росії... Кордони з Росією повинні бути якнайдовшими»⁴⁵.

І все ж ці та подібні висловлювання Е. Бенеша ґрунтувалися насамперед на тактичних міркуваннях з метою заручитися підтримкою Радянського Союзу в питанні ліквідації наслідків мюнхенської змови і відновлення Чехословаччини в кордонах 1937 р. Аналіз взаємовідносин між ЧСР і СРСР періоду другої світової війни свідчить про те, що ні уряд Чехословаччини, який перебував в еміграції, ні радянський уряд не мали чіткого уявлення про долю Закарпаття: їх позиції мінялися залежно від розвитку подій на фронтах другої світової війни.

СРСР першим визнав чехословацький уряд в еміграції і в роки війни уклав з ним ряд важливих угод і договорів, а саме: 18 червня 1942 р. про об'єднання сил у боротьбі проти нацизму і формування на території СРСР чехословацьких військових частин, до яких мали змогу вступати уродженці Закарпаття, що в 1939 — 1941 рр. втекли до Радянського Союзу і опинилися в лабетах НКВС і концтаборах; Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво від 12 грудня 1943 р., згідно з яким СРСР зобов'язувався не втручатися у внутрішні справи Чехословаччини після війни; договір від 8 травня 1944 р. про поступову передачу визволеної Радянською армією території чехословацькій адміністрації. Важливою особливістю всіх цих документів воєнного часу було те, що в них зафіксовано визнання, зокрема СРСР, довоєнних кордонів Чехословаччини, включаючи її східну частину — Підкарпатську Русь — Карпатську Україну⁴⁶.

Однак з вступом Радянської армії в жовтні 1944 р. на територію Закарпаття — де-юре частину Чехословаччини — СРСР почав порушувати попередні радянсько-чехословацькі домовленості й угоди, дедалі активніше втручався у внутріполітичне життя визволеного краю, очоливши, зокрема, дійсно народний за своїм характером рух за входження Закарпаття до складу України, названий, шоправда, не зовсім вдало рухом за «возз'єднання» краю з радянською Україною⁴⁷.

Подібний розвиток подій у визволеному Закарпатті не міг не позначитися на характері радянсько-чехословацьких відносин. На цілком зрозуміле занепокоєння і неодноразові дорікання чехословацького уряду, особисто Е. Бенеша радянській стороні, що вона порушує двосторонні угоди й має намір одногоронньо вирішити питання про Закарпатську Україну, з Москви лунало у відповідь: «Народний рух на Закарпатській Україні не є випадковим явищем, він має свої національні та історичні корені, в зв'язку з чим радянський уряд не може і не хоче його ігнорувати», «...не може заборонити закарпатським українцям висловити свою волю»⁴⁸.

І хоча в цих твердженнях є велика доля істини (нагадаймо, що під Маніфестом про вихід Закарпаття із складу Чехословаччини і возз'єднання його з радянською Україною, який було прийнято I з'їздом Народних комітетів краю в Мукачевому 26 листопада 1944 р., незабаром підписалося близько 250 тис. закарпатців), але за ними не можна не відчуті політику могутньої держави-переможця, суть якої полягала в розширенні власної території за рахунок стратегічно важливих регіонів, переміщенні довоєнних кордонів СРСР за Карпати з виходом до Дунайської низовини з перспективою встановлення безпосереднього контролю над Центральною Європою.

Об'єктивний збіг саме цих обставин — зацікавленості СРСР мати стратегічно важливу територію і віковичної мрії закарпатців возз'єднатися зі своїми єдинокровними братами на сході та прагнення українського народу об'єднатися в єдиній державі — привів до закономірної, історично зумовленої, прогресивної і політично виправданої події в українській історії.

Під тиском реальних обставин кінця другої світової війни і згідно з Кошицькою урядовою програмою від 5 квітня 1945 р., в якій підкреслювалося, що питання про Закарпатську Україну має бути вирішено якнайсправедливіше, з врахуванням волевиявлення її населення, шляхом переговорів між СРСР і Чехословаччиною, 29 червня 1945 р. у Москві був підписаний чехословацько-радянський договір про Закарпатську Україну. В його першій статті констатувалося: «Закарпатська Україна (що носить згідно чехословацької Конституції назву Підкарпатська Русь), яка на підставі договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермені, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької республіки, возз'єднується у згоді з бажанням, виявленням населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін з своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки»⁴⁹.

Так була розв'язана проблема Закарпатської України, що займала принципово важливе місце у чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни. Цим історичним актом було завершено возз'єднання всіх українських земель у складі єдиної держави. Враховуючи весь драматизм військово-дипломатичних колізій часів другої світової війни і той факт, що процес возз'єднання Закарпаття з Україною був багато в чому штучно прискорений, викривлений і деформований насамперед зовнішніми факторами, слід віддати належне виваженій, реалістичній та конструктивній позиції чехословацького уряду щодо вирішення цього доленосного для українського народу питання.

Про ставлення керівників нової Чехословаччини, яка відроджувалася наприкінці війни, до України свідчить і такий яскравий, на наш погляд, факт. Вже на початку 1944 р. чехословацький уряд висловив бажання встановити дипломатичні відносини з радянською Україною, яка згідно із затвердженням X сесією Верховної Ради СРСР 1 лютого 1944 р. Законом отримала поряд з іншими союзними республіками право створити власний

наркомат закордонних справ для укладення угод та встановлення дипломатичних і консульських відносин з іноземними країнами⁵⁰.

До речі, першим поздоровив О. Корнійчука зі вступом на посаду наркома закордонних справ УРСР посол Чехословаччини у Москві З. Фірлінгер. 11 лютого 1944 р. «Радянська Україна» надрукувала тексти телеграм, якими обмінялися чехословацький посол і перший нарком закордонних справ УРСР. «Високоповажний Олександр Євдокимович, — писав Фірлінгер. — Разом з сердечним привітанням шлю побажання нового успіху на посту, ввіреному Вам Верховною Радою УРСР. Впевнений, що Ваше призначення на цей важливий і відповідальний пост буде могутнім заохоченням дружніх відносин, що все поглиблюються між нашими країнами, і старої дружби між чехами, словаками і українцями, дружби, яку вже давно розвивали наші кращі патріоти Коллар, Шафарик, Гавлічек, Ваш великий Шевченко і Іван Франка Переконаний, що Ваша діяльність буде на користь співробітництву України і ЧехословаччиниTM»⁵¹.

Надії на встановлення тісних зв'язків між Чехословаччиною і Україною не зникли й після приходу в Наркомзаксправ УРСР в липні 1944 р. Д. Мануїльського. Влітку 1945 р., наприклад, президент ЧСР Е. Бенеш вважав, що Україна могла б стати ключовим членом слов'янського блоку⁵². Проте попри сподівання обох сторін, дипломатичні стосунки між Чехословаччиною і Україною не були тоді встановлені. Після підписання радянсько-чехословацького договору від 29 червня 1945 р. про передачу Закарпатської України «її споконвічній матері — Україні» про встановлення дипломатичних стосунків між УРСР та Чехословаччиною одразу забули. Принагідно зазначимо, що підписання цього договору відбулося без будь-якої участі українських дипломатів і представників Закарпатської України, хоча формально його текст написано українською, російською і словацькою мовами (але не чеською)⁵³.

Визволення Чехословаччини Радянською армією, переможне завершення національно-визвольної боротьби чеського і словацького народів привели до нового співвідношення політичних сил та становлення народно-демократичного ладу в країні, який після лютневих подій 1948 р. був замінений на тоталітарну модель соціалізму «радянського зразка». Її складовою була нова зовнішньополітична орієнтація ЧСР на союз, дружбу і співробітництво з СРСР «на вічні часи і ніяк інакше», а офіційною доктриною в практиці міжнародних відносин і національному питанні стала теорія «пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму». Вона не залишала можливостей для розвитку рівноправних і взаємовигідних відносин у рамках так званого соціалістичного табору чи співдружності, а тим більше проведення окремої політики щодо радянських союзних республік, особливо України, на будь-які прояви «сепаратизму» чи «самостійництва» якої Москва реагувала дуже гостро і жорстко. Показовим є той факт, що після визволення Чехословаччини Радянською армією всі українські установи, культурно-освітні й наукові заклади і організації, створені там в міжвоєнні роки емігрантами, були ліквідовані як «антирадянські» або «буржуазно-націоналістичні», а емігранти, які не встигли або не захотіли втекти на Захід, були депортовані до СРСР, де їх судили або без суду вивезли до Сибіру⁵⁴.

Політика комуністичної влади Чехословаччини щодо русинів-українців Східної Словаччини, зокрема Пряшівщини, де збереглося близько 250 українських сіл і містечок і мешкало, за офіційною статистикою, в 50 — 60-х роках близько 60 тис українців (до війни їх було понад 100 тис), в перші повоєнні роки сприяла економічному, культурному й національному піднесенню українського населення республіки. Створена 1 березня 1945 р. в Пряшеві на з'їзді делегатів від українських населених пунктів та районів «Українська національна рада Пряшівщини» (УНРП) прагнула навіть на першому етапі вирішити українське питання в Чехословаччині шляхом

возз'єднання україномовних північно-східних районів Словаччини із Закарпатською Україною в складі УРСР. В той же час неодноразові спроби законодавчо оформити існування та діяльність УНРП й інших організацій русинсько-українського населення Чехословаччини, як і боротьба УНРП за культурно-національну автономію українців у Словаччині, не мали успіху.

Негативний вплив на національну свідомість русинів-українців ЧСР у післявоєнний період справили і об'єктивний процес урбанізації, масове переселення їх у 50 — 60-ті роки з переважно однопонаціональних населених пунктів до полінаціональних, зокрема до Західної Чехії та Моравії. Не принесли бажаних успіхів і штучна «українізація», і спроби розв'язання національних проблем адміністративно-бюрократичними методами тощо. Зокрема, за постановою політбюро ЦК Компартії Словаччини з 1953/54 навчального року у всіх українських школах республіки єдиною мовою навчання вводилася літературна українська мова замість місцевих діалектів та російської мови. Проте такою мовою не володіло не тільки населення, а й вчителі. В результаті населення бойкотувало ці національні школи. Вже у 50-х роках, наприклад, 62 українські школи у Східній Словаччині перетворили на словацькі. У 60-ті роки словакізація українських національних шкіл посилилася, як і процес асиміляції українців у республіці⁵⁶.

Боротьба проти «бандерівщини», політичні процеси 50 — 60-х років над «націоналістами», у тому числі українськими, груба й протиправна ліквідація греко-католицької церкви і насадження державою православ'я, вторгнення військ Варшавського Договору у 1968 р., дальші «нормалізація» та застій у суспільно-політичному й соціально-економічному розвитку країни також зумовили ізоляцію русинсько-українського населення Східної Словаччини від України та її народу. Водночас «ідеологічна витриманість» громадських організацій УРСР знайшла вияв у згортанні зв'язків з одноплеменниками у Чехословаччині, а турбота про їх національно-культурний розвиток розглядалася щонайменше як небажана.

Радикального поліпшення ситуації в цій справі не принесла і революція 1989 р. в Чехословаччині. Складні внутріполітичні процеси, що проходили в країні після «оксамитової революції», загострення чесько-словацьких суперечностей, прояви словацького націоналізму перешкоджали зростанню національної самосвідомості українців ЧСФР. Не сприяло її розвитку і «розлучення» Чехії та Словаччини. Більше того, на хвилі національно-культурного й політичного піднесення, викликаного революційними подіями останніх років, відбулося розмежування серед русинсько-українського населення Словаччини на «русинів» і «українців». Повернення частини українського населення до старої самоназви зумовлено рядом історичних, етнополітичних і національно-культурних факторів, але, мабуть, не останню роль в ньому відіграло прагнення зберегти свою національну ідентичність в умовах розбудови Словацької держави.

Важливу роль у зміцненні національної самосвідомості і розбудові національно-культурного життя українців Словаччини відіграють створений у 1990 р. «Союз русинів-українців», інші культурні й наукові організації проукраїнської орієнтації. В Чеській республіці, де проживає майже 10 тис. українців, у 1990 р. було засновано «Об'єднання українців в Чехії», яке стало першою після війни офіційно зареєстрованою громадською інституцією даної національної групи в цій країні. Активну і різнопланову діяльність по «розвитку ідентичності українства в державі і чесько-українських контактів»⁵⁷ проводить і створена у 1994 р. нова громадська організація — «Українська ініціатива в Чеській республіці».

Пожвавленню діяльності українських громадських організацій в Словаччині та Чехії сприяло виникнення незалежної Української держави. Воно сприяло також підвищенню уваги до українського питання з боку урядів цих країн та позитивним змінам у ставленні до українців з боку їх

майоритного населення. Чехія і Словаччина об'єктивно зацікавлені в стабільному розвитку незалежної демократичної України і в співробітництві з нею. Адже для них Україна залишається стратегічним транзитним шляхом до ринків країн СНД. І хоча концепції розвитку відносин з Україною Чехії і Словаччини дещо відрізняються, все ж визначальними в цьому процесі є сьогодні такі чинники: динамічний розвиток двосторонніх міждержавних стосунків, особливо економічних, пошук можливостей регіонального інтеграційного зближення, інтенсифікація співробітництва в загальноєвропейських структурах. З більшості проблем сучасної європейської політики концептуальні парадигми України, Чехії, Словаччини гармонують (про що свідчать і двосторонні договори про дружні відносини і співробітництво) та реально сприяють розбудові нової демократичної інтегрованої Європи.

¹ И ш т в а н Б и б о . Ницета духа малих восточноевропейских государств // Венгерский меридиан (Будапешт). — 1991. — № 2. — С. 52 — 53.

² Внешняя политика Чехословакии. 1918 — 1939^ Сборник статей., — М., 1959. — С. 58.

³ O r t A l e x a n d r . T. G. Masaryk a střední Evropa // První světová válka, moderní demokracie a T. G. Masaryk. — Praha, 1995. — S. 152.

⁴ M a s a r y k T. Nova Evropa (Stanovisko Slovanské). — Praha, 1920. — S. 207, 213 — 214.

⁵ M a s a r y k T. Г. Світова революція за війни й у війні 1914 — 1918: Спомини. — Львів, 1930. — Ч. 1. — С. 199.

⁶ S l a d e k З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции» // Славяноведение. — 1993. — № 4. — С. 31 — 32.

⁷ K u d e l a J o s e f . Profesor Masaryk a československé vojsko na Rusi. — Praha, 1923. — S. 140.

⁸ В і д н я н с ь к и й С. В. Т. Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1993. — Вип. 4. — С. 132 — 147.

⁹ M a s a r y k T. G. Slovanské problémy. — Praha, 1928. — S. 91 — 92.

¹⁰ M a s a r y k T. Nova Evropa. — S. 88.

¹¹ Ibid. — S. 219 — 220.

¹² S l á d e k Z d e n e k , V a l e n t a J a r o s l a v . Sprawy ukraińskie w czechosłowackiej polityce wschodniej w latach 1918 — 1922 // Z dziejów stosunków polsko-radnieckich. Stud. i mater. — 1968. — N. 3. — S. 147 — 148.

¹³ Б е н е ш З д в а р д . Речь о Подкарпатурской проблеме. — Ужгород, 1934. — С. 23.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 576, арк. 6.

¹⁵ Нова Україна (Прага). — 1992. — Ч. 13 — 15. — С. 6.

¹⁶ Цит. за : С и м о н е н к о Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році. — К., 1962. — С. 371.

¹⁷ N e s a s J. Uprinné slovo o stycích cesko-ukrajiňských. — Kyjiv; Praha, 1919. — S. 27 — 28.

¹⁸ В і д н я н с ь к и й С. В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 1993. — Вип. 3. — С. 39.

¹⁹ S l á d e k Z d e n e k , V a l e n t a J a r o s l a v . Sprawy ukraińskie. — S. 145 — 146.

²⁰ Ibid.

²¹ П е т е р с И. А. Чехословацко-советские отношения 0918 — 1934). — К, 1965. — С. 56.

²² S l á d e k Z d e n e k , V a l e n t a J a r o s l a v . Sprawy ukraińskie... — S. 152.

²³ Ibid. — S. 153.

²⁴ П е т е р с И. А. Указ. соч. — С. 125.

²⁵ Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917 — 1923 pp.). — К., 1966. — С. 506 — 510.

²⁶ Політика і час. — 1992. — № 3. — С. 50 — 51.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 271, арк. 11.

²⁸ П е т е р с И. А. Указ. хоч. — С. 116.

²⁹ S l a d e k З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии // Советское славяноведение. — 1991. — № 6. — С. 26.

³⁰ M a s a r y k T. G. Cesta demokracie. Soubor projevu za republiky. Sv. druhy. 1921 — 1923. — Praha, 1934. — S. 56 — 57.

³¹ S l a d e k З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции» // Славяноведение. — 1993. — № 4. — С. 36 — 37.

³² В і д н я н с ь к и й С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921 — 1945 pp.). — К., 1994.

³³ Б е н е ш З д в а р д . Указ. соч. — С. 26 — 27.

³⁴ M a s a r y k T. Г. Світова революція за війни й у війні 1914 — 1918: Спомини. — Львів 1930. — Ч. 2. — С. 444.

³⁵ С т е р ч о П. Карпато-українська держава. — Торонто, 1965. — С. 21.

³⁶ Х у д а н и ч В. І. Міжвоєнний період в історії Закарпаття // Українські Карпати. — Ужгород, 1993. — С. 538 — 545; В і д н я н с ь к и й С. Закарпаття у складі Чехо-Словаць-

- кої республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців // *Культура українських Карпат*. — Ужгород, 1994. — С. 130—140.
- ³⁷ М а с а р и к Т. Г. Світова революція... — Ч. 2. — С. 424, 453.
- ³⁸ С у б т е л ь н и й О. Україна. Історія. — К., 1991.
- ³⁹ Нариси історії Закарпаття. — Ужгород, 1995. — Т. 2. — С. 264—270.
- ⁴⁰ В е г е ш М. Події 13 — 14 березня 1939 р. в Карпатській Україні // *Молодь — Україні*. — Ужгород, 1995. — Т. 5 — 6. — С. 186 — 190.
- ⁴¹ С и м о н е н х о Р. Міжнародне утвердження України // *Політика і час*. — 1996. — № 1. — С. 69.
- ⁴² Г р а н ч а к І. М., П о п І. І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни // *Карпатика*. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. — Ужгород, 1993. — Вип. 2. — С. 227.
- ⁴³ *Політика і час*. — 1996. — № 1. — С. 70.
- ⁴⁴ Г р а н ч а к І. М., П о п І. І. Вказ. праця. — С. 226.
- ⁴⁵ К а р л а н К. *Pravda o Československu*. 1945 — 1948. — Praha, 1990. — S. 23.
- ⁴⁶ П о п І. И. Чехословакия — Советский Союз. 1941 — 1947 гг. — М, 1990.
- ⁴⁷ *Політика і час*. — 1993. — № 12. — С. 52 — 53.
- ⁴⁸ F i e r l i n g e r Z. *Ve službách CSR. Paměti z druhého zahraničního odboje*. — Praha, 1948. — D. 2. — S. 452.
- ⁴⁹ Шляхом Жовтня. Збірник документів. — Ужгород, 1965. — Т. VI. — С. 284.
- ⁵⁰ Радянська Україна. — 1994. — 2 лют.
- ⁵¹ Радянська Україна. — 1944. — 11 лют.
- ⁵² A s p r a t u r i a » V e r n o n V. *The Union Republics in Soviet Diplomacy: A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy*. — Geneva; Paris, 1960. — P. 196.
- ⁵³ Сборник Действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. — М, 1955. — Т. XI. — С. 31 — 32.
- М у ш и н к а М. Українці Чехо-Словаччини // *Українська діаспора*. — 1993. — № 3. — С. 43.
- ⁵⁵ Г а й д о ш М., К о н е ч н и С. До питання про політико-правове становище русинів-українців у Словаччині (1944—1948 рр.) // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. — К., 1995. — Вип. 5. — С. 97—106.
- ⁵⁶ *Нове життя (Пряшів)*. — 1990. — 7 верес.
- ⁵⁷ *Пороги (Прага)*. — 1994. — № 2 — С. 3.

З історії української революції

П. П. ПРИТУЛЯК (Київ)

Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р.

Сьогодні, коли розпочався етап становлення України як економічно незалежної держави, рівноправного міжнародного партнера, слід, на наш погляд, ґрунтовно дослідити події тих часів, холи за її незалежність ще точилася гостра боротьба, а вона вже встановлювала цивілізовані стосунки, в тому числі економічні, з європейськими країнами. Цей матеріал присвячений економічному договору, підписаному 23 квітня 1918 р. Українською Народною Республікою з Німеччиною та її союзницею — Австро-Угорщиною.

Як відомо, 9 лютого 1918 р. УНР та країни Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) уклали Брестський мирний договір. Він засвідчував завершення стану війни між договірними сторонами, їх бажання жити в мирі і дружбі. Сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювалися військовополоненими, зобов'язувалися відновити економічні відносини, провести обмін надлишками сільськогосподарських та промислових товарів.

У першому пункті його VII статті, яка регулювала торговельні зносини сторін, зазначалося: «...Сторони зобов'язуються негайно зав'язати діяльні зносини і провести обмін товарів на слідуючих умовах» До 31 липня поточного року потрібно буде перевести обмін надлишками найголовніших витворів сільського господарства і промисловості для покриття біжучих потреб»¹.

Отже, кожна сторона мала право вимагати від партнера здійснювати обмін тільки надлишками продукції, необхідними для покриття поточних потреб обох сторін, а не для продажу в інші держави. До речі, цей пункт договору мав втілюватися в життя незалежно від ратифікації останнього.

14 березня 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів УНР було ухвалено рішення: «Утворити Державну комісію по товарообміну при Раді Народних Міністрів»². До її складу було включено Порша, Остапенка, Феденка-Чопівського, Мацієвича, Лінніченка, Соколовського та ін. Державній комісії надано повноваження вести переговори і підписати вироблені спільно з комісіями Центральних держав умови взаємного товарообміну.

Спільна німецько-австро-українська комісія, створена згідно із статтею VII договору, зібралася в Києві 25 березня 1918 р. Українську делегацію на ній очолював М. В. Порш, німецьку — барон Мумм фон Шварценштейн, австро-угорську — граф Форґач.

Хоча формально завдання української делегації були суттєво обмежені — вона могла домовлятися лише про обмін надлишками, однак підготовлений нею після місячної напруженої роботи економічний договір мав, без сумніву, набагато більше практичне значення, ніж договір 9 лютого.

Обидві сторони підійшли до переговорів без достатньої попередньої підготовки, не маючи статистичних і економічних матеріалів щодо загальної кількості хліба в Україні Хоча слід зазначити, що ця проблема розглядалася на засіданнях державних органів влади. Так, 9 березня на засіданні Малої Ради заступник міністра торгівлі і промисловості І. Чопівський зазначав: «Статистичні дані щодо розміру врожаїв в Україні за останні 5—6 років показують, що тепер в українських губерніях є надлишок хлібних

злаків. Надлишок цей повинен, на нашу думку, досягати значних розмірів, якщо взяти до уваги, що в роки війни хліб за кордон не вивозивсяTM»³.

На переговорах німцям вдалося одразу зосередити основну увагу делегацій на питаннях вивезення з України продовольства, відсунувши на другий план імпорту до неї товарів з Центральних держав. І якщо щодо експорту вони докладно розробили проекти окремих угод і гарантії їх виконання, то щодо імпорту обмежувалися загальними фразами, уникаючи конкретних зобов'язань.

Переговори проходили складно, і кілька разів виникала загроза їх зриву.

Готуючи новий договір, Державна комісія по товарообміну керувалася двома основними ідеями: «1) Модною ідеєю всебічного господарського регулювання всього економічного життя країни і, зокрема, намаганням передати в руки держави справи постачання українських підприємств сировиною, а населення — масовими продуктами споживання; 2) бажанням, по можливості, відгородити свою країну від загрожуючого їй економічного закабалення і перетворення в німецьку колонію, а також захистити її від вичакування сировини в Центральні держави без зустрічного імпорту сюди достатньої кількості готових виробів»⁴.

До цих завдань слід додати ще одне, а саме: прагнення українських центральних органів встановити контроль за поставкою продовольства для Центральних держав, не допустити створення їхніх організацій у нашій країні, щоб мати можливість вивозити з неї якомога менше. Вже тоді було очевидним, що українська експортна організація, не маючи достатньої кількості спеціалістів та належного досвіду міждержавних економічних стосунків, буде працювати гірше, ніж німецька та австро-угорська. Члени української делегації, звичайно, не передбачали, що слабкий експорт з України може стати одним із суттєвих пунктів претензій німецької сторони до уряду Центральної Ради.

Зважаючи на окупацію німецькими військами значної частини українських земель, коли будь-який український уряд був іграшкою в руках нових союзників, апетити Центральних держав, а також убогий стан місцевої державної влади, яка не мала ні кваліфікованих кадрів, ні налагодженого апарату управління, комісія майже виконала поставлене перед нею завдання. Це викликало невдоволення представників Центральних держав. Навпаки, голова української комісії М. В. Порш на переговорах твердо відстоював свої позиції.

Слід вказати на ще одну важливу обставину, яка мала безпосереднє відношення до підписання договору 23 квітня 1918 р. Адже договір від 9 лютого відновлював дію договору про торгівлю і мореплавання між Росією та Німеччиною 1894 р., а також загальний російський митний тариф європейської торгівлі 1903 р. Справа полягала в тому, що вартість російського рубля в 1918 р., коли він ще був в обігу в Україні, дорівнювала 1/30 його вартості 1903 р., і виражені в ньому старі ставки тарифу абсолютно не захищали промисловість України від іноземної конкуренції. Україна фактично скасовувала своє мито. «Такого удару, — як зазначалося в доповідній записці Міністерства торгівлі і промисловості України, — при відновленні нормального економічного життя не винесла б жодна із галузей промисловості, і тільки обставини, абсолютно не залежні від волі брестських делегатів, не дали можливості цій загрозі реалізуватися». Німців в першу чергу цікавила кількість хліба, яку потрібно вивезти з України, а не робота української промисловості.

І ще один важливий момент. Австро-Угорщина не ратифікувала Брестський договір, і Німеччина свідомо не поспішала робити цього. Таким чином, були всі юридичні підстави визнати Брестський договір таким, що не був ратифікований державами, які його підписали. Це було вигідно для України, бо давало їй переваги на наступних переговорах, з Центральними державами самостійно підвищувати ставки тарифу. Але керівники Міністерства торгівлі і промисловості проігнорували цю обставину.

Українська Державна комісія була розділена на дві частини — імпорту та експорту. Крім цього, було вирішено створити для обговорен-

ня питання імпорту товарів в Україну три підкомісії: 1) з імпорту машин і металевих виробів; 2) палива та іншої сировини; 3) текстильних товарів.

28 березня спільна комісія фактично розпочала роботу. Із вступним словом виступив голова української імпоротної комісії В. Д. Коваль. Він звернувся до представників Центральних держав з проханням поставити в Україну певну кількість дешевих товарів та знарядь праці, пояснюючи це тим, що «Україна пережила, з одної сторони, ворожнечий напад, з другої — довгу внутрішню анархію, при чім на Україні брали всього, що тільки можна було взяти, нічого їй не звертаючи. При таких обставинах наш наряд втратив зовсім віру до паперових грошей, і правильний товарообмін можна буде організувати тоді, коли замість паперових грошей будуть дані в більшій кількості дешеві товари. Головно і передовсім потрібні сільськогосподарські машини і оруддя, бо лиш вони відродять продуктивність землі та наше сільське господарство»⁶.

Українська комісія просила поставити до 31 липня 1918 р. мінімум 101500, максимум 165 тис. плугів, з яких 85 % конструкції Сакка і 15 % — Бехера. Комісія також вимагала вказати, яка конкретно кількість цих виробів буде поставлена до 31 липня.

До 8 квітня на переговорах питання імпорту в Україну не розглядалися, оскільки німців більше цікавили проблеми експорту з неї, але вони на вимогу українців були продовжені. Цього разу обговорювалося питання про поставки вугілля. Українська делегація просила привезти до 1 червня 330 т вугілля, зумовлюючи це тим, що Донбас не зможе видобути необхідної його кількості⁷. З них: для залізниць — 15 млн. пудів, для пароходів — 1 млн., для промисловості — 2900 тис. пудів. Німці відмовилися дати конкретну відповідь, мотивуючи тим, що залізничний транспорт був дезорганізований, територія України щодня змінюється, а Німеччина поставляє вугілля також в Данію та Голландію. Вони просили оформити письмове замовлення на мінімальну кількість необхідного вугілля. 9 квітня українська комісія конкретизувала дані, а саме — 7,5 млн. пудів вугілля на місяць. Інша сторона намагалася зменшити цю цифру до 1,8 млн. пудів, висувуючи попередні аргументи, щоправда, збільшивши кількість країн, яким вони допомагають, до семи, включаючи Австрію, Туреччину, Болгарію, Швецію, Швейцарію. Член української комісії Вольський наголосив, що коли Україна не матиме необхідного їй вугілля, вона не нестиме відповідальності за постачання хліба.

Питання про кількість необхідного вугілля було вирішено 11 квітня, коли комісія затвердила цифру 18900 тис. пудів, або щомісяця — 6300 тис. пудів. Але німецька сторона хотіла сама розпоряджатися в Україні тим, що вона буде поставляти, на що голова підкомісії Ганіцький зауважив: «Щоб німці їе вмішувалися вже, як ми будемо ділити вуголь між собою, бо ми не дивимося, що роблять зі збіжжям Центральні держави»⁸.

Крім вугілля, Україна добивалася поставок з Центральних держав нафти, гасу, різних мастил. Так, для шести українських губерній (так званого Київського регіону) для млинів, цукроварень, шкіряних фабрик, міських підприємств тощо необхідно було 350 тис. пудів нафти на два місяці. Одеський регіон потребував її 500 тис. пудів на два місяці, яку сподівалися отримати з Кавказу. Німці пообіцяли дати пальне і мастила, але знову не вказали, скільки і коли, використовуючи традиційні методи відмови.

Представники австро-угорської делегації назвали більш конкретні цифри, а саме: 10 цистерн бензолу, 5 — бензину, 12 — нафти, 15 вагонів різних видів мазуту для автомобілів, машин та ін. Німці при цьому заявили, що вважають Україну країною експорту, а не імпорту.

Певних успіхів було досягнуто і на переговорах про поставку з Центральних держав в Україну фармацевтичних та інших хімічних препаратів. Хоча і не було вказано конкретних цифр, нібито тому, що списки були представлені занадто пізно, але на поставку деяких продуктів нові союзники погодилися. Так, вони зобов'язалися виділити хімічні речовини для шкіряної промисловості, а саме: сільний квас, квасці звичайні, оцтовий квас,

анілінову фарбу. Що ж до інших речовин вони вирішили порадитися з урядами. Вони погодилися також поставити для сільськогосподарської, паперової, керамічної галузей промисловості й цукроварень деякі речовини, а хромові квасці, дерев'яні фарби, сухі екстракти відмовилися привозити.

17 квітня на переговорах були погоджені ціни на вугілля. Так, доставка його залізницею в Барановичі і Голоби коштувала 4,50 крб. за пуд, в Одесу — 5 крб.

Німці були зацікавлені у вільній торгівлі в Україні хімічними товарами. Вони вважали, що одна фірма, яка контролюватиме їх розподіл, не справиться з цим завданням. Член української делегації Вольський твердо відстоював точку зору щодо необхідності встановлення контролю української держави над їх розподілом, що не викличе перешкод у торговельних відносинах, як вважала німецька сторона. Справа в тому, зазначив Вольський, що цей товар повинен замовлятися центральною установою, щоб зайва його кількість не стала предметом спекуляції.

В ході переговорів 18 квітня було підписано договір про поставку в Україну вугілля, нафти, хімічних і фармацевтичних товарів. Ціни на вугілля щодо цін на хліб встановлювалися у пропорції 8 : 25. Український уряд був змушений погодитися з цим. Українська комісія не погодила на розподіл вугілля в Україні німцями, про що заявив Ганіцький перед підписанням договору.

Питання про ввіз в Україну текстильних товарів розглядалося на комісії 21 квітня. Українська сторона вказувала, що з 1917 р. припинився імпортування тканин з Росії, внаслідок чого виник значний дефіцит їх, особливо на селі. Крім того, імпортування тканин міг стати дієвим засобом добування хліба у селян. Українці просили: «а) доставки значних кількостей тканин і мануфактури, причому без постачання взамін сировини; б) про поставку ткацьких станків, особливо із зайнятих районів Польщі»⁹.

Відповідь вони одержали нечітку. Німці вимагали за поставку тканин одержувати сировину. Що ж до експорту обладнання для текстильної промисловості, то це питання остаточно не було вирішене. Щодо паперових виробів, сільськогосподарських машин та інших товарів, то ні їх кількість, ні строки поставки не називалися.

Українська сторона намагалася обумовити монополію на закупку і розподіл державними органами імпортованих товарів. 6 квітня 1918 р. Рада Народних Міністрів прийняла постанову, де зазначалося, що «весь товарообмін, на підставі ст. 1 п. 2 між Україною та зазначеними державами мусить провадитися через державні установи, а не приватним шляхом»¹⁰. Про це голова імпортової комісії В. Коваль заявив на переговорах 20 квітня".

У відповідь німецько-австрійська комісія повідомила, що згодна до 31 липня 1918 р. прийняти пропозиції українського уряду, але знімає з себе відповідальність за постачання необхідними товарами і перекладає її на український уряд, а останній повинен передати Центральним державам до 22 квітня докладний перелік цих товарів, всі ж інші — вільно продаватися. Щодо монополізованих товарів, заявив член німецької делегації Віммер, то Центральні держави мають право, на їх погляд, експонувати їх у своїх країнах або на Україні.

В першому випадку товари будуть приймати представники українського уряду, а їх вартість оплачуватиме міністерство фінансів, тобто всю відповідальність за них несе уряд УНР. Товари, які будуть демонструватися в Україні, повинні там же оплачуватися в українських карбованцях або російських рублях. Центральні держави мають право відкривати склади таких товарів в Україні, але зобов'язалися продавати їх тільки певним інстанціям за вказівками українського уряду.

Голова української імпортової комісії В. Коваль заявив, що такі вимоги німецької сторони фактично означають зрив переговорів, про що буде повідомлено державну комісію.

Отже, питання про імпортування товарів і сировини в Україну мало цікавило Центральні держави. Тому вони не давали конкретних відповідей на вимо-

ги та прохання українців, істотно зменшували розміри поставок окремих товарів в Україну, часто висували заздалегідь неприйнятні умови, ставлячи переговори на грань зриву.

Паралельно між сторонами проходили переговори з питань експорту товарів з України. Так, 30 березня розпочалися засідання експортної комісії по збіжжю та товарообміну споживчими товарами. Німці запропонували розглянути питання про сільськогосподарські продукти, крім збіжжя, які Україна може дати Центральним державам. Їх цікавила в першу чергу кількість сала й інших жирів. Це підтверджував і член української економічної делегації, яка відбула до Берліна, І. Шафаренко: «Більшість продуктів (у Німеччині) — замітники. Особливо відчувається в Німеччині гострий дефіцит жирів»¹². Член української делегації Кошух відповів, що протягом чотирьох місяців Україна може поставити лише 30 тис. пудів сала, 900 тис пудів худоби (в живій вазі), 100 млн. яєць, 100 вагонів цибулі, 100 тис пудів картоплі, 27 млн. пудів цукру, 100 тис. пудів кислоти капусти¹³.

Німці були незадоволені такими цифрами і вимагали дозволити вільну закупівлю продуктів в Україні. Зокрема, вони вимагали таку кількість сільськогосподарської продукції: яєць — 3—4 тис. вагонів (по 144 тис. у кожному), свиней — 1300 тис. голів, худоби (включаючи овець) — 300 тис. голів, жирів — 1 млн. пудів, цукру — 1/3 пропонованого, але за ціною, встановленою фабрикантами, інші 2/3 цукру — за цінами, встановленими комісією.

Для України проблема експорту за кордон продукції сільського господарства була надто серйозною. Про це, зокрема, свідчить засідання української експортної комісії по товарообміну, яке відбулося 1 квітня 1918 р. Вона була поділена на чотири підкомісії: експортну, імпорتنу, фінансову і юридичну. На цьому засіданні наголошувалося, що примусове відбирання худоби у населення неприпустиме. Потрібно залучити до цієї справи приватних покупців. Член комісії Фрідолін висловився за допуск німців-агентів до закупки продуктів, але за умови контролю певною державною установою їхньої діяльності. Українці побоювалися, що німці можуть окупувати Україну. Тому комісія прийняла постанову, в якій зазначалося, що «1) питання про доставку скота не може бути розв'язане шляхом монополізації; 2) для виповнення обов'язків до Центральних держав щодо покупки скота треба привабить приватні і торговельні апарати під контролем державних установ»¹⁴.

5 квітня на спільному засіданні делегацій розглядалися чи не найважливіші для України питання, які, по суті, становили основу брестських переговорів та договору від 9 лютого. Йшлося про кількість збіжжя, ціни на нього, кінцевий термін його поставки, заборону вивезення збіжжя в інші країни до виконання поставок у Центральні держави 60 млн. пудів продовольства. Голова української державної комісії М. Порш заявив, що договір про це не підписаний. «Українська делегація в Бресті відмовилась підписати пропонований було їм такий договір, — зазначив він, — було указано лише в протоколі, що на Україні може бути лишку 1 млн. т збіжжя, котре можна передати Центральним державам. Кількість лишків має встановити комісія України і Центральних держав»¹⁵.

Українська делегація наполягала на 39 млн. пудів збіжжя, німці не погоджувалися, наголошуючи, що в Україні є його необхідна кількість. М. Порш, виходячи з ситуації, вказував, що Україна не братиме на себе більше, ніж може виконати. До того ж німці перекручували суть договору від 9 лютого 1918 р. Наприклад, член німецької делегації Браун самовільно вставив у його текст слова «всі лишки», яких там не було. Коли б Україна, — продовжував М. Порш, — змогла отримати від Центральних держав всі потрібні їй товари, тоді можна було б говорити про всі лишки, які є в ній. До того ж українське населення, головним чином зайняте в різних галузях сільського господарства, потребує промислових товарів, а хліб у державі монополізований, вона повинна задовольнити потреби селянства в ньому.

Слід зазначити, що німці зобов'язувались поставляти в Україну промислові товари тільки тоді, коли одержать з неї сировину. Це, безумовно, ускладнювало підготовку економічного договору, який за таких умов не міг бути рівноправним. До того ж Браун заявив 5 квітня, що «Центральні держави, не дивлячись на тяжкі бої на Західному фронті, допомагають Україні своїм військом, це теж повинно йти в розрахунок»¹⁶.

Отже, представники Центральних держав свідомо уникали говорити про розмір плати України за надану їй військову допомогу. Ця цифра не була відома ні державній комісії, ні Голові Ради Міністрів В. Голубовичу. Можна було передбачити, що тільки за утримання окупаційних армій в Україні вона повинна була б заплатити не менше як 60 млн. крб. на місяць¹⁷. Українська делегація потрапила у безвихідне становище і під тиском противника була змушена погодитися поставити Центральним державам до 31 липня 60 млн. пудів збіжжя, при цьому доплата німців та австрійців до умовної вартості хліба становила 10 %, тоді як інших держав — 25 %¹⁸.

На цьому засіданні були встановлені такі ціни на продукцію сільського господарства: пуд пшениці — 5 крб. 80 коп., жита — 4 крб. 48 коп., ячменю — 4 крб. 05 коп. Спірним було питання щодо плати за транспортування збіжжя. Українці вимагали надбавки за кожний пуд у розмірі 75 коп.

До 9 квітня точилися дебати щодо поставки збіжжя з України. 6 квітня німці запропонували такий проект договору: «Україна зобов'язується до 31 липня продати Центральним державам 60 млн. т продуктів: у квітні — 6 млн., травні — 15 млн., червні — 20 млн., липні — 19 млн. До доставки цієї кількості Україна може вивозити збіжжя в другі держави тільки за згодою Центральних держав. Зазначені ціни в протоколі є найвищі і можуть змінитися тільки по згоді»¹⁹.

Наступного дня голова української експортної комісії І. Попівський заявив, що оскільки Україна не має такої кількості сировини, як вказується в проекті, насамперед слід визначити, що потрібно Центральним державам. Вони, в свою чергу, зазначили, що кількість необхідної їм сировини не така велика, і бажано в першу чергу обговорити питання про вільну торгівлю в Україні.

В цей же день порушувалося питання про вивіз залізної та марганцевої руди, міді, олова, цинку, ртуті, шкур, лісу, мануфактури. Австрійці особливо добивалися дозволу на експорт великої кількості лісу, насамперед осики та дуба.

9 та 10 квітня німці вимагали 100 вагонів осики. А 11 квітня їхні апетити ще більше зросли, і вони вже наполягали на такому: «1) дозволити в принципі вивіз в Центральні держави сировини: шерсті, бавовни, льону, шмаття всіх сортів; 2) дозволити вивіз з України готової матерії». В разі відмови вони погрожували економічними реформами, тобто зміною в Україні економічного устрою на зразок Центральних держав.

12 квітня німці стали вимагати 133 тис. оброблених або необроблених шкур. Українці вказували на неможливість виконання таких вимог, пояснюючи, що «шкур мало, що для військових потреб Україна приневолена була користуватись американсько-англійськими чобітьми. Головні центри виправки шкур не були на Україні. Українські заводи обмежили виправку шкур до половини і працюють таким темпом, щоб тільки дати заробіток. Брак дубильних екстрактів. Шкури на Україні малі, а худоба дрібна»²¹.

Як бачимо, аргументи- українців були досить переконливими, але німці та австрійці не звертали на них увагу. До того ж 13 квітня між УНР та країнами Центральної Європи була підписана «Умова відповідно постачання рогатого скоту з України». Зрозуміло, що шкури в Україну ніхто не повертав, але німці цього не враховували. Україна зобов'язалася поставити до 31 липня 1918 р. 2 750 тис. пудів рогатої худоби (в живій вазі). Крім того, четвертий пункт цієї угоди констатував: «...Коли українська організація

умовлену кількість постачати не буде, центральному господарчому відділу надається право робити закупки самостійно, через своїх представників»².

16 квітня представники Центральних держав вимагали, щоб Україна постачала їм конопляне прядиво, за яке обіцяли розрахуватися штучними мішками і шпагатом, зробленими із паперу. Українці погодились, але на незначну кількість.

17 та 18 квітня продовжувалися переговори про експорт сировини з України. Делегації Центральних держав знову заявили, що всі машини можуть дати тільки тоді, коли Україна постачатиме їм залізну руду. Це питання було вирішене 20 квітня. Україна зобов'язалася до 31 липня вивезти її 37,5 млн. пудів, але, не маючи докладних відомостей з криворізьких і донецьких копалень, вивіз не гарантувала.

20 квітня 1918 р. було підписано остаточний протокол про експорт сировини з України, в якому вказувалися її вид та кількість. Так, український уряд зобов'язався вивезти до 31 липня спеціальні сорти дерева з розрахунку 300 вагонів на місяць. Щодо льняної соломи і конопель, то в кожному окремому випадку український уряд мав дати згоду. Заборонявся експорт льону. Кількість марганцевої руди мала бути встановлена пізніше. Заборонив український уряд і вивіз шкур понад потреби військ Центральних держав, які перебували в Україні. Десятий пункт протоколу надавав можливість Центральним державам вивозити певну кількість металевого лому, але не більше ваги, котру вони ввезуть в Україну у вигляді машин і готових металевих виробів. Інша сировина, не зазначена в цьому протоколі, могла вивозитися для вільної торгівлі.

Матеріали переговорів про експорт сировини з України свідчать, що метою представників Центральних держав було не визначення її надлишків, а викачування з неї необхідної для них сировини. А найкращий спосіб для цього вони вбачали в запровадженні принципів вільної торгівлі. Разом з тим, при вивченні протоколів засідання підкомісії створюється враження, що українські представники в Бресті більш-менш прозоро натякнули німцям на можливість отримання з України таких продуктів, яких тут у дійсності майже не було, а представники Центральних держав як сумлінні чиновники інколи намагалися одержати те, що було обіцяне в Бресті

До цього слід додати, що Рада Міністрів УНР під час підготовки економічного договору видавала накази про заборону вивозу за кордон окремих видів промислових та продовольчих товарів. Так, у квітні 1918 р. було видано таких наказів чотири. Перший з'явився 9 квітня за № 47 про заборону вивозу за кордон шмаття, вовни, олії, мішків та коней без згоди відповідальних урядових інстанцій. 11 квітня вийшов наказ за № 62 про заборону вивозу оброблених і необроблених шкур. 17 квітня підписано наказ за № 125 про заборону вивозу волокнистих товарів, галантереї, рису, а 30 квітня вже новий уряд, продовжуючи цю ж політику, наказом № 223 заборонив вивіз в інші держави гуми, а також гумових виробів. Всього за період торговельних стосунків з Центральними державами Україна заборонила вивозити за кордон 62 назви товарів²³.

За словами А. Денікіна, в основу своєї економічної політики Німеччина поклала принцип: «...для даного моменту — викачування з України по можливості найбільшої кількості сировини, для чого був заборонений чи ускладнений товарообмін з сусідами, навіть з окупованою німцями Білорусією; на майбутнє — захоплення українського ринку і торгівлі, оволодіння чи піддрив української промисловості і штучне утворення сильної заборгованості України»²⁴.

Таким чином, економічна угода діяла в рамках статті VII Брестського договору. Строк дії договору встановлювався з 23 квітня по 31 липня 1918 р. Однак у ньому зазначалося, що в разі, якщо одна із сторін не виконає повністю своїх зобов'язань по доставці будь-якого товару до 31 липня, то до вказаного строку інша сторона цього не буде вимагати, але попереднє зобов'язання зберігає свою силу.

Сьогодні неможливо встановити, чому Центральні держави, готуючи гетьманський переворот, вирішили прискорити закінчення переговорів щодо

підписання економічної угоди від 23 квітня, якою були незадоволені. Можливо, вони не хотіли одразу ж підірвати престиж нової влади, змусивши її підписати ще менш вигідний для неї договір, ніж той, що був підписаний її попередниками.

Як же виконували договір обидві сторони? Як відомо, Центральна Рада діяла до 29 квітня 1918 р., отже, головний тягар виконання договору з боку України ліг на гетьманський уряд.

Спочатку про експорт з України. Центральні держави створили в Києві Господарську централь для вивезення зерна, стручкових рослин, кормових речовин, насіння та інших товарів. Український уряд, зі свого боку, відкривав Українську торгову палату. Всі товари, які вивозилися за кордон, обкладалися митом і поділялися на три категорії: 1) товари, заборонені для вивозу; 2) товари, відносно яких існують особливі постанови і узгодження, які корегують кількість їх вивозу (зерно, яйця, рогата худоба, картопля, сухі овочі, капуста, цибуля, дерево, залізна руда, марганцева руда, залізний лом); 3) товари, які надходять у вільну торгівлю і без обмежень вивозяться за кордон.

Ще в період ведення переговорів про товарообмін Центральна Рада, виконуючи статтю VII Брестського договору, почала поставку збіжжя в Центральні держави. Так, 4 квітня на засіданні делегацій було зазначено: «Вчора відправлено 90 вагонів збіжжя, сьогодні виходить із Києва 130 вагонів і 30 вагонів вантажаться в Одесі на пароплави»²⁵. І так продовжувалося до кінця квітня, тобто Центральна Рада виконувала свої зобов'язання, хоча з великими труднощами.

Товари з України вивозилися Брестським та Львівським відділеннями залізниці, Чорним морем і з чорноморських портів (Херсона, Миколаєва) Одеси).

Щоб краще зрозуміти механізм експорту товарів з України, наведемо дані Міністерства продовольчих справ Української Держави (так називалася Україна за гетьмана П. П. Скоропадського).

З 20 тис. вагонів хлібних вантажів, які мали експортуватися в Центральні держави, в червні відправлено 1450 вагонів (7,5 % місячної норми). Як і в травні, протягом червня експорт хліба проходив нерівномірно, причому з 21 червня до кінця місяця кількість вагонів постійно зменшувалася, досягши в останні дні чотирьох²⁶.

Так званих різних вантажів протягом червня відправлено 464 вагони (інтендантська власність, шмаття, мідь, мило, непридатна зброя, чай тощо).

Експорт цукру здійснювався в цілому рівномірно. З 1 квітня його вивезено в Центральні держави 863 вагони (30 % запланованої кількості)²⁷. Те ж саме можна сказати про яйця — 83 вагони, що становить 41,5 % запланованого.

Вивіз великої рогатої худоби проводився успішно тільки на початку місяця. В інші дні, за винятком 20 червня — 44 вагони і 25 — 5 вагонів, худоба не експортувалася. Всього було вивезено 11 860 голів (2 % місячної норми). Звичайно, ця цифра викликає сумнів, адже слід враховувати, що без відома державних органів в Центральні держави доставлялася худоба, реквізована військовими властями та закуплена агентами цих держав. Лише з 8 по 14 червня таким чином було вивезено німецькими та угорськими агентами 3521 голову худоби загальною вагою 70 420 пудів²⁸. Внаслідок цього загальна кількість експортованої худоби значно збільшується.

Приблизно така ж ситуація характерна й для листопада 1918 р., тобто поки цей експорт відбувався. А 10 вересня було підписано новий економічний договір між Українською Державою та тими ж союзниками, але на значно гірших для першої умовах.

Статистичні дані про вивіз продовольства з України різняться. Так, «Киевская мысль» 29 квітня 1918 р., в день державного перевороту, навела дані прем'єр-міністра України В. Голубовича про те, що в Німеччину та Австро-Угорщину вивезено більш як три мільйони пудів хліба²⁹.

Для визначення загальної кількості експортованих товарів і сировини доцільніше, на нашу думку, використати дані німецької залізничної цент-

ралі. Вони свідчать, що до 29 листопада 1918 р. було вивезено Брестським відділенням залізниці 2024 вагони хліба, 7705 — продовольства, 3404 — сировини; Львівським — відповідно, 2820, 14 565, 778; Чорним морем — 4219, 862, 385; із чорноморських портів — 230, 63³⁰.

За даними австрійського статс-секретаря продовольчого відділу, до листопада 1918 р. з України в країни Четверного союзу було вивезено: 113 421 т зерна, борошна, бобів, фуражу і насіння, 3 329 403 кг масла, жиру і сала, 1 802 847 кг олії, 1 213 961 кг риби, м'ясних консервів та оселедців, 105 542 голови (46 834 844 кг) рогатої худоби, 95 976 коней, 2 927 439 кг солонини, 7520 ящиків яєць, 66 809 969 кг цукру, 27 385 095 кг інших продуктів³¹.

Звичайно, всі ці вантажі не включають «військових перевезень», бо термін «військове майно» дуже невизначений й інколи включав навіть продовольство (хліб і худобу, а також сировину, заборонену для вивозу). Так, з Маріуполя з 23 квітня по 20 жовтня було вивезено забороненої сировини: нікелю — 3272 пуди, ртуті — 1540³². Крім цих товарів, до країн Центральної Європи вивозили фураж, цукор, яйця, текстильні товари, гуму, метал.

В цілому план вивезення з України сировини та продовольства не був виконаний. Політика уряду, розруха на транспорті і протидія населення окупованих областей — ось далеко не повний перелік причин цього. План був реалізований лише на 20 %³³.

Водночас Центральні держави поставили певну кількість товарів в Україну. Так, до 31 липня до неї імпортовано товарів, головним чином з Австрії, приблизно на 130 млн. крон, у тому числі 160 вагонів сільськогосподарських машин, 400 вагонів емальованого посуду і на 10—15 млн. крон нафтопродуктів³⁴. Товари надходили в Київ, Харків, Одесу, Проскурів, Вінницю. Поставляли плуги, віялки, граблі, лопати, сіялки, меблі, швейні машини, спиртні напої, хімічні товари.

Оплата австрійській фірмі «ОСТ» проводилася на більш пільгових умовах, ніж німецькому ввізному товариству. Вона вимагала внесення при замовленні тільки 25 % вартості товару, решта відшкодовувалася при врученні документів про прибуття товару на австро-український кордон.

Товари були не дешевими. Так, в одній із доповідних записок ІV департаменту Міністерства продовольчих справ про постачання в Україну німецьких сільськогосподарських машин повідомлялося: «Прийом машин почався 28 травня, а рахунки на них були одержані через кілька тижнів, і то не на усі машини. Ціни okazались так дуже високі, що не можна було і гадати про продаж їх населенню»³⁵.

Більша частина товарів, які ввозилися в Україну з Австрії, закуплялась у спеціальних військових синдикатів, які мали можливість встановлювати експортні ціни на власний розсуд, включаючи до них відрахування на користь держави чи на зменшення внутрішніх австрійських цін.

Австрійські товариства поставляли великі партії товарів київським кооперативним товариствам: Союзбанку, Укрінбанку, Товариству західних земств.

Але значна кількість товарів не доходила до споживачів. Наприклад, в одному київському вузлі щоденно розкрадали іноземних товарів на 400 тис. російських рублів. Дуже багато товарів було розграбовано в Підволочиську солдатами, які поверталися з фронту, та селянами з навколишніх сіл. Велика кількість товарів, закуплених для України, залишилася в Австрії (на 50 млн. крон) або опинилася в Галичині (на 20 млн. крон)³⁷.

Обсяг експортної продукції з Угорщини в Україну був значно менший, ніж з Австрії. Відповідне товариство досить вдало проводило свої операції, реалізуючи німецькі (велика партія замків) та турецькі (дубильні речовини) вироби. З Угорщини в Україну ввозилися переважно вина, лікери, коньяки, швейні машини, невеликі сільськогосподарські знаряддя, паперові кульки, фармацевтичні товари. До кінця серпня 1918 р. в Україну було ввезено товарів на загальну суму 20—25 млн. крон³⁸.

Німеччина брала на себе обов'язки поставити в Україну 28 230 750 пудів вугілля. Воно надходило на станції Барановичі, Голоби, Волочиськ, Новоселиця, Броди, Одеса. Всього на вказаних пунктах було

розвантажено 21 984 083 пуди вугілля, тобто лише на 22,1 % менше обіцяного Німеччиною. Фактично українські споживачі отримали його 20 520 521 пуд. Таким чином, різниця становить лише 6,6 % обіцяної кількості³⁹.

Нафтопродукти прибували тільки на станції Волочиськ та Одеса. Вони розподілялись безпосередньо адресатам, а для приватних осіб відпускалися за загальним планом розподілу із складів районних уповноважених. Всього отримано нафтопродуктів 797 149 пудів, а за договорами мали поставити від 1250 тис. до 1500 тис пудів.

Кількість продуктів, прийнятих на станціях Одеса та Волочиськ, становить, відповідно, 558683 пуди і 283466 пудів. Із загальної кількості 797149 пудів розподілено між споживачами 663505 пудів. Таким чином, втрати при перевезеннях і в дорозі дорівнювали 133644 пудам (16 %). Це сталося внаслідок того, що декілька цистерн з легкими нафтопродуктами згоріли або були розкрадені⁴⁰.

Скільки коштувала ця операція українському уряду — встановити неможлива. За нормальних умов Україна за отримане вугілля заплатила б згідно з договірними цінами 101 млн. крб., а за нафтопродукти — приблизно 21 млн.

Таким чином, підписавши Брестський мирний договір з країнами Четверного союзу, Українська Народна Республіка вступила на шлях економічних стосунків з ними. Брестські переговори, які були продовжені в Києві і закінчилися підписанням економічної угоди 23 квітня 1918 р., завершили успішний етап дипломатичних контактів, що розпочалися наприкінці 1917 р.

І хоча переговори проходили в складних умовах (відсутність спеціалістів, власних грошей, присутність іноземних військ, брак статистичних даних тощо), українці мужньо відстоювали інтереси своєї держави і практично виконали зобов'язання, взяті в Бресті.

Договір не можна назвати рівноправним, і все ж він був вигідним як для Центральної держави, так і для України. Невдоволення нових союзників ходом переговорів та змістом договору свідчило про те, що українці не були іграшкою в руках німців і сміливо висували свої вимоги як рівноправний партнер.

Центральна Рада, не довівши справу до кінця, змушена була піти з політичної арени. Справу продовжив новий уряд, який був спадкоємцем економічного договору УНР та країн Центральної Європи.

В силу певних об'єктивних і суб'єктивних причин економічний договір не було виконано жодною стороною. Незважаючи на це, він започаткував цивілізовані економічні зносини молодій українській державі з європейськими країнами, що сьогодні, в умовах входження України в європейське співтовариство, є особливо актуальним. Досвід економічних контактів, набутий у роки відродження української державності (1917—1918 рр.), повинен стати надбанням незалежної України в сучасних умовах.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні (далі — ЦДАВО України), ф. 1118, оп. 2, спр. 23, арк. 24.

² Вістник Ради Народних Міністрів УНР. — 1918. — 11 квіт.

³ Киевская мысль. — 1918. — 10 марта.

⁴ А н д е р с о н О. Н. Внешняя торговля Украины в 1918 году. — К, 1919. — С. 17.

⁵ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 37, арк. 1.

⁶ Там же, спр. 47, арк. 1.

⁷ Там же, спр. 49, арк. 3.

⁸ Там же, арк. 12.

⁹ Там же, ф. 2193, оп. 1, спр. 473, арк. 29.

¹⁰ Вістник Ради Народних Міністрів УНР. — 1918. — 11 квіт.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 47, арк. 22.

¹² Киевская мысль. — 1918. — 20 марта.

¹³ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 51, арк. 2.

¹⁴ Там же, спр. 33, арк. 2.

¹⁵ Там же, арк. 5.

¹⁶ Там же, спр. 51, арк. 11.

¹⁷ Там же, спр. 36, арк. 10.

- ⁸ Там же, спр. 51, арк. 16.
⁹ Там же, арк. 14.
²⁰ Там же, спр. 36, арк. 2.
²¹ Там же, спр. 52, арк. 12.
²² Там же, спр. 4, арк. 147.
²³ Там же, арк. 251.
²⁴ Д е н и к и н А. И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине: по мемуарам белых. — М.; Л., 1930. — С. 137.
²⁵ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 51, арк. 7.
²⁶ Там же, ф. 21%, оп. 1, спр. 519, арк. 108.
²⁷ Там же.
²⁸ Там же, арк. 109.
²⁹ Киевская мысль. — 1918. — 29 апр.
³⁰ ЦДАВО України, ф. 2196, оп. 1, спр. 519, арк. 109.
³¹ Ч е р н и н О. В дни мировой войны. Мемуары. — М.; Пг., 1923. — С. 275.
³² ЦДАВО України, ф. 2196, оп. 1, спр. 563, арк. 42.
³³ Deutsche — Ruische politik 1917—1941. — Dusseldorf — Bonn, 1962. — S. 33.
³⁴ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 33, арк. 3.
³⁵ Там же, ф. 2196, оп. 1, спр. 1898, арк. 111.
³⁶ Там же, ф. 1118, оп. 1, спр. 33, арк. 8.
³⁷ Там же.
³⁸ Там же, арк. 9.
³⁹ Там же, арк. 13.

І. Б. ГИРИЧ (Київ)

Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894—1914 рр.)

Про місце археографії в житті та науковій діяльності М. С. Грушевського можна говорити дуже багато, і ця тема вимагає спеціального дослідження. Ми ж торкнемося лише деяких організаційних проблем, що вирішувалися ним під час роботи в Науковому товаристві ім. Шевченка (НТШ): проведення архівних експедицій, розробка практики копіювання, тематики археографічних пошуків, організація археографічної справи.

У налагодженні археографічної справи в НТШ у Львові М. Грушевському допоміг значний практичний археографічний досвід, набутий при підготовці магістерської дисертації. Йому доводилося багато працювати в архівах Києва, Варшави, Москви, виявляти документи і копіювати їх, зав'язувати стосунки з місцевими науковими колами, в тому числі з архівістами. Своїм учням-археографам він передавав як точні координати тематичних пошуків, так і налагоджені зв'язки з людьми, які свого часу допомагали йому.

Спадкоємність у діяльності Київської археографічної комісії й Археографічної комісії НТШ була характерна не лише для суто науково-археографічної сфери, а й для наслідування особистих зв'язків. Зокрема, В. Антонович познайомив М. Грушевського з колишнім громадівським діячем, а в 90-х роках XIX ст. працівником Архіву іноземних справ, визначним археографом і істориком церкви М. М. Оглоблиним. Останній у жовтні 1892 р. познайомив Михайла Сергійовича із співробітницею архіву Марією Шуйською¹, яка відтоді й до початку 30-х років XX ст. здійснювала копіювання документів як для самого М. Грушевського, так і для членів Львівської АК. З переїздом до Львова спілкування з М. М. Оглоблиним не припинилося².

Товариські зв'язки з О. Кониським і В. Антоновичем допомогли М. Грушевському отримати архівні копії з Варшавського головного архіву. Там у 90-х роках працював видатний археолог і спеціаліст з музейної справи М. Ф. Біляшівський. Він особисто й через інших архівістів скопіював

- ⁸ Там же, спр. 51, арк. 16.
⁹ Там же, арк. 14.
²⁰ Там же, спр. 36, арк. 2.
²¹ Там же, спр. 52, арк. 12.
²² Там же, спр. 4, арк. 147.
²³ Там же, арк. 251.
²⁴ Д е н и к и н А. И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине: по мемуарам белых. — М.; Л., 1930. — С. 137.
²⁵ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 51, арк. 7.
²⁶ Там же, ф. 21%, оп. 1, спр. 519, арк. 108.
²⁷ Там же.
²⁸ Там же, арк. 109.
²⁹ Киевская мысль. — 1918. — 29 апр.
³⁰ ЦДАВО України, ф. 2196, оп. 1, спр. 519, арк. 109.
³¹ Ч е р н и н О. В дни мировой войны. Мемуары. — М.; Пг., 1923. — С. 275.
³² ЦДАВО України, ф. 2196, оп. 1, спр. 563, арк. 42.
³³ Deutsche — Ruische politik 1917—1941. — Dusseldorf — Bonn, 1962. — S. 33.
³⁴ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 33, арк. 3.
³⁵ Там же, ф. 2196, оп. 1, спр. 1898, арк. 111.
³⁶ Там же, ф. 1118, оп. 1, спр. 33, арк. 8.
³⁷ Там же.
³⁸ Там же, арк. 9.
³⁹ Там же, арк. 13.

І. Б. ГИРИЧ (Київ)

Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894—1914 рр.)

Про місце археографії в житті та науковій діяльності М. С. Грушевського можна говорити дуже багато, і ця тема вимагає спеціального дослідження. Ми ж торкнемося лише деяких організаційних проблем, що вирішувалися ним під час роботи в Науковому товаристві ім. Шевченка (НТШ): проведення архівних експедицій, розробка практики копіювання, тематики археографічних пошуків, організація археографічної справи.

У налагодженні археографічної справи в НТШ у Львові М. Грушевському допоміг значний практичний археографічний досвід, набутий при підготовці магістерської дисертації. Йому доводилося багато працювати в архівах Києва, Варшави, Москви, виявляти документи і копіювати їх, зав'язувати стосунки з місцевими науковими колами, в тому числі з архівістами. Своїм учням-археографам він передавав як точні координати тематичних пошуків, так і налагоджені зв'язки з людьми, які свого часу допомагали йому.

Спадкоємність у діяльності Київської археографічної комісії й Археографічної комісії НТШ була характерна не лише для суто науково-археографічної сфери, а й для наслідування особистих зв'язків. Зокрема, В. Антонович познайомив М. Грушевського з колишнім громадівським діячем, а в 90-х роках XIX ст. працівником Архіву іноземних справ, визначним археографом і істориком церкви М. М. Оглоблиним. Останній у жовтні 1892 р. познайомив Михайла Сергійовича із співробітницею архіву Марією Шуйською, яка відтоді й до початку 30-х років XX ст. здійснювала копіювання документів як для самого М. Грушевського, так і для членів Львівської АК. З переїздом до Львова спілкування з М. М. Оглоблиним не припинилося².

Товариські зв'язки з О. Кониським і В. Антоновичем допомогли М. Грушевському отримати архівні копії з Варшавського головного архіву. Там у 90-х роках працював видатний археолог і спеціаліст з музейної справи М. Ф. Біляшівський. Він особисто й через інших архівістів скопіював

низку матеріалів з історії Барського староства, а згодом — матеріали люстрацій королівщин середини XVI ст. для перших томів «Жерел з історії України-Руси»³.

Особисте знайомство з І. Каманіним та О. Левицьким — працівниками Київського центрального архіву давніх актів — відкривало широкі можливості для роботи львівських археографів у київських архівосховищах. За порадами до М. Грушевського, як досвідченого дослідника, який знав не лише порядок роботи архівів Москви і С-Петербурга, а й ціни на найм помешкання, місця, де можна спинитися, тощо, зверталися О. Грушевський, М. Кордуба, І. Джиджора.

На початку своєї наукової кар'єри М. Грушевський міг сподіватися тільки на власні сили й особисті контакти з місцевими архівістами. 1894 року в записці до філологічного відділу НТШ він визначив тематичні й хронологічні межі першочергових археографічних видань, а також географію архівосховищ⁴.

Хронологічно Михайла Сергійовича цікавила передусім польсько-литовська доба (XV—XVI ст. до виникнення козаччини), серед джерел перше місце він надавав актам люстрацій й інвентарям Руського воєводства та Литовській метриці. Крім того, планувалося продовження костомарівської серії «Актив ЮЗР» та російських описів Лівобережної України 20—60-х років XVIII ст. Найбільше його цікавили Варшавський головний архів та Архів скарбу коронного, московські архіви Міністерства закордонних справ і юстиції та Рум'янцевський музей, львівські Бернардинський архів і наукова бібліотека Оссолінеум, а також архіви Києва, Харкова й Петербурга.

Практично до 1905 р. в археографічній комісії НТШ, створеній 15 січня 1896 р., працював лише М. Грушевський*. З 1895 до 1903 рр. ним було підготовлено чотири томи «Жерел.» з вищезгаданими люстраціями.

Навесні 1905 р. почався новий етап діяльності комісії. М. С. Грушевський залучив до роботи своїх учнів з Львівського університету. Деякі з них, зокрема С. Томашівський та М. Кордуба (останній, хоча й навчався у Відні, зі студентських років працював в установах М. Грушевського), вже скінчили або завершували університетське навчання.

Грушевський розробив план видання документальних матеріалів з історії української козаччини кінця XV—XVIII ст.⁵. Для виконання цього грандіозного завдання й було залучено І. Крип'якевича (формування козаччини — до 1640 р.), С. Томашівського, М. Кордубу (вся Хмельничина), В. Герасимчука (Руїна за 1657—1665 рр.), І Кривецького (часи П. Дорошенка), І. Джиджору (Гетьманщина в 1720—1740 рр.), Ф. Голічука (доба П. Орлика), М. Стадника (Гадяцька угода), Д. Коренець (Виговщина), В. Липинського (1676—1709 рр.), М. Залізняка (часи І. Мазепи), О. Грушевського (Гетьманщина XVII—XVIII ст.), Ф. Колесу (часи П. Орлика), А. Єнзена (мазепинська еміграція), М. Василенка (Гетьманщина XVIII ст.), В. Модзалевського (щоденник Маркевича), І. Шпитківського (Коліїщина).

Крім вищезгаданих архівів, до кола досліджень археографічних експедицій увійшли краківські збірки (бібліотеки Чарторийських, університетська та академічна), варшавські (ординарії Красінських, бібліотека Замоївських), київська збірка Лазаревського, Чернігівський архів, архіви Стокгольма, Відня, С.-Петербурга (Публічна бібліотека, архів сенату й генерального штабу), саксонські архіви.

Для здійснення такого великого задуму М. Грушевському були потрібні великі кошти. Львівська АК не мала постійних урядових субсидій на видання археографічних праць, відрядження археографів тощо. Голові Львівської АК доводилося використовувати кошти НТШ, які не були призначені спеціально на археографію.

Не менш складним, часто-густо скрутним було матеріальне становище майбутніх археографів — учнів М. С. Грушевського. Виконуючи його замовлення на виявлення й копіювання першоджерел, вони одночасно здобували можливість дещо поліпшити своє фінансове становище. Михайло Сергійович твердо обстоював принцип обов'язкової оплати науково-літературної праці. Це мало заохочувати до участі в численних виданнях

НТШ як старших, так і, головне, молодих науковців. Якщо в «Киевской старине» перших років стало традицією не брати гонорари (робота в журналі сприймалася українською елітою як патріотичний обов'язок), то в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» («ЗНТШ»), «Літературно-науковому віснику» («ЛНВ») та спеціальних збірниках М. Грушевський обов'язково сплачував гонорар. Він замовляв бібліографічні огляди праць європейських істориків для «ЗНТШ» (більш як 5 років їх виконував М. Кордуба за 310 зл. на рік плюс 20—25 зл. за друкований аркуш огляду⁶), рецензування як історичних часописів, так і журнальних публікацій окремих авторів, переклади наукових робіт, художніх творів тощо.

Не була винятком й археографічна робота. У згаданій вище записці 1894 р. М. Грушевський подає приблизний річний кошторис АК. Бюджет ним визначено в 3,5—4 тис. зл. (з них 500—600 зл. — на видання кожного тому, 600 зл. — на гонорар, 250—300 зл. — копіювання, 150—200 зл. — укладення покажчика і коректуру, 1800—2300 зл. — на відрядження й адміністративні видатки).

Про розміри грошових витрат АК на одного археографа дає уявлення фінансовий звіт І. Крип'якевича про роботу в краківських архівах за січень — червень 1906 р. За п'ять місяців йому було сплачено 454 кор. (за перші три місяці разом 300 кор. і за кожний наступний відповідно 56, 34 і 70 кор.). З них пішло на: 1) залізничні квитки — 22 кор. (за 4 квитки по 4,6 кор.); 2) добові за перебування в Кракові — 260 кор. (52 дні по 5 кор. денно); 3) на копіювання — близько 149 кор. (78 аркушів по 1,8 та 1,5 кор. за 5 аркушів); 4) поштові витрати — 2,4 кор. (відправка рукопису), залишилося 20,66 кор. На наступну його археографічну подорож у жовтні — листопаді 1906 р. було витрачено 370 кор.⁷

Сума добових у межах Австро-Угорської імперії була, мабуть, однакова. Так, В. Герасимчук 5 травня 1906 р. у своєму фінансовому звіті про десятиденне перебування в краківських архівах (з 9 по 19 березня) ставить 50 кор. Разом з тим за 51-денне перебування в межах Російської імперії, у Варшаві, суму добових він просить визначати самого професора⁸.

Іноді М. Грушевський позичав досить великі суми грошей співробітникам з умовою повернення за рік — другий. Як правило, видавалося близько 300 кор. Так, В. Герасимчук у лютому 1904 р. одержав 350 кор. із зобов'язанням повернути борг протягом двох років⁹.

Кілька разів звертався за допомогою до М. Грушевського Микола Стадник. У квітні 1905 р., будучи студентом Віденського університету, він просив позичити 200 кор.¹ У липні 1906 р., навчаючись у Краківському університеті і копіюючи Гадяцький трактат для АК, він просив ще, очевидно, не повернувши старого боргу¹¹. У червні 1909 р., надсилаючи готову працю про угоду 1658 р. М. Стадник благав додатково 200 кор. і зобов'язувався за це допомогти у копіюванні В. Герасимчукові¹². У грудні 1909 р. він попросив ще 600 кор., бо складав іспити в університеті¹³. Треба думати, що М. Стадник повернув не увесь борг, бо пізніше М. Грушевський зауважував, що він не має морального права просити гроші. Стадник болісно сприйняв це дорікання. Водночас він писав, що дуже добре усвідомлює, чим він завдячує професорові¹⁴.

М. Стадник працював для АК довго (з 1906 по 1909 рр.), але все ж таки завершив роботу: скопіював текст, потім виправляв його, вичитував, готував коректуру. Друком його праця з'явилася тільки наприкінці 1910 — на початку 1911 р. М. Грушевський примушував його працювати швидше, зацікавлював дослідницькими перспективами, сам витрачав багато часу на редагування тексту. Необхідно додати, що за виконану роботу М. Стадникові було виплачено авансом ще в грудні 1909 р. частину гонорару (60 кор.)¹⁵.

Виплачувався гонорар і за підготовку до друку документальних матеріалів. За свій XII том «Жерел...», що був надрукований на початку червня¹⁶, М. Кордуба отримав гроші «ратами» (частинами). За правилами АК НТШ, вартість одного аркуша становила 16 кор. М. Кордуба добивався підвищення оплати, обґрунтовуючи це тим, що йому доводилося копіювати

матеріали з шести мов (української, латинської, німецької, італійської, французької, польської) і часто витратити власні кошти, а, головне, 9/10 актів він подав у скороченні, переоповідаючи зміст документа. Тобто, йшлося про економне копіювання, що зменшило обсяг тому принаймні шестеро¹⁷. До лютого 1912 р. звичайний тариф було підвищено, і він одержав 100 і 200 кор., а в березні 1912 р. — ще 300 кор. Але до травня того року повного гонорару Кордуба так і не одержав. Виплати здійснювалися через секретаріат НТШ, і чернівецький професор просив М. Грушевського особисто простежити за цією справою¹⁸. Очевидно, гроші до середини 1912 р. М. Кордуба одержав, бо більше в листах про них не згадував".

Брав гонорар за свою роботу і В. Модзалевський. За скопіювання щоденника Я. Маркевича він одержав від М. Грушевського 360 руб. (а сподівався — 600 руб.)²⁰.

Михайло Сергійович часто використовував українську парламентську репрезентацію для «вибивання» субсидій від цісарсько-королівського уряду. Іноді вдавалося одержати іменні стипендії. Саме як іменний стипендіат, в архівах працював і М. Кордуба²¹. С. Томашівський, працюючи в 1907 р. в архівах Варшави, Відня, Будапешта, використав грошову допомогу з фонду освіти університетських доцентів, а 1910 року кошти для його відрядження в Рим за ініціативою НТШ виділило Міністерство освіти²².

Археографічну комісію НТШ складали не археографи в теперішньому розумінні цього слова. Це були, як правило, люди із закінченою університетською освітою, з науковою кваліфікацією. Копіювання першоджерел для більшості з них не було основним заняттям. Крім писання наукових праць, вони, як і їхній керівник, займалися громадською, політичною і літературною роботою.

Найбільше в археографічній царині попрацювали ті, для кого копіювання й видання архівних джерел «перегукувалося» з власним науковим зацікавленням. Саме вони, як правило, співпрацювали з АК. У І. Крип'якевича, найретельнішого й, можливо, найоперативнішого з усіх членів АК НТШ, «археографічний етап» в житті склався найбільш логічно. Захистивши докторську дисертацію, він першим (1908 р.) підготував свій том «Жерел...» — «Матеріали з історії української козаччини». Основну роботу по виявленню й копіюванню документів виконав у 1905—1907 рр. Наприкінці 1910 р. І. Крип'якевич здійснив археографічну експедицію до Варшави²³. Решту часу він віддавав власним науковим студіям, активно займався літературною діяльністю, а гроші на життя заробляв учителюванням в українських гімназіях.

М. Кордуба до практичної археографії прийшов, уже маючи досвід викладання в Чернівецькій гімназії й університеті, роботи оглядача європейської історичної літератури в «Записках», надрукувавши багато рецензій, дрібних розвідок і серйозних досліджень не тільки в українських, а й у німецьких та польських часописах. Готуючись до публічного захисту дисертації з 1906 по 1911 р. і майже не займаючись іншими темами, М. Кордуба багато працював в архівах за планом і завданням АК.

Степан Томашівський, котрий почав працювати в АК НТШ майже від її заснування²⁴, у 1898 та 1901 рр. підготував четвертий і п'ятий томи «Жерел...» з галицькими актами. Закінчивши університет, він змушений був працювати в Бережанській гімназії і на кілька років (1902—1906) перервати археографічну працю. Із заплануванням козацької серії «Жерел...» С. Томашівський знову розпочав активне збирання матеріалів, працюючи в архівах Кракова, Відня, Рима. 1906 року він влаштувався на посаду викладача до Львівської гімназії. Більшу частину 1907 р. С. Томашівський займався попереднім виявленням джерел. У березні він знайшов у Кракові «купу матеріалу»²⁵ з історії козаччини, а вже в травні 1907 р. писав М. Грушевському, що зібраного матеріалу йому вистачить «на кілька поважних праць» і впорядкуванням його він займеться в Бережанах²⁶. Очевидно, це були переважно літературні матеріали з історії козаччини, які він запропонував до видання на засіданні АК НТШ 1910 р. і котрі були надруковані у 8 т. «Жерел...» в 1913 р.²⁷

За 15 років С. Томашівським було підготовлено до друку чотири томи «Жерел з історії України-Руси». Останній том у серії «Жерел...» (т. 16) з'явився тільки 1924 року, хоч заявлений був у 1912 р., а готовий до друку — напередодні першої світової війни²⁸. Збирання документів з історії Хмельниччини у Ватиканському архіві (остаточний варіант назви: «Донесення римських нунцій про Україну (1648—1657 pp.)») тривало у 1909—1910 рр. Активну археографічну працю С. Томашівський сполучав з надзвичайно продуктивною науковою діяльністю. До 1910 р. ним у виданнях НТШ надруковано понад 30 студій монографічного характеру, не враховуючи кількох сот рецензій, оглядів, бібліографічних нотаток. Не менш активною була й громадсько-політична діяльність галицького історика. Він завідував канцелярією НТШ, працював у правлінні та історико-філологічній секції НТШ, видавничому відділі львівської «Просвіти», національно-демократичній партії тощо. 1911 року він публічно захистив аблітаційну працю і став доцентом австрійської історії у Львівському університеті.

В АК НТШ С. Томашівський за активністю поступався лише своєму вчителю. Тривалий час він обіймав посаду секретаря АК і пропонував, крім виданих томів, здійснити ще серію інших публікацій. 1900 року він мав вести переговори з керівництвом Ставропігійного інституту щодо пропозиції перебрати видання пам'яток Львівської Ставропігії, в 1901 — висунув план опублікування «Historia Carpatho-Ruthenorum» М. Лучкая, а в 1910 р. — мемуарів Радзивілла³⁰. З появою «козацького» проекту С. Томашівський бачив себе провідним його виконавцем, що мав не лише особисто вести відповідні томи «Жерел...», а й керувати іншими археографами. Та довіра Михайла Сергійовича до свого учня після 1907 р. значно зменшилася, і Томашівському довелося зосередитися на виконанні особистих планів.

І. Кревецький, І. Джиджора, І. Крип'якевич, В. Герасимчук (якоюсь мірою і М. Кордуба) належали до нового покоління археографів, які приєдналися до АК після 1905 р. І. Кревецький, якщо не брати до уваги документи, використані в його дослідженнях з історії Галичини XIX ст., працював для АК за планом М. Грушевського лише один рік, з кінця 1905 по кінець 1906 р. Більшу частину цього часу він копіював документи доби гетьмана Дорошенка в архівах Кракова. Але вже з 1907 р. М. Грушевський використовував літературно-редакторські здібності І. Кревецького, як і І. Джиджори, для налагодження роботи київської редакції «ЛНВ». До практичної археографії І. Кревецький більше не повертався. З 1908 р. він служив в австрійському війську, з 1909 р. на запрошення голови НТШ працював на посаді бібліотекаря товариства.

І. Джиджора також залучався М. Грушевським, здебільшого епізодично, до археографічної експедиційної праці. У серпні — вересні 1905 р. він здійснив першу поїздку до харківського та московських архівів³¹, 1907 року — працював у Києві, в «Літературно-науковому віснику». 1908 рік застав Івана Миколайовича в археографічному відрядженні, цього разу вже тривалому. Від провесни й до кінця осені він студював архіви Харківського університету, московські архіви й бібліотеки. 1909 рік І. Джиджора провів у Львові, працюючи над виданнями НТШ, а наступний, 1910-й, — знову в археографічній експедиції у Львові, Харкові, Москві. З 1911 р. І. Джиджора вже остаточно залишає «виїзну» археографію, включаючись у роботу бібліотеки НТШ та Видавничої спілки, працює в секції і відділі НТШ. Все далі відходили від роботи в НТШ В. Гнатюк, І. Франко та С. Томашівський, а І. Джиджора ставав правою рукою М. Грушевського, духовно найближчою йому особою.

Найдовше працював для АК, мабуть, В. Герасимчук, шкода лише, що його працю не було створено відповідного тому «Жерел...». Людина сумлінна, він ще до складення докторату, опинившись у війську (де провів майже весь 1905 р.), просив свого вчителя в липні, за кілька місяців до звільнення, скласти для нього «програму» подальших дій³², маючи на увазі, очевидно, археографічну працю. І з перших днів цивільного життя, з листопада 1905 р., В. Герасимчук поринув у експедиційні пошуки й

копіювання документів з історії Козаччини. З невеликою перервою на різдвяні свята він працював у краківських архівах до середини травня 1906 р. У червні В. Герасимчук влаштувався на посаду викладача гімназії у Станіславі. В листопаді 1907 р. близько місяця він працював у львівському Оссолінеумі, а з середини грудня — більше тижня збирав нові документи про І. Виговського в бібліотеці Чарторійських у Кракові. В січні 1908 р. В. Герасимчук знову відвідав Оссолінеум, а в травні того ж року працював в архівах С.-Петербурга. Перехід до Львівської жіночої гімназії у 1911—1912 рр. дав йому можливість опрацювати зібраний в архівах матеріал для «Жерел...». Багато часу пішло на підготовку й написання великої роботи про Чуднівську кампанію та кількох статей про Гадяцький трактат і Виговщину, а вже готовий до друку том «Жерел...» так і не було видано.

Отже, І. Крип'якевич, М. Кордуба, С. Томашівський, І. Кревецький, І. Джиджора, В. Герасимчук складають групу вчених, які працювали для АК НТШ більш-менш систематично.

До іншої групи слід віднести дослідників, які співпрацювали з товариством нерегулярно, час від часу. Серед них — М. К. Залізняк, який так і не став дипломованим істориком, не зміг завершити навчання у Львівському університеті, бо, як політичний емігрант з України та ще й до того учасник студентських заворушень, змушений був залишити Львів і Галичину. В сучасному розумінні, він був скоріше політологом і літератором. М. Грушевський матеріально підтримував Миколу Кіндратовича, влаштував працювати при музеї НТШ, замовляв йому рецензії для «Записок...» та «ЛНВ». З 1909 р. його було залучено до копіювання документів козацьких часів. Наприкінці літа 1909 р. М. Залізняк їздив до Москви, щоб попрацювати в архівах³³.

Кілька науковців працювали для Львівської АК, паралельно виконуючи власні програми. А. Єнзен, пишучи про еміграцію сподвижників Мазепи в Швеції, копіював відповідні документи зі шведських архівів. В. Липинський, який досліджував історію шляхетської верстви України, був залучений М. Грушевським до співпраці з АК.

За порадою М. П. Василенка, М. Грушевський запропонував В. Л. Модзалевському продовжити видання діаріуша Я. Маркевича — цінного джерела з історії України XVIII ст.³⁴ Крім того, Вадим Львович працював над своїм знаменитим «Родословником». Обидва не були цілком задоволеними від співробітництва. М. Грушевський скаржився Василенкові на велику кількість невчитаних місць у скопійованих матеріалах. Микола Прокопович, виправдовуючи Модзалевського, писав, що лише донька О. Лазаревського могла розбирати надзвичайно поганий почерк Я. Маркевича. А В. Модзалевського не задовольнила оплата швидко ним виконаної «касторжної» археографічної праці³⁵.

О. Грушевський, хоч і подав ще в грудні 1908 р. план видання актів з історії Гетьманщини³⁶, до 1914 р. писав переважно невеликі за розміром розвідки з історії середньовічного господарства України та на історично-літературні й громадсько-культурні теми, так і не здійснивши свого великого задуму*.

Ужинок з археографічної ділянки в кожного із згаданих істориків різний, що залежало переважно від їх особистих якостей, від здатності зосередитися на архівній праці і певною мірою від наявності сили волі, необхідної для завершення справи. Не випадково найбільше українській археографії прислужилися саме визначні історики. Так, С. Томашівський, М. Кордуба, І. Крип'якевич виконали левову частку планів Львівської АК, а В. Герасимчукові, І. Джиджорі, Ф. Голійчукові, І. Шпитківському вдалося лише опублікувати в «Записках...» окремі документи, так і не підготувавши власних томів «Жерел...».

М. Грушевський знав можливості кожного з своїх учнів і, вимагаючи сумлінного виконання завдань, все ж вибачав незроблене. Праця І. Джиджори як експедиційного археографа не задовольняла Михайла Сергійовича. Виправдовуючись за недостатню продуктивність своєї роботи, Іван Миколайович нарікав на фрагментарність Харківського архіву й необхідність че-

рез це сидіти рік або й більше, щоб хоч «щось суцільного дати»³⁷. Проте, незважаючи на певні «лінощі» Джиджори, М. Грушевський після С. Томашівського саме його поставив секретарем АК НТШ. З 1907 р. його можна вважати найнадійнішою особою серед оточення Михайла Сергійовича у Львові.

Ще одна цікава деталь, яка характеризує роботу археографів М. Грушевського. Під час експедиційної праці в архівах Польщі, Росії, Австрії практично кожний з них провадив певну громадсько-політичну роботу, вивчав стан українських громад, їх вплив на суспільне життя регіону.

І. Джиджора спостерігав за життям української Харківської громади, зустрічався з її провідними діячами: Д. Багалієм, М. Міхновським, В. Барвінським, а також при нагоді досліджував побут селян Слобожанщини. Український Харків подобався йому більше, ніж Київ, бо там не було такого урядового тиску та впливу великодержавно-монархічних сил, як у столиці.

В. Герасимчук відвідував (1906 р.) збори Краківської української громади (досить численної — на зборах бувало не менше 50 чоловік), відзначав її активних діячів. Він, можливо, одним з перших звернув увагу М. Грушевського на молодого В. Липинського — ідеолога українського Кракова.

І. Крип'якевич подібну роботу в 1909 р. проводив у Варшаві. Вивчаючи настрої Варшавської української громади, він вирізняв старших громадян (переважно чиновництво) і молодших. Перші залишалися малоросами за свідомістю, серед других уже було чимало свідомих українців, готових до наукової праці. Іван Петрович називав прізвища Томасевича — юриста, який бажав працювати над договірними статтями Б. Хмельницького й проблемами українського звичаєвого права, та історика Гінковського, який брався студіювати «Синопис»³⁸. Інші учні М. Грушевського виконували аналогічну роботу в Петербурзі, Москві та Відні.

Чи справді історики-археографи АК НТШ працювали лише в руслі інтересів М. Грушевського, постачаючи йому необхідні актові матеріали для «Історії України-Руси»? Це питання при всій очевидності позитивної відповіді вимагає зваженого підходу.

Михайло Сергійович у виборі тем для своїх студентів часто обирав той період української історії, над яким у даний момент сам працював або збирався працювати, передусім при написанні відповідних томів «Історії України-Руси». Тоді студентські публікації, дослідження й документи, використані в них, ставали тією «мозаїкою», з якої видатний історик творив свою величну працю.

І все ж навряд чи існувала пряма залежність (інтерес вчителя й учня), бо учні М. Грушевського опрацьовували не лише перший період історії козаччини, до якого на початку ХХ ст. приступав Михайло Сергійович, а й часи Руїни, мазепинський період, Гетьманщину ХVIII ст., національне відродження ХІХ ст.

1905 року друкувався передостанній, п'ятий том литовсько-польського серіалу «Історії України-Руси» М. Грушевського. З сьомого тому мала починатися історія Козаччини, для якої необхідна була нова джерельна база і великий штат співробітників-археографів. У 1906—1908 рр., після оприлюднення М. Грушевським плану видань корпусу документів з історії української козаччини, головний масив матеріалу було здебільшого зібрано.

Що ж було виявлено археографами АК НТШ, яким проблемам приділялася головна увага? Питання це цікавить нас з кількох причин. По-перше, для засвідчення пріоритету львівських археографів у виявленні важливих документів, до того невідомих історичній науці*, передусім в архівах сучасної Польщі. По-друге, невикористані в публікації «Жерел...» матеріали, згадки про які розкидані по численних листах, мають важливе значення як для джерелознавства, так і для історіографії в цілому, бо спрямовують пошук сучасних археографів.

І. Крип'якевич, працюючи з січня 1906 р. в Ягеллонській бібліотеці Краківського університету, віднайшов матеріали 1622—1627 рр., у тому числі кілька листів гетьмана М. Дорошенка³⁹. В листопаді 1910 р. він повідомив

М. Грушевського про виявлені у варшавській бібліотеці Замоїських документи про королівську платню козакам («жолд») за 1640—1645 рр. Найцікавішим документом бібліотеки Іван Петрович визначив збірку актів під № 1807, так званий кодекс Т. Корзона, який кількома роками раніше виявив В. Герасимчук. У ньому зібрано документи з 1580 р. до кінця XVIII ст. І. Крип'якевич передав зміст кодексу М. Грушевському, підкресливши необхідність повного його копіювання⁴⁰.

І. Крип'якевич уважно дослідив україніку всіх відомих варшавських бібліотек (Красінських, Замоїських, Пшездецьких, університетської) й підготував списки виявлених там джерел⁴¹.

В. Герасимчук, хоча й не зробив свого кілька разів планованого тому «Жерел...», але виконав важливу «розвідувальну» працю. Він першим із співробітників Грушевського дослідив архіви Кракова та Варшави і доповідав Михайлові Сергійовичу про найцікавіші серед них матеріали з історії України. Сам він спеціально вивчав лише часи Виговщини.

Наприкінці листопада 1905 р. В. Герасимчук у збірках бібліотек Краківської Академії наук і музею Чарторийських знайшов рескрипти українських гетьманів і запорозьких урядів 1596—1723 рр. (№ 269); універсали та інші документи Богдана та Юрія Хмельницьких, І. Виговського, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського (№ 270); гетьманську кореспонденцію 1619—1761 рр., переважно І. Скоропадського та Б. Хмельницького (№ 273, 276, 277, 279, 1017); документи з історії української церкви 1614—1767 рр. (№ 267, 263 та ін.). Він відзначав, що М. Костомаров, пишучи про Б. Хмельницького, про ці документи не знав. Для власного опрацювання В. Герасимчук залишив кодекси Гадяцького трактату (№ 386, 387, 401) та Андрусівської угоди 1667 р. (№ 2106—2110)⁴².

У березні 1906 р. у варшавській бібліотеці Красінських В. Герасимчук скопіював п'ять списків літописів козацької доби XVII—XVIII ст., які, хоч і не мали оригінального фактажу, нестандартно висвітлювали деякі періоди історії України-Руси — від її занепаду до козацьких воєн. Характеризуючи документальну збірку бібліотеки Красінських передусім як копіювану, в якій мало оригінальних актів, він повідомляв, що знайшов у ній фрагменти Волинського статуту (XVI ст.) в редакції, книгу прав малоросійських XVIII ст. (укладачі М. Ханенко, П. Апостол, Никифор, П. Лякевич і Закравецький). У бібліотеці Красінських В. Герасимчук склав каталог опрацьованих збірок. Працюючи з допомогою К. Пуласького із невпорядкованою частиною рукописної збірки, він в першу чергу переглянув документи канцелярії короля Яна-Казимира, німецький і дипломатичний відділи, знайшов багато матеріалу часів Яна-Казимира і Виговського (чимало листів комісара Беньовського щодо Гадяцької угоди), Петра Дорошенка та Івана Самойловича, а найбільше — доби Карла XII та Мазепи, а також кілька цікавих діаріюшів періоду до Хмельниччини і біографію Петра Могили, написану за його життя.

У бібліотеці Замоїських Герасимчук виявив вищезгаданий кодекс Т. Корзона, в котрому XVI ст. стосувалися універсали отамана Федора Польоуса до старосте (1578 р.), листи гетьмана Байбузи до Канівського підстарости, Андрія Шляхти, поручика козацького Івана Оришовського, акти про бунт Наливайка, лист Радзивілла до Лободи (25 січня 15% р.), лист гетьмана запорозького Ігната Василевського та ін.

У грудні 1907 р. В. Герасимчук дослідив у краківській бібліотеці Чарторийських новознайдене листування І. Виговського зі своїм швагром, князем Горайном Четвертинським і волинською шляхтою 1657—1667 рр⁴⁵. На жаль, листи збереглися в пізніших копіях.

Про обсяг діяльності АК НТШ і археографічні втрати 1918—1970 рр. свідчить археографічна робота І. Кревецького. Він відібрав для копіювання в архіві Чарторийських (невідомо, чи вдалося це все зробити) матеріали Андрусівського договору — 2000 сторінок великого формату⁴⁶ і два томи документів до історії української церкви та Коліївщини, кілька з цих останніх було вже скопійовано І. Кревецьким. Але найголовнішим його завданням залишалося виявлення всього, що стосується доби Петра Дорошен-

ка⁴⁷, саме на це його орієнтував М. Грушевський. Судячи з реляцій І. Кревецького, вже в грудні 1905 р. він зробив основні розвідки по цій темі в архівах краківських бібліотек Чарторийських, Академії наук та Ягеллонській бібліотеці⁴⁸.

Поза своєю основною темою І. Кревецький у лютому—березні 1906 р. виявив і скопіював універсал Ганни Хмельницької й зробив максимально точну копію її печатки⁴⁹.

Беручи до уваги, що І. Кревецький спеціалізувався на історії Галичини XIX ст. (передусім, на політичній історії українського національно-визвольного руху доби «весни народів» 1848 р.), можна припустити, що його археографічне зацікавлення кінцем періоду Руїни пояснюється замовленням М. Грушевського. Разом з В. Герасимчуком і Д. Коренцем, який теж брав участь у копіюванні краківських документів доби Виговщини, вони мали, на думку Михайла Сергійовича, заповнити джерельну лакуну від часу І. Виговського до початку періоду і Самойловича (В. Герасимчук копіював ще й багато листів Павла Тетері). Цій групі археографів сприяли М. Стадник та В. Липинський. Останній, вірогідно, за завданням голови АК, мав археографічно опрацювати документи доби гетьманування І. Самойловича, захопивши ще й добу І. Мазепи, а також дослідити діяльність М. Залізняка. Принаймні такі хронологічні межі (1676—1709 pp.) було визначено у планах Львівської АК⁵⁰.

Передували цій групі археографічних знахідок матеріали, виявлені й проаналізовані І. Крип'якевичем та С. Томашівським. М. Грушевський почав синтезувати їх для своєї «Історії ...» одразу ж, очевидно, ще на стадії підготовки «Жерел...». А далі наступила черга досліджень М. Кордуби, який опрацьовував різні питання Хмельниччини (передусім зовнішньополітичні відносини та резонанс, який викликали в Європі визвольна війна і народження нової держави). Цьому періоду було присвячено восьмий том «Історії України-Руси» М. Грушевського.

М. Кордуба в листопаді 1906 р. працював у Віденському штатсархіві, де його увагу привернули дві, пов'язані між собою теми: посольство від Фердинанда III до Б. Хмельницького та посередництво Австрії в розв'язанні конфлікту між Польщею й Семигородом (1657 р.). Судячи з того, що М. Кордуба обрав для дослідження 1657 р., можна припустити, що від М. С. Грушевського він мав завдання опрацювати тільки добу гетьманування Б. Хмельницького (1648—1657 pp.). Опісля він працював у військовому архіві (Krigsarchiv)⁵¹.

З травня 1907 р. М. Кордуба почав опрацьовувати іншу тему й збирати матеріал для дослідження про Ракоція, яке хотів публічно захищати. Наслідком австрійського посередництва у справі замирення Польщі й Ракоція були австрійсько-українські переговори з метою заручитися підтримкою Б. Хмельницького, Статтю про цю подію М. Кордуба підготував для «Записок...»⁵². Документальні матеріали він опублікував у 12-му томі «Жерел...». Для дослідження цього питання М. Кордуба їздив до Москви, оскільки там, в архіві Російського міністерства закордонних справ, зберігався потрібний йому польський дипломатичний архів.

Наприкінці 1909 р. М. Кордуба завершив вступну розвідку до «Жерел...» — «Боротьба за польський стіл по смерті Володислава IV» — і близько 330 позицій скопійованих документів (майже 280 с друку)⁵⁴. У серпні—вересні 1910 р. почалося складання матеріалів у друкарні НТШ. Просувалося воно повільно, і лише в лютому 1912 р. М. Кордуба очікував авторський примірник своєї книги⁵⁵.

На дослідження післямазепинської доби спрямовувалася діяльність Ф. Голійчука та І. Джиджори. Перший мав опрацьовувати орликіану, другий — зосередитися передусім на добі Д. Апостола і Першої Малоросійської колегії.

Джиджора у квітні—липні 1908 р. вивчав у Москві в архіві Міністерства юстиції збірку матеріалів про відновлення гетьманства та документи з історії жидівської торгівлі (включно по 1729 р.), а також збірку універсалів гетьманів у справі індукти⁵⁶. Найбільше часу забрав пошук до-

кументів до біографії Д. Апостола. Саме ця тема спочатку розглядалася як дисертаційна робота І. Джиджори. Багато було знайдено матеріалу про батька гетьмана — Павла Апостола. Збірка донесень Д. Апостола налічувала 326 карток. Принагідно І. Джиджора працював у Рум'янцевському музеї і архіві Міністерства закордонних справ із стовпцями Білгородського приказу⁵⁷.

Під час тривалої експедиції 1910 р. І. Джиджора в тих самих архівах уже опрацював тему економічних відносин в Україні за гетьманування Д. Апостола. Багато виписок у зв'язку з цим він зробив з діаріуша генеральної канцелярії 1732—1733 рр. (Харків). Іван Миколайович вважав за необхідне повне видання цього діаріуша разом з подібним із збірки Лазаревського в Києві⁵⁸. Але коли дійшло до копіювання журналу Генеральної канцелярії і М. Грушевський запитував про вартісність цих джерел, І. Джиджора відповів ухильно: мовляв, хоч він і використав цей журнал для своєї роботи, але для видання він не цілком придатний. У Москві І. Джиджора планував для видання Львівською АК донесення Д. Апостола московському уряду⁵⁹.

3 травня 1910 р. одночасно з роботою в харківському та московських архівах І. Джиджора працював над статтею про жидівську торгівлю на початку XVIII ст. М. Грушевський радив своєму учневі подивитися ширше на проблему, вивчити цю торгівлю в контексті економічної політики Петра I, спрямованої на придушення української торгівлі. У жовтні 1910 р. в листі до свого керівника Іван Миколайович так формулює головний висновок праці: результатом заборони вивозити «безпосередньо за границю цілий ряд продуктів, зміни торговельних шляхів, піддання торгівлі під російську тарифу і т. д. ... було підорвання торгівлі й енергії українських купців і т. д., а се звабило сюди жидів»⁶⁰. В остаточному варіанті вийшла праця «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр.»⁶¹, ідейну концепцію якої розробляв і науковий керівник І. Джиджори — М. Грушевський.

Думається, не випадково початковою датою висвітлюваного періоду вибрано саме 1710 р. — початок післямазепинської доби, а завершальною — ліквідація гетьманства. Кожний з учнів М. Грушевського мав замкнути якийсь логічний історичний відрізок часу. Але не все сталося так, як гадалося. Неопрацьованими лишилися періоди П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи. Не зміг чи не встиг Михайло Сергійович підшукати відповідні кандидатури для археографічного опрацювання цих періодів. Та й на невеличке, як бачимо, коло згаданих археографів припадало багато іншої роботи.

Чи можна стверджувати, що М. Грушевський нав'язував своїм учням теми археографічних і наукових досліджень? Гадаємо, що ні. Є всі підстави засвідчувати високий науковий і морально-етичний авторитет учителя, який, роблячи своєю «Історією...» й громадську справу, надихав на жертвовану працю своїх учнів. Вони обирали саме ті теми, які необхідні були в той час для розвитку української історіографії. Хіба хто зможе заперечити авторитет І. Крип'якевича, С. Томашівського чи М. Кордуби в козацькій тематиці? На вибір теми археографічних досліджень цих вчених, безумовно, вплинув М. Грушевський. Крім того, ми бачимо, що розроблялася й «далека» від зацікавлень М. Грушевського історія XVIII ст. — економічна політика післягетьманського часу, Коліївщина (І. Шпитківський), побутова історія гетьманської шляхти (В. Модзалевський) тощо. Тобто, М. Грушевський завжди вважав на особисті нахили істориків, і дуже часто вони збігалися з темою їхніх археографічних досліджень.

Цікаво, що археографи М. Грушевського далеко не завжди власноручно робили копії, часто вони користувалися, за відповідну плату, послугами штатних архівістів. На це бюджетом АК НТШ постійно призначалися незначні кошти. Така практика тоді мала місце по всіх наукових центрах як у Росії, так і в Австро-Угорщині й Німеччині. Як уже зазначалося, М. Грушевський ще з 1892 р. звертався в Москві за допомогою до знайомої архівістки М. М. Шуйської. Теми та всі умови виконання замовлень вони

вирішували в листах⁶². У лівій стовпчик сторінки листа М. Грушевський записував непрочитані та сумнівні моменти в скопійованих ним або його археографами документах, а Марія Миколаївна у правому стовпчику на ці питання відповідала. Таку практику, очевидно, використовували й учні М. Грушевського. Марія Шуйська 1908 року допомагала, зокрема, І. Джиджорі в копіюванні матеріалів про жидівську торгівлю за 1727—1736 рр.⁶³.

Львівська АК у кожному архіві мала доволі розгалужену мережу копіювачів. У Санкт-Петербурзі це були студенти-історики університету. У 1909—1911 рр. для М. Грушевського копіювали К. Баранський, О. С. Дзев'ялтовський-Гінтовт (учень відомого дослідника Литовської метрики С. Пташицького) та В. В. Міяківський — майбутній директор Київського центрального історичного архіву⁶⁴. М. Терлецький спеціально працював над копіюванням документів князів Острозьких, розкиданих по петербурзьких архівосховищах⁶⁵.

У Варшавському архіві давніх актів, крім уже згаданого М. Ф. Біляшівського, у 1894—1899 рр. копіювали документи помічник архіваріуса К. Бадовський⁶⁶ та архівісти цього архіву А. Володарський і А. Рачинський⁶⁷. У Кракові для І. Крип'якевича в 1906 р. працювали Й. Холевський та Ст. Бендер⁶⁸. У Львівському Бернардинському архіві М. Грушевському допомагав місцевий архівіст Н. Михалевич⁶³.

Самі археографи копіювали лише тоді, коли обсяг роботи дозволяв виконати її за відносно короткий термін, а також тоді, коли знайти копіювальника не вдавалося. Через відсутність переписувачів у харківському архіві І. Джиджора більше надій покладав на московську експедиційну службу⁷⁰, де такі переписувачі були.

І. Крип'якевич 1910 року підшукував переписувачів для копіювання козацьких актів у Варшаві серед членів Варшавської української громади. На цю роботу тоді погоджувався й історик за освітою Гінковський.

Праця переписувачів оплачувалася по-різному. І. Крип'якевич у Кракові платив 1,5—1,8 кор. за скопійований аркуш (усього було скопійовано 78 арк.)⁷². Трьома роками раніше, у 1903 р. І. Джиджора за 30 арк. заплатив 80 кор., тобто 2,6 кор. за аркуш⁷³. У Варшаві для В. Герасимчука в бібліотеці Красінських копіювання одного аркуша великого формату коштувало 30 коп. Санкт-Петербурзька археографічна комісія 1909 р. платила 1 руб. за аркуш⁷⁴.

Археографи Грушевського і самі копіювали дуже багато. Ясна річ, продуктивність праці у кожного була різна. Якщо І. Джиджора, як правило, не копіював документи повністю, а лише робив виписки, то, наприклад, М. Кордуба не тільки копіював, а й робив стислий переказ великих текстів, найцікавіших моментів з кількох документів, що вимагало від нього опрацювання великої кількості архівних джерел. Він залучав до роботи фахівців з італійської та інших мов. Багато самостійно копіював і С. Томашівський.

І. Крип'якевич у січні 1906 р. в бібліотеці Ягеллонського університету особисто скопіював 80 рукописних сторінок до історії козаччини часів гетьманування М. Дорошенка⁷⁵. І. Кревецький у Кракові переписав 146 с. in folio (у піваркуша) звіту польських комісарів з переговорів в Андрусові. В. Герасимчук за час роботи над відповідним томом «Жерел...» скопіював понад 20 друкованих аркушів джерел.

Зважаючи на короткочасність архівних відряджень, доводилося застосовувати ще один засіб, який сьогодні абсолютно неможливий*. За тих часів існувала практика відправки документів поштою на адресу іншого архіву або бібліотеки. Зокрема, не було труднощів з пересилкою архівних матеріалів з краківських архівів до Львівського Оссолінеума. Це давало змогу організувати копіювальну роботу силами студентів-істориків Львівського університету, а також самих членів АК, які більш-менш постійно перебували у Львові. Так, В. Герасимчук матеріали Гадацької угоди відправив у Львів і з ними працював потім сам, там їх студіював одночасно М. Грушевський. І. Крип'якевич також прислав з Кракова поштою ті рукописи, які вимагали повного копіювання, а отже, тривалого часу для

опрацювання. Єдиною умовою пересилки документальної збірки у краківських архівах була наявність на ній палітурки. Однак спроба відправити необхідні матеріали з варшавської бібліотеки Красінських не увінчалася успіхом.

М. Грушевський у кожному з архівів, де працювали його археографи, як правило, мав знайомих з-поміж посадових осіб, які допомагали, опікувалися, консультували працівників АК НТШ. Часто це були директори архівів, провідні професори-історики, дослідники даного архіву чи архіваріуси.

У Києві через членів Старої Громади О. Левицького й І. Каманіна М. Грушевський мав доступ до Центрального архіву давніх актів. Маючи приятні стосунки (принаймні, до 1905 р.) з В. Іконниковим, але найбільше після 1906—1907 рр. через О. І. Левицького Михайло Сергійович мав можливість переглянути акти, які готувалися до видання в Київській АК. Через тих самих осіб вдавалося працювати в архіві членам АК І. Джиджорі, В. Липинському та ін.

У Харкові археографам М. Грушевського протегували Д. І. Багалій та Є. М. Іванов. Останній за браком відповідного науково-довідкового апарату (каталог був дуже недосконалий) допомагав І. Джиджорі у виявленні матеріалу про гетьманування Д. Апостола⁷⁶. Івана Миколайовича також консультував відомий дослідник господарства Гетьманщини XVIII ст., знавець документального масиву В. Барвінський. Харківські архівісти домовлялися про помешкання, клопоталися про дозвілля і навіть про літній відпочинок археографів на селі.

У Москві з української громади високі наукові посади обіймали Ф. Корш і А. Кримський. Рекомендаційного листа до Агатангела Юхимовича для здійснення археографічної поїздки 1907 р. просив від М. Грушевського М. Кордуба⁷⁷.

Співробітники Михайла Сергійовича не пропускали найменших можливостей для встановлення перспективних контактів. І. Джиджора в Московському архіві Міністерства юстиції познайомився з його працівником Щербаким, котрий навчався з М. Грушевським у Київському університеті. Іван Миколайович пропонував своєму вчителю використати Щербака в інтересах АК, бо він себе вважає «тоже малоросом», хоче бути членом НТШ і отримувати «ЗапискиTM»⁷⁸.

У Петербурзі М. Грушевський мав розгалужені зв'язки як у наукових, так і в політичних колах. Особливо багато прихильників у нього було серед російських істориків ліберального напрямку, які свою діяльність зосереджували переважно навколо Російської Академії наук. Михайло Сергійович зустрічався й листувався з О. Шахматовим, М. Карєєвим, М. Ковалевським, О. Лаппо-Данилевським та ін. Принагідно зауважимо, що останній обіймав високу посаду наукового секретаря Петербурзької АК. Саме О. Лаппо-Данилевський клопотався перед петербурзькими та московськими архівами й відповідними міністерствами, котрим вони підпорядковувалися, про дозвіл львівським археографам працювати над виявленням і копіюванням необхідних матеріалів. У жовтні — листопаді 1907 р. він добився дозволу працювати в архівах Міністерства юстиції й закордонних справ та київському і харківському архівах давніх актів для І. Джиджорі⁷⁹, а в березні 1910 р. — аналогічного дозволу для чергової групи археографів М. Грушевського.

Один археограф не мав змоги рік у рік працювати з тим самим архівним масивом, і М. Грушевський застосовував своєрідний «вахтовий метод» у діяльності археографічних експедицій. На зміну одному археографові, який через обставини мусив припинити роботу, їхав інший. Ця практика добре простежується на прикладі краківських архівів. У кожному з них по черзі працювали спочатку В. Герасимчук, згодом І. Кревецький, пізніше І. Крип'якевич. Кревецький допомагав у копіюванні матеріалу Герасимчукові, який виконував загальнорозвідувальну роботу. Крип'якевич приїхав до Кракова, вже маючи попередню інформацію від своїх товаришів, і своїм першим завданням він вважав зустріч з Герасимчуком та Кревецьким, щоб

скоординувати спільні дії. Згодом через Герасимчука з АК НТШ у Кракові почали співпрацювати Д. Коренець, М. Стадник, В. Липинський. Через краківські архіви пройшов і С. Томашівський.

У Відні й Римі по черзі працювали, допомагаючи один одному, С. Томашівський і М. Кордуба. Не відчувалося якогось амбіційного відчуження, особистої недовіри або жадібності щодо знайденого і переписаного матеріалу, боротьби за пріоритети. Навпаки, роботі львівських археографів було притаманне відчуття спільної справи. Так, у Римі на матеріали з історії унійних змагань української церкви другої половини XVII ст. натрапив спочатку М. Кордуба, який розповів про них С. Томашівському. Той не мав часу копіювати ці документи і просив у НТШ грошей на копіїста. Обробку ж матеріалу С. Томашівський готовий був зробити сам або передати для опрацювання комусь іншому⁸⁰.

Отже, М. Грушевському вдавалося поєднувати, здавалося, не-поєднуване — особисті наукові інтереси своїх учнів істориків-археографів та інтерес загальноархеографічної справи в цілому.

На кінець кілька слів варто сказати про реалії роботи тогочасних археографів.

Як і зараз, документом, що давав право на роботу в архіві, був лист-відношення від офіційно зареєстрованої установи. Такою установою було й Наукове товариство ім. Шевченка. Очевидно, для кожної архівної установи мав бути окремий лист, бо І. Крип'якевич писав М. Грушевському, що не зміг застатися кількома листами і, коли для роботи в іншому краківському архіві буде недостатньо листа до архіву Краківської Академії наук, то доведеться пересилати поштою нове відношення від НТШ.

Більшість архівів Австро-Угорщини та й Російської імперії працювали з 10-ї години до 15-ї. Але в деяких сховищах рукописів, зокрема у варшавській бібліотеці Красінських, працювати часто-густо можна було тоді, коли там перебував відомий польський історик Т. Корзон, для якого архів був на той час місцем постійної щоденної роботи і до режиму роботи якого пристосовувалися архівні працівники.

Не всі архіви мали відповідний науково-довідковий апарат. Архіви у Кракові давали клієнтам навіть друковані каталоги, а також робочі архівні описи, що значно полегшувало пошукову працю. Гірше стояла справа в російських архівах, де доводилося покладатися здебільшого на досвід і пам'ять співробітників.

Учні М. Грушевського мали перевагу перед сучасним поколінням археографів: вони добре орієнтувалися в тодішній ще небагатій історіографії й опублікованих джерелах, пройшли добру школу на семінарах свого учителя і були справжніми фахівцями. Тому саме вони розшукали чимало джерел, ще не введених до наукового вжитку. Широта ерудиції, знання мов давали їм змогу визначати вартісність архівного матеріалу з різних періодів української історії. Поєднання кваліфікації історика й археографа в одній особі забезпечувало найкращий результат. Дослідник особисто виявляв, копіював, археографічно опрацьовував текст документа, самостійно його аналізував, синтезував на основі інших документів, з урахуванням останніх досягнень історичної думки. Праці, в яких до опрацьованих джерел додавалася передмова-дослідження, відзначалися стрункістю, внутрішньою довершеністю й логікою. Вони і зараз складають золотий фонд української науки.

¹ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 847, арк. 3. Працюючи в московських архівах, М. С. Грушевський уперше зіткнувся з проблемою оплати архівістам за копіювання. Траплялися навіть курйозні ситуації. В серпні 1892 р. він писав до батьків: «Еще просил бы покорно купить мне и прислать запки серебряные туземной работы шт. 2—4; нужно послать что-нибудь чиновнику, переписывающему документи для меня, такая мороча — если б можно было деньгами, а то изобретай!» (ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 1425, арк. 15).

² Відомий лист за 1895 р. — Там же, спр. 667.

³ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 331; спр. 873, арк. 175—176, 224—226.

⁴ Справозданє з діяльності відділу і секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від загальних зборів дня 11 мая 1893 р. до 31 грудня 1894. — Львів, 1895. — С. 12—16.

* З обраних 1900 р. членами Львівської АК лише С. Томашівський фактично працював над збиранням історичних документів, інші члени були обрані до комісії за попередні заслуги і представляли київську археографічну школу (В. Антонович, Д. Багалій, І. Камаїні), або були передусім філологами, літературознавцями та правниками і займалися киданням літературних і юридичних пам'яток (В. Пачовський, О. Колеса, С. Смаль-Стоцький, К. Студинський, І. Франко, О. Левицький).

⁵ Хроніка НТШ. — Львів, 1905. — Ч. 25. — С. 19—21.

⁶ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 37—38, 59—60. Їх робилося до п'яти друкованих аркушів, тобто до 310 зл. треба додати ще близько 100 зл. Досить велика на той час сума.

⁷ Т а м же, спр. 573, арк. 433.

⁸ Т а м же, спр. 411, арк. 27.

⁹ Т а м же, арк. 19.

¹⁰ Т а м же, спр. 764, арк. 1.

¹¹ Т а м же, арк. 4—5.

¹² Т а м же, арк. 6—8. М. Стадник копіював для В. Герасимчука ще в лютому 1906 р. і одержував за це від нього невеликі гроші (Т а м же, спр. 411, арк. 16).

¹³ Т а м же, арк. 17—19.

¹⁴ Т а м же, арк. 25 (лист від 9 березня 1911 р.).

¹⁵ Т а м же, арк. 17—19.

¹⁶ Т а м же, спр. 551, арк. 114.

¹⁷ Т а м же, арк. 191.

¹⁸ Т а м же, арк. 125—126.

¹⁹ Т а м же, арк. 127.

²⁰ О г л о б л и н О. М. Василенко й В. Модзалевський // Український історик. — 1966. — Ч. 3/4 (11/12). — С. 17.

²¹ М. Кордуба про це пише так: «Багато виплачено власних грошей, бо державна стипендія була мала».

²² Б о р т н я к Н. Степан Томашівський: Початки наукової та громадської праці до 1911 року // Україна в минулому. — К, Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 112, 114.

²³ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 573, арк. 426—430.

²⁴ Див.: Б о р т н я к Н. Назв, праця. — С. 93—115.

²⁵ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 792, арк. 238.

²⁶ Т а м же, арк. 24.

²⁷ Едиційна археографія в Україні у ХІХ—ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань. Вип. 1. Інститут української археографії. — К., 1993. — С. 64.

²⁸ Т а м же. — С. 66.

²⁹ Б о р т н я к Н. Назв, праця. — С. 114.

³⁰ Едиційна археографія... — С. 59, 65.

³¹ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 447, арк. 11—13 зв.

³² Т а м же, спр. 411, арк. 3—4.

³³ Т а м же, спр. 485, арк. 10.

³⁴ Див.: О г л о б л и н О. Назв, праця. — С. 16—17.

³⁵ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 648.

³⁶ Хроніка НТШ. — Львів, 1908. — Ч. 36. — С. 23—27.

* О. С. Грушевський протягом 20 років життя писав велику працю з історії народного господарства козацької України. В ній порушувалися питання старшинного землеволодіння середини ХVІІ — початку ХVІІІ ст., фінансово-маєткові відносини між різними прошарками українського суспільства Гетьманщини тощо. В архіві (ЦДІА, ф. 1235) збереглися підготовчі матеріали й окремі начерки деяких глав. Цю працю він продовжував писати протягом 30-х років. Очевидно, вона так і не була закінчена.

³⁷ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 447, арк. 253.

³⁸ Т а м же, спр. 573, арк. 426—427 (нумерація в справі починається з арк. 425).

* Кілька останніх років деякі сучасні українські історики, в першу чергу з Дніпропетровського університету, публікують списки виявлених документів з історії середньовічної України, наголошуючи на їх запровадженні до наукового вжитку вперше. Вивчаючи діяльність Львівської АК, можна стверджувати, що такі «новознайдени» архівні матеріали були відомі М. Грушевському та його учням. На жаль, більшість із скопійованого і знайденого (списки, виписки тощо) загинула в огні двох воєн або була загублена серед великої збірки фонду НТШ в ЦДІА України у Львові.

³⁹ ЦДІА, ф. 1235, оп. 1, спр. 573, арк. 437—438.

⁴⁰ Т а м же, арк. 426—427.

⁴¹ Т а м же, арк. 429—430. Можливо, ці списки є в архіві І. Крип'якевича, що зберігається у його сина Романа Крип'якевича.

⁴² Т а м же, спр. 411, арк. 11 і зв.

⁴³ Т а м же, арк. 20.

⁴⁴ Т а м же, арк. 22.

⁴⁵ Т а м же, арк. 35.

⁴⁶ В листопаді 1906 р. І. Кривецький скопіював 146 сторінок іп Гоїю справоздання польських комісарів з переговорів в Андрусові (ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 567, 3). Отже, якщо і не ним самим, то з допомогою копіїстів ці матеріали було переписано.

⁴⁷ Наскільки можна судити, І. Кривецьким було надруковано лише одну публікацію з доби гетьманату Дорошенка (Під протекцією курфюрста: до історії політики П. Дорошенка // ЗНТШ. — Т. 117—118. — 1911. — С. 127—136).

⁴⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 567, арк. 8.

⁴⁹ Там же, арк. 10—12.

⁵⁰ Див: Крип'якевич І. Історико-філософська секція НТШ... — С. 409.

⁵¹ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 98.

⁵² Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польшею // ЗНТШ. — Т. 84. — 1908. — С. 5-32.

⁵³ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 100, 125 зв.

⁵⁴ Там же, арк. 106.

⁵⁵ Там же, арк. 108, 112, 114, 115, 125—126. На 9 вересня 1910 р. було складено 128 с. документів разом зі вступною статтею; на 20 грудня 1910 р. надруковано 13 др. арк. (4 статті і 9 актів); на 7 червня 1911 р. — всі документи; на 28 вересня 1911 р. складено том разом з покажчиком за виключенням вступного слова і останнього аркуша (покажчика)

⁵⁶ Там же, спр. 447, арк. 193—194, 197.

⁵⁷ Там же, арк. 167—168, 176, 197.

⁵⁸ Там же, арк. 236—239, 247.

⁵⁹ Там же, арк. 253.

⁶⁰ Там же, арк. 254.

⁶¹ ЗНТШ. — 1910. — Т. 98. — С. 55—74; 1911. — Т. 101. — С. 63—100; Т. 103. — С.

54—

97; Т. 105. — С. 51—91.

⁶² Відомі 21 лист М. Грушевського (ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 2272 (1894—1908 рр.); спр. 96, арк. 784) та 92 листи М. М. Шуйської до Михайла Сергійовича (Там же, спр. 272 та 847, арк. 1—2, 4—14, 16—118 за 1894—1913 рр.).

⁶³ Там же, спр. 447, арк. 167—168, 197.

⁶⁴ Там же, спр. 333, 448 (арк. 1—19), 644.

⁶⁵ Там же, спр. 783, арк. 1—5 (1912—1913 рр.).

⁶⁶ Там же, спр. 329, арк. 1—8; спр. 873, арк. 286—287.

⁶⁷ Там же, спр. 388, арк. 1—8; спр. 303, арк. 274—275; спр. 711, арк. 1—126 (1891—1897 рр.).

⁶⁸ Там же, спр. 573, арк. 433.

⁶⁹ Там же, спр. 641, арк. 1—3.

⁷⁰ І. Джиджора відзначив такі вади Харківського архіву, як критичний фізичний стан документів, погані описи, відсутність переписувачів (Там же, спр. 447, арк. 1).

⁷¹ Там же, спр. 573, арк. 430.

⁷² Там же, арк. 433.

⁷³ Там же, спр. 447, арк. 4.

⁷⁴ Там же, спр. 585, арк. 34.

⁷⁵ Там же, спр. 573, арк. 438.

* Зараз ми практикуємо копіювання з ксерокопій або з мікрофільмів.

⁷⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 447, арк. 11.

⁷⁷ Там же, спр. 551, арк. 100.

⁷⁸ Там же, спр. 447, арк. 179.

О. О. Крижанівська (Київ)

Історія масонства в дисертаційних працях слухачів Київської духовної академії (кінець XIX — початок XX ст.)

Масонство неохоче скидає з себе звичну тогу таємничості, його історія оповита легендами й напівлегендами. Згідно з однією з них воно сягає своїм корінням ще доби єврейського царя Соломона (архітектор зведеного Соломоном храму в Єрусалимі поділив робітників на три категорії, запровадивши для кожної з них особливі розпізнавальні слова й символи — предтечі ступенів масонства та його символічної мови); інша легенда пов'язує масонство з містиком халдеїв, традиціями учнівства в індійських та єгипетських храмах¹. Проте найвірогідніше, що воно зародилося в середньовіччі, сповненому різноманітних корпоративних організацій (цехи, братства тощо), яким був притаманний також церковно-релігійний характер. Праобразом пізніших масонських лож, мабуть, послужили середньовічні ложі-гільдії вільних каменярів, які тримали в таємниці своє будівельне ремесло (етимологію слова «масон» виводять від слів «муляр», «будівельник»). Ложі майстрів-будівельників діяли — і підтримували між собою контакти — в XII—XIII ст. у Відні, Страсбурзі, Берні. Висловлюється також думка, що масонство на своєму доісторичному етапі могло існувати як один з орденів католицької церкви².

Історичний етап у розвитку масонства розпочався 24 червня 1717 р., коли в Лондоні було створено Велику ложу Англії та обрано її Великого майстра. Відтоді «королівське ремесло» (так називають масони свою діяльність) дістало в Європі неабиякого поширення. Так, в Англії в 1733 р. налічувалося 126 лож, а у Франції їх кількість зросла впродовж 1766—1789 рр. з 198 до 629³. У Польщі перші масонські ложі з'явилися при королі Августі III (1735—1763), до них входили іноземці та молоді представники магнатських родин — Мнішків, Потоцьких, Огінських, Вільєгорських тощо. Тоді ж кілька лож було засновано на Волині⁴. В 1730—1770 рр. з'явилися перші ложі в Росії, де масонство стало однією з форм незалежної від уряду опозиційної дворянської громадськості. У 1910 р. у світі вже існувало 26856 масонських лож, членами яких було майже 1745 тис. осіб⁵.

Світоглядна система масонів — складне й суперечливе релігійно-етичне явище. Вона включила в себе і раціоналістичну філософію (так звана «англійська система»), і містичне розенкрейцерство ("система ордену золото-рожевого хреста"). До того ж, у масонстві склалося кілька напрямків. Проте домінувало в ньому, навіть у «філософствуючому», містичне світосприйняття. Взагалі, струнка філософська лінія в масонській ідеології відсутня. Частина масонів горнулася до християнської етики, інші вважали, що масонство — це і є справжнє християнство, треті (представники містичного напрямку) воліли будувати «невидимий Храм» у душі кожної людини, четверті не мислили оновлення особистості — декларованої основної мети масонського руху — без допомоги з боку релігії, п'яті не приховували свого переконання, що будь-яка релігія суперечить демократичним ідеалам масонства.

Якщо в світанкову добу своєї історії масонство становило певну сукупність професійних (згодом також релігійно-етичних і суспільних) понять, то поступово воно стало лише найзагальнішою формою, наповненою різним

змістом. Зміст масонства визначався передусім характером суспільства, в якому воно пустило своє коріння. Так, німецьке масонство намагалося осягнути людську природу, щоб внутрішньо перебудувати людину, виховати її в дусі вимогливості до себе та оточуючих, вважаючи це неодмінною умовою оновлення суспільства на засадах загального братерства. Французькі масони ставили перед собою таку ж високу мету, однак реалістичніше оцінювали людську природу — поділяли людей на друзів і ворогів, всупереч класичному масонському «символу віри»: всі люди — брати. Щодо американських масонів, то вони виявляли байдужість до «філософії масонства».

Наявність у масонстві ідеологічних розбіжностей, строга конспірація діяльності масонських лож XVIII — початку XX ст. у Російській державі (російські і, тим паче, українські масони не залишили про себе майже ніяких письмових свідчень) спричинили поляризовану оцінку цього релігійного та громадсько-політичного явища в працях сучасних дослідників. Одні автори (наприклад, Людвік Хасс)⁶ вбачають у масонстві своєрідну релігію, заперечують його політичний характер, інші ж (Соловйов О. Ф., Старцев В. І., Аврех А. Я.⁷), навпаки, вважають справжнім масонством у Росії початку XX ст. лише «політичне масонство», хоч при цьому діаметрально розходяться в своїй оцінці результатів діяльності масонів-політиків. В історичній публіцистиці часом робляться спроби відродити популярну на початку XX ст. в Росії концепцію чорносотенців про домагання масонами «світового панування», яка здається щонайменше спірною.

Думається, нині немає ніяких підстав для того, щоб заперечувати участь масонів Росії та України в громадсько-політичних рухах, адже, як свідчать факти, навіть члени містичних і спірітуалістичних масонських лож напередодні першої світової війни не стояли осторонь політичного життя. Так, член такої ложі, організованої в Києві, повідомляв у січні 1913 р., що на її засіданні слухалося питання «про ускладнення з Німеччиною та про Адіарський процес»⁸. Питання лише в тому, наскільки дієвою виявилася політика масонів. Однак було б помилкою ігнорувати інші сторони їх діяльності, передусім в релігійно-етичній площині. Лише комплексний підхід до вивчення теоретичних і практичних зусиль масонів стосовно «оновлення суспільства» спроможний адекватно пояснити характер масонства⁹.

Релігійно-етичний аспект російського й українського масонства дістав відображення в дисертаційних працях слухачів Київської духовної академії¹⁰ кінця XIX — початку XX ст. У них історія масонства розглядається через призму панівних у тогочасному суспільстві православних ідей, тобто пов'язується з духовним життям суспільства. Такий підхід до проблеми допомагає краще з'ясувати причини появи в Російській державі у XVIII — першій чверті XIX ст. «королівського ремесла», захоплення ним багатьох представників духовної еліти.

Досліджуючи російське масонство, Г. Протопопов, П. Мелікін¹², Васильєв¹³ намагалися пов'язати його з кардинальними змінами в громадсько-політичній думці петровської Росії. Так, П. Мелікін вважав, що доба Петра I в російській історії виявилася сприятливою для поширення в державі західноєвропейських ідей, у тому числі масонських. Ліквідувавши патріархат і очоливши православну церкву, Петро I спробував замінити самодержавство європейським абсолютизмом і широко відкрив двері для проникнення європейської культури в Росію. Православна церква втратила на певний час роль духовного провідника нації, цим не забарилосся скористатися масонство. На думку дослідника, представники духовної еліти бачили в масонських ложах можливість задовольнити свої моральні запити, виховати в собі почуття істини, справедливості, миру, любові, добра, братерства й рівності.

П. Мелікін констатував зв'язок, навіть злиття містико-теософських систем з масонством, зазначивши при цьому, що в Західній Європі наприкінці XVII ст. з'явилися водночас енциклопедизм і містико-масонський рух, які мали спільну мету, проте обрали для її досягнення протилежні засоби. На його думку, «російські люди елизаветинської доби ставали масонами через

те, через що вони ставали й вольтер'янцями, адже тогочасне масонство було таким самим метеоритом, що й так зване вольтер'янство». Масони в самодержавній Росії не могли розраховувати на толерантне ставлення до них з боку владних структур і церкви, тому мусили покладатися на власні сили, скориставшись зменшенням церковного впливу в суспільстві. Саме бездіяльність і безпорадність Російської православної церкви уможливили, на думку П. Мелікіна, триумфальну ходу масонства в Росії XVII ст.: «Наші богослови займалися вирішенням здебільшого пустих і дріб'язкових питань. Нежиттєво-сіра, мертво-схоластична богословська наука XVIII ст. не могла викликати любові до себе у своїх учнів, а тогочасна духовна освіта не містила в собі жодного загальнолюдського елементу». Дослідник слушно підкреслив ту важливу обставину, що російське масонство XVIII ст. певною мірою перебрало на себе функцію церкви по охороні православної релігії, адже воно «прагнуло задовольнити пробуджений у вищих копах суспільства світовий релігійно-моральний інстинкт і цим вберегти ці маси російського суспільства від інших віросповідань і товариств». Діяльність російських масонів XVIII ст., як зазначив Гі. Мелікін, послужила стимулом для самовдосконалення православної церкви, сприяла покращенню релігійно-етичних норм у суспільстві, про що російська церковно-історична наука не повинна забувати. Разом з тим, появу масонства в Росії дослідник вважав **своєрідним церковним розколом**.

Хоч не з усіма висновками П. Мелікіна можна погодитись⁴, його дисертаційна праця, безперечно, становить певний інтерес для дослідника історії масонського руху в Росії, світоглядних позицій російських масонів, їх відносин з православною церквою та громадсько-політичними організаціями.

Васильєв, на відміну від П. Мелікіна, вважав масонство стороннім тілом у Російській державі; воно, мовляв, було привнесене в російське суспільне життя іззовні, хоч не мало для свого поширення там ні історичних причин, ні історичного ґрунту. В його розумінні, масонські впливи йшли в Росію з Німеччини, з якою петербурзькі та московські масони підтримували постійний зв'язок (при цьому автор не заперечував факт тісних стосунків російських масонів також з шведськими та французькими ложами). Разом з тим, Васильєв зазначав, що масонство, незважаючи на своє іноземне походження, «знайшло в Росії чимало послідовників, палких і безкорисливих, воно увійшло в російське життя, злилося з багатьма активними членами російського суспільства так, що його вплив був помітний не лише на теоретичному напрямку російської релігійної думки, а й на всьому суспільному житті і діяльності більшості тогочасних росіян». Суперечливість таких поглядів дослідника на російське масонство очевидна.

Як і П. Мелікін, Васильєв вважав, що масонство набуло в Російській державі місцевого колориту — і в своїй містиці, і в складі лож. Містицизм масонів він трактував досить своєрідно, зближуючи його з містиком християнства: «Справжній містицизм є найчистіша сутність християнства... яке заперечує будь-який фанатизм ... і, таким чином, є релігією небес на землі, релігією вічною». На його думку, поява масонства була наслідком «неприродності суспільного устрою життя в Росії». Своєю етикою воно відповідало християнським нормам, однак відрізнялося від християнства **своєю організацією**.

Васильєв вважав Росію невідповідною до тривалого існування масонського містицизму — насамперед, через розпливчастість масонських ідей, а також через неминучі зміни в духовних запитах суспільства не на користь цих ідей. Масонство мало видихнутися в цій країні і облишити її.

У своїй науковій розвідці Васильєв широко використав матеріали російської періодики другої половини XIX ст. — свідчення неабиякої популярності «масонського питання на сторінках «Сионського вестника», «Русского вестника», «Русского архива», «Радуги» та інших тогочасних **періодичних видань**.

Досліджуючи історію містичних сект у Росії, певну увагу російському масонству приділив також Г. Протопопов. Він вважав масонство однією з

численних містичних сект. На його погляд, ґрунт для дружніх сходів масонства був підготовлений у Росії ще в другій половині XVI ст.: «Свідомість росіянина випробовувалась різноманітними церковними смутами, життєвими негараздами і була налаштована до містицизму Ніконовської реформою, коли до церковних смут долучилися проблеми суспільно-сімейного життя консервативного й непіддатливого росіянина». У цьому твердженні автора, безперечно, є сенс, адже церковний розкол примусив багатьох шукати інше джерело духовної наснаги. У XVII ст. масонство могло вживитися такими близькими йому по духу ідеями — містичними, філантропічними тощо. Особливо вплинуло на нього розенкрейцерство¹⁵, що його Г. Протопопов вважав однією з містичних сект поряд з меннонітами (різновид анабаптизму), баптистами та квакерами. Розенкрейцери вабили багатьох заняттям алхімією та кабалістичною фантазмагорією. Наприкінці XVIII ст. масонство в Росії поширилося переважно у формі саме розенкрейцерства. Найімовірніше, потяг російських інтелектуалів саме до розенкрейцерства значною мірою пояснювався можливістю, яку воно надавало, працювати в більш високих ступенях (шведсько-берлінська та англійська системи масонства такою мірою не задовольняли честолюбців).

Г. Протопопов світоглядним аспектам діяльності масонства увагу майже не приділяв, він більше цікавився статистикою масонських сект у Росії.

Глибший аналіз ідейного надбання масонських лож другої половини XVIII ст. здійснив М. Чумаєвський¹⁶. Цей дослідник зосередив свою увагу на з'ясуванні витоків масонського руху, співвідношення місцевих і привнесених елементів у російському масонстві, перспектив масонської діяльності в Росії.

М. Чумаєвський намагався пов'язати проникнення в Росію західних вільнодумних ідей (вони дістали особливого поширення в літературі) з громадсько-політичними рухами, зокрема з масонством. На його думку, «саме вольтер'янство викликало і в Західній Європі, і в Росії суспільну реакцію, очолену масонами». З цим твердженням важко погодитись, адже масонство було неоднорідним, неоднаковою була його участь у суспільному житті різних країн.

М. Чумаєвський виділив кілька типів російського вільнодумства: «державинський», в якому, на його думку, були відсутні чіткі переконання, панували інертність і кон'юнктуризм, пасивність мислення, притаманна інтелектуальному розвитку Росії: релігійний, в якому теоретичний момент виступав виразніше; «філософський» — дуже поверхове вільнодумство, наявне переважно у світській літературі катерининської доби. Найповажнішим, на думку дослідника, було релігійне вільнодумство, сформоване під впливом філософії Вольтера, Гельвеція, Маблі, Руссо. У зв'язку з цим слід зазначити, що на перших порах вольтер'янство не грішило атеїзмом, антирелігійним воно стало пізніше¹⁷.

Ймовірно, основна складність дослідження світоглядних позицій масонства полягає в тому, що, як зазначив М. Чумаєвський, «слабка, пригнічена чуттєвістю думка масона, кидаючись від містики до матеріалізму і не розмежовуючи ці галузі, часто вип'ячувала одну в ущерб іншій, легко кидалася з однієї крайності в іншу: в пантеїзмі, на шкоду матеріалізму, возвеличувала ідею духа, в матеріалізмі — навпаки».

Можна, звичайно, припустити, що вплив західної вільнодумної літератури (лише російськомовних перекладів Вольтера налічувалось 60) так вплинув на інтелектуальні кола Росії, що вони впали у віротерпимість, навіть стали байдужими до релігії, надавши перевагу масонству. Проте думається, що тут, очевидно, дався взнаки інтелектуальний голод, потреба суспільства в нових ідеях, яку масонство певною мірою і задовольнило. Адже воно базувалося на високих релігійно-етичних засадах — ідеї згуртування всіх людей у колектив братів-одномумців задля самовдосконалення, пізнання таємниць навколишнього світу, абсолютної істини (ця ідея кожному здавалася привабливою, але не кожен розумів її утопічний характер). Якщо для масона-європейця життєві інтереси виходили за вузькі рамки світоглядної системи лож, то в Росії у масонстві бачили реалізацію основних

національних завдань, саме через ложі російські масони сподівалися просвітити країну.

Я. Гадзинський присвятив свою дисертаційну працю аналізу поглядів на релігію та суспільство Жозефа де Местра¹⁸, його ставлення до масонства, ілюмінатства, мартінізма. Дослідник вивчив біографію де Местра (1754—1821), з'ясував, що він — виходець з лангедокського графського роду (його батько був головою савойського сенату), виховувався єзуїтами, закінчив Туринський університет, упродовж 1802—1817 рр. був титулярним посланником від сардинського короля при імператорському дворі в Петербурзі. Проблема «Жозеф де Местр і масонство» виявилася дуже складною, бо граф був водночас і представником латинського католицизму, і гностиком, і християнським Теософом (поєднував містику, теологію й філософію), і творцем містичної історіософії, був близьким до масонства, учнем Сен-Мартена, одним словом — людиною витонченої культури й непевних світоглядних позицій. Де Местр розробляв план підпорядкування масонства католицькій церкві з допомогою встановлення для нього трьох ступенів діяльності: філантропічну, сприяння об'єднанню християнського світу під егідою католицької церкви, служіння добру.

Я. Гадзинський зазначив, що де Местр зумів увійти в довіру до імператора Олександра I та представників знатних родів у Росії, викликати в них толерантне ставлення до католицизму й єзуїтів, причому робив це тонко, лише словом і пером. Неодмінною умовою членства в масонській ложі він вважав віру в Ісуса Христа.

Отже, через біографію такої непересічної особи, як Жозеф де Местр, Я. Гадзинський спробував простежити зміни в суспільній свідомості Росії початку XIX ст., суперечливість тогочасних ідей.

У руслі досліджуваної проблеми варті на увагу ще дві дисертаційні праці слухачів Київської духовної академії — І. Рождественського²¹ та Ф. Кульчицького²².

Ф. Кульчицький показав складність, часом роздвоєність вдачі імператора Олександра I, пов'язаного з масонством. У пошуках універсального християнства монарх показав своє нерозуміння національного характеру православ'я, водночас відобразивши поверхове знайомство російської духовної еліти з європейською філософією XVIII ст.

Ф. Кульчицький не ототожнював масонство з релігійним містицизмом. На його думку, масонство «на перший план висувало розкриття таємниць природи, теософію, вищу мудрість», містицизм же базувався на «релігії внутрішнього слова, безпосередньому єднанні з Богом, а участь розуму зводив нанівець». Масонство, яке проголосило своїми ідеалами братерство, рівність, любов до ближнього, благодійність й просвітництво, у своїй суті є космополітичним інститутом. Дослідник відстоював думку, що воно нібито виявляло цілковиту індиферентність до політики, він залишив поза увагою той незаперечний факт, що масонські ложі викохали декабристів.

Докладніше питання розвитку російського містицизму за царювання Олександра I висвітлив І. Рождественський. Він, зокрема, простежив генетичний зв'язок олександрівського містицизму з містикією доби Катерини II, приділивши чільну увагу місцю Новікова та його гуртка в історії російського масонства, розглянув погляди містиків на християнство та інші релігії (язичеську, іудейську тощо), проаналізував відношення між догматичним богослов'ям у православ'ї та містикією. Однією з причин поширення в Росії містичного масонства дослідник назвав розчарування суспільства в одержавленій церкві, занепад останньої та неминучий наслідок цього — кризу духовності в суспільстві. Дискомфорт «видимого храму» породжував бажання будувати більш пристойний «невидимий храм» — храм душі людської, і ці духовні пошуки вели багатьох в лоно масонства. І. Рождественський зазначив, що масонство успішно заповнювало духовний вакуум, адже воно проповідувало «високі релігійно-філософські принципи: єднання всіх людей задля спільної братерської праці кожного над самим собою, над своїм самовдосконаленням».

Таким чином, дисертаційні праці Ф. Кульчицького та і. Роджественсько-го поглибили розуміння духовного життя в Росії першої чверті XIX ст. — до-би процвітання містичних течій і масонських лож.

Певним внеском у вивчення історії російського та українського масо-нства XVIII — першої чверті XIX ст. стали дисертаційні праці і. Бартовсько-го²³, М. Гусева²⁴ та Л. Золотницького²⁵. Ці автори проаналізували боротьбу з вільнодумством, що її здійснювала православна церква в своїй про-повідницькій діяльності. І. Бартовський позитивно оцінив наслідки петровських реформ для історичного розвитку Росії: «Погляди і переконання російського суспільства відтоді стали значною мірою залежати від духовного самопочут-тя Європи, предмета її хвилювань, її інтелектуальної ходи...». Прорубавши «вікно в Європу», Петро I цим пересадив на російський ґрунт і масонство. М. Гусев вважав, що реформи Петра I розкололи Росію на два протилежні табори: соціальну еліту та простий люд. Елітний прошарок населення тяжів до Заходу й, зрештою, став напівросійським, народні ж маси мріяли про по-вернення допетровських порядків й намагалися протистояти новим ввіянням. Післяпетровська Росія здавалася цьому автору похмурою й непривабливою, її духовність — ущербною. Особливо важкі наслідки для духовного життя країни принесли церковні реформи Катерини II. Російський люд відтоді став відвертатися від божих храмів, що було на користь масонству, адже боро-тися з ним поза церквою стало важко і небезпечно.

Таким чином, історії масонства слухачі Київської духовної академії приділяли наприкінці XIX — на початку XX ст. чільну увагу, причому проде-монстрували різні підходи до її висвітлення. Вони цікавилися, головне, світоглядними основами масонства, намагалися з'ясувати причини поширен-ня в Росії масонського руху в XVIII — першій чверті XIX ст. (у 1822 та 1826 рр. царськими указами масонські організації в Росії були заборонені). У дисертаційних працях цих церковних авторів простежується бажання неу-переджено висвітлити масонську біографію Росії, не піддавати її огульному осуду. Дослідники генетично пов'язували поширення масонства в країні з розвитком релігійно-філософської та громадсько-політичної думки, зроста-ючою кризою одержавленої православної церкви. В проаналізованих нами дисертаційних працях переконливо показано, що російське масонство слу-жило своєрідним відображенням суспільних процесів і не було чужим тілом у суспільному організмі країни.

¹ Х о л л М. П. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической, розенкрейцерской, символической философии. — М., 1994. — С. 270—275, 675—677; Г е к е р т о р н Ч. Тайные общества всех веков и всех стран. — Ташкент, 1994. — С. 131.

² П е ч н и к о в Б. А. «Рыцари церкви»: кто они? — М., 1991. — С. 218 та ін.

³ Вольтер и масоны // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. Год XIV. — 1903. — № 5. — С. 746—748.

⁴ Р я б и н и н И. Польское масонство У/ Масонство в е с т н и к о м н а с л е д с т в е м. В 2 т. — М., 1991. — Т. 2. — С. 227—228.

⁵ Франк-масонство Густава Готера // Богословский вестник. — 1913. — Т. 2. — С. 256—257.

⁶ Х а с е Л. Еще раз о масонстве в России начала XX века // Вопросы истории. — 1990. — № 1. — С. 25 та ін.

⁷ С о л о в ь е в О. Ф. Масонство в России // Вопросы истории. — 1988. — № 10. — С. 3—23; С т а р ц е в В. И. Российские масоны XX века // Вопросы истории. — 1989. — № 6. — С. 33—50; А в р е х А. Я. Масоны и революция. — М., 1990. — С. 350 с.

⁸ ЦДДА України, Ф- 274, оп. 5, спр. 9, арк. 12.

⁹ До речі, нинішні масони декларують свою непричетність до великої політики й офіційної релігії. Так, у «Ліхтенауерській заяві» масонів (1970 р.) говориться: «Схиляючись перед Великим Архітектором Всесвіту (так масони іменують Бога. — Авт.), ми заявляємо: масони не мають загального уявлення про Бога, бо масонство не є релігією. Масонство домагається високоморального життя без слідування догматам, бо цього можна досягти з допомогою символів і ритуалів. Масони діють у братерському єднанні... вітають принципи совісті, віри, свободи віросповідання. Закони Великих Лож забороняють ложам втручатися в політичні та релігійні суперечки» (П е ч н и к о в Б. А. «Рыцари церкви»: кто они? — С. 238—239).

¹⁰ Київська духовна академія виникла в 1819 р. внаслідок реформи системи духовної освіти. Вона відразу стала важливим центром поширення православ'я. В її стінах викладали й писали свої змістовні праці з церковної історії Росії М. І. Петров, С. Т. Голубев, І. І. Малишевський, Ф. І. Тітов, М. Е. Поенов та ін.

^{1 1} П р о т о п о п о в Г. Опыты историко-статистического обозрения мистических сект в России // ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України, Інститут рукописів. Дис. 649.

^{1 2} М е л і к і н П. Русское масонство XVIII в, в отношении к церкви // Там же. Дис. 572.

^в В а с и л ь е в . Общий очерк истории масонства в России // Там же. Дис. 343.

^н Хибними, зокрема, видаються твердження П. Мелікіна про те, що суспільне життя петровської Росії нібито копіювало західноєвропейські суспільні норми. Схожість їх суто зовнішня, адже всередині суспільства відбувалася запекла боротьба старого з новим (мали місце спроби відновити патріархат, старі форми керівництва державою тощо), до того ж, неоднозначним був і вплив на російське суспільство з боку Заходу. Безпорадність церкви у протистоянні наступу масонства не можна пояснювати, як це зробив П. Мелікін, лише її бездіяльністю: масонами здебільшого були впливові аристократи, які, крім усього, користувалися підтримкою владних структур.

^б Засновником ордена розенкрейцерів вважається І. В. Андре — автор найпоширенішої легенди про розенкрейцерство, яка датується 1614 р. У цій легенді йдеться про лицаря Розенкрейця, який у XIV—XV ст, багато подорожував по Сходу, побувавши в Сирії, Єгипті, Іспанії. Повернувшись до Німеччини, цей прочанин заснував там «братство Розенкрейця», члени якого зобов'язувалися жити за Мойсеевим законом й оберігати таємничі знання, відомі Мойсею та Соломону.

^м Ч у м а е в с к и й М. Отражение идей западноевропейского вольнодумства в произведениях светских писателей екатерининского времени // ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Дис. 1560.

⁷ До речі, Вольтером, який на схилі свого життя став масоном, захоплювалася цариця Катерина II, його було обрано членом Російської Академії наук.

^{1 8} Г а д з и н с к и й Я. Жозеф де Местр в России // ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Дис.401.

¹⁹ Орден ілюмінатів заснував у 1776 р. в Німеччині професор Інгольштадтського університету Адам Вейсгаупт.

²⁰ Мартінізм — містичне масонство, його назва походить від імен його засновника Мартінеса Паскаліса та реформатора — маркіза Сен-Мартена (друга половина XVIII ст.).

²¹ Р о ж д е с т в е н с к и й І. Русский мистицизм эпохи Александра I в отношении к христианской религии и нравственности // ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Дис. 2107.

К у л ь ч и ц к и й Ф. Император Александр I как религиозно-нравственная личность // Там же. Дис. 2340.

^{2 3} Б а р т о в с к и й І. Полемика против вольнодумства в русской церковной проповеди Екатерининского века // ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Дис. 1477.

²⁴ Г у с е в • М. Русская церковь в годы царствования Екатерины II // Там же. Дис. 1574.

З о л о т н и ц к и й Л. Борьба русской церковной проповеди с вольнодумством в век Екатерины II // Там же. Дис. 1688.

Полковники Війська Запорозького

Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

Є. Гоголь — полковник Війська Запорозького
та наказний гетьман Правобережної України

Однією з головних проблем сучасної вітчизняної історіографії є недостатня вивченість біографій окремих осіб. Протягом багатьох десятиліть, зважаючи на різні обставини, українські науковці не зверталися до висвітлення життя та діяльності одного із сподвижників Б. Хмельницького, видного представника козацької старшини періоду Визвольної війни 1648—1676 рр.* Євстафій (Остап) Гоголя**. Досліджуючи його складну біографію, маємо змогу проаналізувати деякі проблеми утворення та еволюції Української держави в другій половині XVII ст. Слід відзначити, що в концепції національного визвольного руху даного періоду, яка творилася радянською історичною наукою, крім багатьох інших недоліків, не знайшлося місця і для з'ясування ролі шляхти в цих подіях.

Є. Гоголь саме й був одним з репрезентантів православної шляхти, яка в добу випробувань українського народу на державну зрілість відразу підтримала визвольні змагання. Старовинний рід Гоголів, що проживав на Волині***, завжди відзначався прагненням захистити рідну землю. Так, під час польсько-шведської війни 1600 — 1611 рр. у важкій битві з військами Карла IX (IX. 1605 р.) загинув якийсь шляхтич на прізвище Гоголь¹. Можливо, то був батько майбутнього козацького ватажка. Треба пригадати й І. Гоголя, який у 90-х рр. XVII ст. був Пінським і Туровським єпископом². Згідно з дослідженнями Н. Яковенко, у 1626 р. якийсь дрібний шляхтич Гоголь мав поземельний конфлікт з князем Ю. Заславським³. Останній постійно погрожував Гоголю: «Якщо не уступиш, накажу хлопам потріпати тебе киями».

Народився Євстафій десь на початку переломного для історичної долі багатьох європейських народів XVII ст. На жаль, його молоді роки залишилися поза увагою середньовічних літописців. Відомо лише те, що напередодні 1648 р. він був ротмістром «панцерних» козаків у польському війську, яке дислокувалося в Умані під керівництвом С. Калиновського. Однак як тільки розпочалися бойові дії між козацькою та польською арміями ротмістр Гоголь разом з підлеглим відділенням важкої кавалерії перейшов на бік повстанців. Це було типовим явищем для початкового етапу війни. Нижчевикладений документ свідчить, що ті «руські козаки, — доносили поляки канцлерові Є. Оссолінському про хід Корсунської битви (травень 1648 р.), — які були в таборі, по першій пориві табору, зараз же звернулися проти наших.» Князь Вишневецький має 8000 війська, але їм не довіряє, бо русь»⁶.

В. Липинський відносив Гоголя до «найбільш енергійної під національним поглядом, найбільш ще національно життєтворчої частини тодішньої руської шляхти»⁷. Зважаючи на це, Є. Гоголь займав одне з чільних місць серед козацької старшини правобережних полків. У 1648 р. на чолі Кальницького полку, в якому налічувалося близько 2000 козаків, стояв полковник Остап Вінницький. Думку про те, що цим полковником, мабуть, був саме Гоголь, знаходимо у примітках до збірника документів під редакцією І. Крип'якевича й І. Бутича⁸. Сучасний дослідник «Літопису Самійла Величка» В. Шевчук також вважає Остапа, який керував каль-

ницькими козаками в поході на фортецю Нестервар, та Є. Гоголя однією особою⁹. Однак, працюючи над документами, що стосуються його біографії, нам не вдалося відшукати прямих свідчень, які б підтвердили цю думку відомих учених. Можливо, наступні дослідження зможуть вирішити цю проблему.

Незважаючи на відсутність повноцінної джерельної бази про початковий період формування молодого держави, можемо стверджувати, що полковник Є. Гоголь робив усе можливе для створення національних адміністративно-військових інституцій на українських землях, які етнографічно межували з Польщею. Історик В. Степанков відзначає, що в березні 1649 р. Гоголю довелося проявити неабиякі організаторські здібності для сформування загонів з подільських селян і міщан у районі Подністров'я¹⁰. Безперечно, утримання під своєю владою Поділля було одним з найважчих завдань Б. Хмельницького. Зборівський договір (8.УШ.1649 р.) передбачав встановлення лінії розмежування між козацькою територією і землями, які зідходили під контроль польської адміністрації. Згідно з цим договором Подільське воєводство, за винятком його південно-східної частини, відходило до Польщі. Проте подільські полки ще протягом усієї осені утримували за собою територію по лінії Сатанів — Бар. Лише на початку 1650 р. вони, керуючись безпосереднім наказом Хмельницького, відійшли за визначений кордон.

Реєстр Війська Запорозького, який був складений за постановою Зборівської польсько-української комісії, свідчив про те, що вінницьким полковником у цей період виступав І. Федоренко. Є. Гоголь, незважаючи на п'ятий пункт договору, де король пробачав шляхті її участь у війні на боці повстанців і обіцяв усілякі «достоїнства й уряди»¹¹, продовжував вірно служити своєму народові. Він очолив один з багатьох військових загонів, які боролися за подільські землі. На жаль, його ім'я загубилось у численних повідомленнях про перманентні бойові дії, що їх вела українська армія у першій половині 50-х років.

Перемога гетьмана Б. Хмельницького над поляками під Батогом (22 — 23 травня 1652 р.) викликала масове повстання українців на Поділлі. У зв'язку з цим гетьман наказав Гоголю звільнити даний регіон від польської шляхти¹². Це завдання було успішно виконано. Наприкінці серпня тут знову почали встановлюватися українські владні структури.

Можливо, наприкінці 1653 р. Є. Гоголь отримав керівництво над Подністровським полком. Війна за Правобережну Україну продовжувалася. Ф. Софонович відзначав, що «восени (1654 р. — Т.Ч.) гетьман коронний під Брацлав прийшов з військом, до них же і татари поза Бугом притягнули. Проти них послав Хмельницький наказного свого гетьмана Томиленка з військом козацьким»¹³. Українські загони складалися головним чином з правобережних полків. Допомога татар забезпечила полякам перемогу. Однак, за свідченням того ж Ф. Софоновича, «полковник Зеленський брацлавський, Богун вінницький. Гоголь подністровський**** і інші з козаками відійшли до Умані»¹⁴.

Близько 200 представників старшини і козаків Війська Запорозького, за підрахунками М. Грушевського, брали участь у козацькій Раді, яка прийняла рішення укласти договір з московським царем¹⁵. Вірогідно, що на ній був присутній і Є. Гоголь.

Укладення Переяславсько-московського договору 1654 р. відіграло вирішальну роль у збереженні державних інституцій молодого Української козацької республіки. Але відмінність внутрішніх політичних устроїв двох країн спричинила до поступового обмеження московською владою «прав та вольностей» українського народу у наступні десятиліття. В 1656 р. цар Олексій Михайлович відправив в Україну посольство на чолі з боярином Лопухінін. Той мав клопотатися перед главою Української держави про запровадження інституту російських воєвод у всіх містах країни. Згодом через Лопухіна гетьман Б. Хмельницький повідомляв у Москву: «... Для того посилаю під Кам'янець Гоголя і з ним козаків тисячі три..., щоб вони піддалися під високу руку Й. Ц. М, а що в тім Кам'янці постановлять —

мені Гоголь дасть знати»¹⁶. Отже, як бачимо, Є. Гоголь виконував найскладніші доручення свого гетьмана, адже українці Правобережжя протягом довгого часу не бажали підкорятися «під високу руку».

29 червня 1657 р. Є. Гоголь у чині подільського полковника пише листа до Хмельницького, в якому скаржився на поляків, що поступово завойовували територію Поділля. Він також повідомляв про перемогу над татарським загonom та відправлення одного з полонених до гетьманської резиденції. «Як маємо на тому пограниччі перебувати, не маючи нізвідки (військової допомоги. — Т.Ч.), тільки мешкаючи в двох містечках з полком моїм»¹⁷? — запитував Гоголь свого гетьмана. Ситуація, що складалася на південно-західних землях, не сприяла зміцненню української державності. Однак подільський полковник так і не дочекався відповіді на своє послання. 27 липня того ж року помер її творець — Богдан Хмельницький.

Після його смерті козацька старшина почала розколюватися на різні, протилежні за політичними поглядами, угруповання. В жовтні 1657 р. Є. Гоголь разом з полковниками І. Богуном, Г. Гуляницьким, Т. Носачем, П. Дорошенком, М. Ханенком, І. Вертелицьким підписав Корсунський договір України зі Швецією, де проголошувалося: «Військо Запорозьке за народ вільний і нікому непідлеглий»¹⁸. Однак на стабілізацію політичного становища в Україні цей договір вплинути вже не міг.

Влітку 1658 р. козаки Гоголя намагалися вигнати московські підрозділи з Києва та Василькова. Укладення Гадяцької угоди (16.IX) між Річчю Посполитою та Україною Є. Гоголь не підтримував. Тому гетьман І. Виговський з допомогою уманського полковника М. Ханенка розбив війська могиливівського та подільського полковника під мурами Могилева. Поразка змусила Гоголя перейти на бік гетьмана і взяти участь у його битвах з російським воєводою Шереметевим. Однак вже 11 листопада останній повідомляв цареві про те, що «гетьман І. Виговський приїхав в Київ з полковниками — подільським Степаном Гоголем, кальницьким А. Бештанком, корсунським наказним О. Правицьким..., великому государю присягли»¹⁹. Та коли на козацькій Раді 1659 р. новообраний гетьман Ю. Хмельницький присягав на вірність цареві, Гоголь не приїхав у Переяслав. Підпис за нього на «перяславських статтях», що значно обмежували автономні права України, ставив сам гетьман.

1 липня 1659 р. Є. Гоголь та інші старшини Війська Запорозького П. Дорошенко, І. Богун, Т. Носач, І. Силич, Т. Цюцюра, Г. Гапонович, М. Ханенко, Ф. Лобода, І. Кравченко звертаються до самопроголошеного «гетьмана» І. Безпалого, критикуючи його за промосковські погляди: «..Народившись разом з нами — народом вільним — і вирісши в Україні, отчизні нашій, і за неї немалий час борувшись, тепер сам добровільно в неволю піддається і на братів своїх наступає»²⁰. Згодом зустрічаємо заслужених соратників Хмельницького «по різні сторони барикад» у громадянській війні, яка розпочалася ще за гетьманування І. Виговського.

Польська шляхта ніяк не могла погодитись з тим, що на карті Південно-Східної Європи утверджувалася незалежна держава. Об'єднане польсько-татарське 18-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким у січні 1660 р. оточило Могилів. На допомогу подільському полковнику Гоголю прийшли частини під керівництвом уманського полковника М. Ханенка та миргородського К. Андрєєва. Є. Гоголь успішно керував діями могиливівської залози, а також «на вилазках польських людей і татар побили багато»²¹.

Могилів залишився українським, але польський наступ на Україну тривав. У травні 1660 р. відбулася козацька Рада, на якій Гоголь запропонував нову тактику ведення війни з противником — на зиму відходити з усім військом на Запоріжжя, а весною виходити з новими силами «воювати поляків»²².

Поступово Є. Гоголь схиляється до підтримки тієї частини старшини, яка виступала за ведення переговорів з урядовими колами Польщі, вимагаючи утвердження автономної Української республіки в межах Речі Посполитої. Влітку 1660 р. його полк брав участь у Чуднівському поході,

результатом якого стало підписання між поляками й українцями Слободиченського трактату;

Стосовно до дій Гадяцької комісії по виконанню однойменного договору полковник Є. Гоголь був нобілітований на вальному сеймі 1661 р., де йому та ще 31 представнику козацької верхівки були надані права польської шляхти²³. Однак Гоголь не став слухняним виконавцем королівської волі, про що свідчить такий факт. Коли польський урядовець С. Беньовський наказав подільському полковнику направити частину козаків проти турків, він виступив з гнівною промовою на козацькій Раді. Зокрема, полковник відзначав, що не слід старих і заслужених козаків зараховувати до ряду «тяглих»²⁴.

Після того як у січні 1663 р. Ю. Хмельницький склав булаву і постригся у ченці, Україна розкололася на два гетьманства. На правому березі Дніпра почав правити П. Тетеря, на Лівобережжі — І. Брюховецький. Подільський полк на чолі з Є. Гоголем формально мав підпорядковуватися правобережному гетьману. П. Тетеря, однак, був незадоволений поведінкою свого підлеглого й неодноразово скаржився на нього в листах до короля; «...Гоголь не тільки замарав себе, але і до мене всім, що не робив, викликав таку відразу, що мене майже перестали любити»²⁵. На початку 1664 р. на Правобережній Україні спалахнуло повстання проти польської влади та її ставленика, яким керували Сулима, С. Височан та І. Сірко. Велику підтримку їм надавав І. Брюховецький, який прагнув поширити свою владу на правобережні землі.

Є. Гоголь спочатку підтримував повсталих. Після того як польські війська розпочали наступ на Брацлавщину він разом зі своїм полком перейшов з Могиліва до Брацлава й там укріпився. Але невдовзі, під натиском королівської армії, полковник не витримав і перейшов на бік противника. Однією з причин його переходу була та обставина, що коронний гетьман С. Потоцький захопив у Львові двох синів Гоголя. Саме тому у вересні 1664 р. подільський полковник змушений був визнати протекцію польського монарха. Батьківські почуття змусили Є. Гоголя звернутися до коронного гетьмана з проханням відпустити його синів хоча б на деякий час, «...щоб вони могли приїхати додому і повернутися назад без всякого затримання»²⁶. До речі, традиція, коли найближчих родичів української верхівки супротивна сторона тримала при собі як «стримующий фактор», була досить поширеною у другій половині XVII ст.

П. Тетеря відразу ж намагався перевірити відданість Гоголя, який вже кілька разів протягом незначного проміжку часу змінював політичну орієнтацію. У листі до канцлера М. Празмовського правобережний гетьман відзначав, що, перейшовши на його бік, полковник «...отримав наказ прискорити зі своїм полком похід проти спільного ворога для того, щоб справою показати свою відданість»²⁷.

Євстафій Гоголь, Брацлавський і Подільський полковник війська Його Королівської Милості Запорозького — саме так підписував свої листи у той період козацький ватажок. Вони обов'язково скріплювалися гербовою печаткою Гоголя, що свідчила про його шляхетське походження. В одному з послань полковника до свого недавнього противника С. Потоцького знаходимо висловлювання, яке дуже влучно характеризувало одну з причин явища, що в українській історіографії отримало назву Руїни: «...У полку моєму Брацлавським дійшло до того, що кожний козак був полковником, а кожний сотник — гетьманом»²⁹.

Старшина правобережних полків вимагала дотримання від польського короля попередніх домовленостей у справі автономії України. Тут слід відзначити, що державній структурі Польщі було властиво, коли між королівською владою, великим магнатством і шляхтою йшла запекла політична боротьба. Серед польських урядових кіл не було єдиного погляду на вирішення української проблеми. Тому Є. Гоголь разом з іншими правобережними полковниками на чолі з гетьманом П. Тетерею склали «Супліку» до короля (30.XI.1664) і долучили її до інструкції депутатам на вальний сейм, з метою дієво вплинути на варшавські кола³⁰.

На жаль, вимоги української еліти залишилися тільки на папері. Є. Гоголь знову оголосив себе підданим московського царя і залишив табір Тетері. Щоб придушити цей виступ Брацлавського полку, гетьман почав жорстокими репресіями підтримувати авторитет своєї влади. На допомогу Гоголю прийшов І. Сірко із запорожцями. На Правобережній Україні розгорнувся визвольний рух проти влади Речі Посполитої. Однак поступово він перетворився в анархічні виступи окремих полків. Більшість українського люду з часом зневірилась у своїх ватажках.

«...Серед здеморалізованого й зневіреного в своїх власних силах суспільства українського саме в момент найбільшого безладдя й упадку з'явився діяч,, який зробив героїчне зусилля вирвати Україну з обіймів анархії»³¹, — так писав історик Д. Дорошенко про гетьмана України Петра Дорошенка, який у 1665 р. прийшов до влади. Є. Гоголь відразу ж перейшов під гетьманську булаву Дорошенка, якого він знав ще з часів Хмельниччини. 20 лютого 1666 р. на Раді під Лисянкою були прийняті вимоги від козаків на Варшавській сейм. Першим питанням, як завжди, виступала турбота про права греко-руської православної церкви; другим — освітянські проблеми; третім — затвердження прав Війська Запорозького на основі Зборівської угоди 1649 р. Інструкцію, оригінал якої зберігається в Національному Краківському музеї у фонді Чарторійських³², крім гетьмана та генеральної старшини, підписали Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Білоцерківський, Павлоцький, Уманський, Тарговицький, Кальницький, Брацлавський, а також Подільський (ним був Є. Гоголь) полковники.

Текст Андрусівського перемир'я 1667 р. документально засвідчив справжні наміри варшавського та московського урядів, які виникали у них протягом кінця 50-х — 60-х рр. XVII ст. Військова і дипломатична боротьба за «українську спадщину» призвела до цілком закономірного компромісного варіанту — монархії обох країн розподілили сфери впливу над Україною. Своєрідною демаркаційною лінією між ними став природний географічний рубіж — р. Дніпро. Однак статті договору не виконувалися жодною із сторін. На перешкоді міжнародно-політичного розподілу українських земель стала незалежна політика гетьмана П. Дорошенка, який продовжував традицію по утворенню самостійної держави в межах, що етнографічно належали українцям.

«„Козаків із другого боку (Правобережжя. — Т.Ч.) Його Царська Величність звільняє від присяги, виконаної собі на підданство»³³. Це положення Андрусівського договору давало змогу П. Дорошенку разом з правобережними полками звільнитися від формальної московської опіки. Незабаром він підписав т. зв. Підгаєцьку угоду з польським урядом (19.X.1667 р.), за якою король зобов'язувався «не вводити коронних військ у жодне місто, нікуди, де тільки мешкають козаки»³⁴.

Гоголь всіляко допомагав своєму гетьману. Коли весною 1668 р. виникла загроза захоплення польськими військами Кальника, він вирушив на Лівобережжя, щоб особисто попередити про це П. Дорошенка³⁵. Разом вони повернулися на Правобережну Україну і допомагали оточеному в Кальнику полковнику Г. Дорошенку, рідному брату гетьмана.

В березні 1669 р. Є. Гоголь разом з Тарговицьким полком С. Щербини та січовиками І. Сірка воювали в околицях Очакова, де захопили в полон значну кількість татар³⁶. Саме тому Гоголь був відсутній на Раді під р. Росавою (неподалік від Корсуня), на якій більшість козаків схвалили намір Дорошенка визнати зверхність турецького султана****.

Восени гетьман П. Дорошенко, який намагався об'єднати під своєю владою всі українські землі, вислав з Чигирини на лівий берег Дніпра загопи козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Корицьким та полковником Є. Гоголем. Вони мали «визволяти» лівобережні міста з-під влади гетьмана Його Царської Милості Д. Многогрішного. Після того як Корицький з Гоголем переправилися через Дніпро, до них приєдналися Лубенський, Миргородський та Полтавський полки, а також 3000 білгородських татар. 12 жовтня 1669 р. під Лохвицею відбулася вирішальна битва. Д. Многогрішний на чолі Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського та

Стародубського полків (близько 20 000 чол.) розбив козаків Дорошенка. «А Гоголь з іншими утік за Дніпро»³⁸, — повідомляв очевидець тих подій.

Розходження у поглядах з гетьманом П. Дорошенком на політичне майбутнє України, її внутрішній устрій та зовнішньополітичні зв'язки були причиною того, що уманський полковник М. Ханенко висунув свою кандидатуру на гетьманство від імені частини полків Правобережжя та Запорозької Січі (1669). Відразу ж по своєму обранні Ханенко, як колись П. Тетеря, звернувся до Є. Гоголя з пропозицією підтримати його. Однак подільський полковник залишився на боці П. Дорошенка в його задумі утвердити незалежну козацьку республіку.

У березні 1671 р. коронний гетьман Я. Собеський видав універсал до шляхти східних воєводств³⁹, в якому повідомляв, що польський уряд не виконав вимог українського посла Петраковського, а тому після його повернення до резиденції П. Дорошенка останній відразу домовився про спільний антипольський виступ з Білгородською, Буджацькою та Очаківською ордами. Разом з козацькими підрозділами під керівництвом наказного гетьмана Є. Гоголя вони мали звільнити південно-західні території України від поляків. В зв'язку з чим Собеський дуже остерігав шляхту. Наслідком українсько-татарського походу було звільнення Бара і Меджибожа. Козаки Гоголя також спалили всі села, які належали шляхтичу Ковецькому, з помсти за вбивство ним козацьких послів.

Однак вже у вересні майбутній король із значними силами вирушив на Правобережжя України. Після багатоденної облоги Могилева — резиденції Є. Гоголя — поляки ввійшли в місто. Джерела повідомляють, що під час оборони фортеці загинув син Гоголя⁴⁰. Сам полковник з незначною кількістю козаків зумів відійти на другий берег Дністра — у Молдавію, де й отаборився з дозволу господаря. Через кілька днів полковники Є. Гоголь, К. Мігалецький та М. Кияшко відправили листа до Я. Собеського, в якому давали згоду підкоритися гетьману Ханенку, що визнавав зверхність польського короля. Є свідчення, що їм навіть була видана «асекюрація» від Собеського. Але Д. Дорошенко у своїй монографії відзначає, що Гоголь з товаришами не користувався з неї, оскільки відразу пішов разом з господарем Дукою до Мультянського князівства⁴¹.

За Бучацьким договором між Польщею і Османською імперією (18.X.1672 р.), територія українського Поділля відходила до Порту. «Україна в її давніх кордонах уступалася козакам»⁴², — стверджував четвертий пункт угоди. Тут мається на увазі правобережні козацькі землі, які були під владою П. Дорошенка. Представники гетьмана (можливо, серед них був і Є. Гоголь) також прибули до Бучача і бажали взяти участь у переговорному процесі, але польські комісари категорично відмовили їм у цьому. Незважаючи на це, Бучацький договір був великим успіхом української дипломатії. «Польща єдиний раз відмовилась офіційно від України і дала їй ту незалежність, з-за якої та так довго боролась»⁴³, — писав В. Волк-Карачевський.

Події під Хотиним у жовтні 1673 р. засвідчили, що Річ Посполита не бажала виконувати досягнутих домовленостей. Її війська на чолі з Я. Собеським перемогли під старовинною українською фортецею багатотисячну армію Гусейн-паші. Є свідчення, що турецький паша чекав на допомогу декількох тисяч козаків, яких мав привести Є. Гоголь⁴⁴. Однак невідомо, чи полковник брав участь у самій битві.

Бучацький договір «розв'язав руки» московському царю та лівобережному гетьману І. Самойловичу. Полковник Гоголь був серед тих двох тисяч дорошенківців, які намагались оборонити Чигирин від наступу об'єднаних українсько-московських сил на початку 1674 р. Але вже 19 березня правобережна старшина була вимушена скласти листа до царя з повідомленням про свою присягу Москві і проханням оборонити Правобережжя Україну від польського наступу⁴⁵. У квітні Є. Гоголь отримав грамоту від царя Олексія «с милостивим словом»⁴⁶.

Після цих подій Могилівський полк розпався на дві адміністративні частини — Подільський та власне Могилівський під владою лівобережного

гетьмана. Могилівським полковником став ще один соратник Б. Хмельницького — М. Зеленський. Він неодноразово скаржився І. Самойловичу на подільського полковника Є. Гоголя, який «найняв коменданта в Могилеві у Собеського і віднімає рубіж України, отчизни нашої, по Мурахву ріку»⁴⁷. Таким чином, свою вірність Московії Гоголь вже в котрій раз засвідчував тільки на папері. Згодом Є. Гоголь знову прийняв зверхність Петра Дорошенка. Гетьман довіряв йому підтримувати зв'язки із своїм союзником, татарським ханом Калги-солтаном.

Восени 1674 р. Ян Собеський вже у статусі польського короля вирушив на правобережні землі України, щоб закріпити там свою владу. Житомирський стольник Я. Тушинський, учасник цього походу, залишив цікаві свідчення про Є. Гоголя, який «перед козацькою війною бавився розбоєм, потім завжди був при козаках в бунтах, потім піддався туркам, коли ті прийшли під Могилів...»⁴⁸. Коли ж польські війська підійшли під мури міста, то Гоголь полонив і видав полковнику Ржевуському двох татар-мурзаків, які від імені султана збирали стації з міського населення. «Відразу по цьому. — оповідав далі Тушинський, — пішов Гоголь до короля присягу чинити». 28 жовтня 1674 р. Ян III повідомляв канцлера Великого князівства Литовського про підданство Подільського і Брацлавського полковника Є. Гоголя⁵⁰.

Перехід Брацлавського і Подільського полків на бік короля мав велике значення для укріплення зверхності польського монарха на Правобережній Україні. Про це переконливо свідчить універсал Яна III, який дарував жителям цих полків великі вольності і привілеї. Зокрема, в ньому відзначалося, що полковнику Гоголю «під уряд його віддаємо міста Могилів, Шаргород, Орачинці, Ярохов, Яругу, Білу Михайлівку, Бушу, Рашків, Ямпіль, Чернівці, Кам'янку, Копницю, Цекиновку, Кузьмин, Копайгород, Лучинець, Мурахву, названі з усіма селами, які до них належать...»⁵¹. Крім того, козаки, що мешкали в цих містах, звільнялися від «усякої зверхності панів дідичних..., всяких уставів, данин, чиншу, робіт...»⁵². Король заради того, щоб козаки і сам Гоголь були вірними польській протекції, навіть дозволив їм займатися пивним і горілчанним промислами. Другий королівський універсал надавав Баляцкові, пасинкові Є. Гоголя, містечко і млин у Подільському воєводстві⁵³. Його теж було звільнено від усіх податків і стацій.

Я. Перденія у своїй праці стверджував, що Є. Гоголь був призначений наказним гетьманом Війська Його Королівської Милості Запорозького універсалом від 22.XI.1674 р.⁵⁴ (саме цим днем датовано два документи, проаналізованих вище). Однак після дослідницької праці в архівосховищах Польщі не можемо підтвердити думки польського автора. В текстах двох універсалів від 22 листопада Гоголя названо подільським полковником. Лише королівська грамота до правобережних козацьких полків (4.IV.1675 р.) відзначає, що «для кращого між усіма вами управління Гетьманом Наказним уродзогого Гоголя призначаємо...»⁵⁵. (Хоча, можливо, що сам Є. Гоголь отримав універсал на наказне гетьманство ще перед тим).

Є. Гоголь з великою енергією почав воювати зі своїми вчорашніми союзниками. Влітку 1675 р. він разом з полковником Кияшкою неодноразово розбивав загони турків під Кам'янцем-Подільським. Восени Гоголь звернувся зі скаргою на погане постачання його відділів особисто до Яна Собеського. Під листом, який зберігається в Публічному архіві Потоцьких (АГАД, Варшава)⁵⁶, стоїть такий підпис: «Eustaphi Hohol Hetman Nakazny Woysk Zaporowskich J. K. Мсі».

У лютому наступного року Є. Гоголь брав участь у коронаційних урочистостях свого патрона Яна III Собеського. Вальний сейм Речі Посполитої знову нобілітував Гоголя, адже після своєї першої нобілітації в 1661 р. він кілька разів «зраджував» Короні. Разом з наказним гетьманом до «клеюнду шляхетства польського» було приведено полковників С. Корсунця, М. Лукейчика, А. Зеленецького (Зеленського-?), сотників В. Іваненка, Г. Бернашовського, Я. Озажинського, С. Бахринського, осавула П. Калькуля (?), обозних К. Гасаненка й А. Ясеновського⁵⁷.

Однак практично козацька проблема не вирішувалася панівними колами Польщі. Тому, повернувшись з Варшави, Є. Гоголь відразу зібрав старшину і запропонував їй «поклонитися пану гетьману задніпровському»³⁸. Козацька Рада навіть відрядила посольство до канцелярії І. Самойловича, Але переговори між українськими гетьманами не закінчилися прийняттям якогось рішення. Навпаки, Гоголь почав переманювати до себе на службу козаків лівобережних полків, чого дуже боявся Самойлович. Останній постійно нагадував охотницькому полковнику І. Новицькому, щоб той охороняв жителів прикордонних містечок від «наветов и прельщений» Гоголя.

За Журавницьким договором (17.X.1676 р.) між Туреччиною і Річчю Посполитою до Польщі відходили землі по Білу Церкву і Павлоч. Решта території Правобережної України залишалася під протекторатом султана⁵⁹. А тому Є. Гоголь разом з полками Кобельзького, Корсунця і Шульги (майже 2000 чол.) за рішенням ради польського сенату передислокувався в Димерське староство на Поліссі. Під управління наказного гетьмана надавалися Чорногородська, Коростишівська та Димерська фортеці. Також з коронного скарбу козакам гетьмана Гоголя було видано 60 000 злотих⁶⁰.

Дилерське староство знаходилося неподалік від Києва. Це сприяло більш активній політиці Є. Гоголя в справі запрошення до себе лівобережних козаків. У березні 1677 р. на Правобережжя перейшов переяславський полковник Д. Райча. Це дуже занепокоїло царя Федора Олексійовича, і він вимагав від І. Самойловича утримувати «малоросійський народ від переходу до Гоголя». До речі, гетьман Самойлович навіть відклав свою яїздку до Москви з-за погроз Є. Гоголя захопити Київ. Про серйозність даної проблеми для московського уряду свідчить той факт, що лівобережному гетьману було вислано 10 000 золотих рублів у подяку за перехоплені листи Гоголя до коронного гетьмана Яблоновського⁶. До Самойловича їх привіз полковник І. Шульга, який перед тим був одним з найближчих соратників правобережного гетьмана.

З початком діяльності на теренах Правобережної України «князя сарматського Малої Росії-України» Юрія Хмельницького Гоголь відразу налагодив з ним зв'язки. Невідомий кореспондент з Білої Церкви повідомляв до Варшави, що «тільки димерські козаки тримаються орди, забрали гармати з Корсуня, хотіли для Хмельниченка і орди взяти залогу з людей, але ті відмовилися»⁶³. Одночасно наказний гетьман намагався встановити стосунки з волоським господарем, для чого направив до нього свого представника.

Польську владу занепокоїла така поведінка козацького ватажка, адже вона хотіла зробити з нього слухняну маріонетку. Особливо був розгублений воєвода Руський, який запитував у свого колеги з Белзького воєводства про те, що йому робити з непокірним Гоголем⁶⁴.

Кінець 1677 р. був нещасливий для його гетьманування. Від нього на лівий берег Дніпра перейшло близько 2000 чол. І. Самойлович вихвалявся, що незабаром до нього прийде сам Гоголь, говорячи про те, що з «лядським» гетьманом залишилося тільки тридцять козаків⁶⁵. Так воно і сталося. 8 квітня 1678 р. Є. Гоголь написав листа до Самойловича, в якому повідомляв про підготовку нового походу турецького султана на Україну, а також про переговори Яна III Собеського з московським посольством з приводу союзу християнських держав проти «невірних». У кінці листа Гоголь погодився визнати владу лівобережного гетьмана — «...зараз самого себе твоєї милості віддаю»⁶⁶. Майже одночасно Є. Гоголь листом повідомив й ігумена Микільсько-Пустинного монастиря Г. Кирдиновського про можливість турецького нападу на Україну⁶⁷.

М. Максимович свідчив, що Євстафій Гоголь помер 5 січня 1679 р.⁶⁸ у Димері. Соратника Б. Хмельницького, який двадцять сім років був полковником Війська Запорозького й останні п'ять років свого життя очолював козацьку організацію Правобережжя*****, було поховано в Межигірському монастирі, що неподалік від Києва. Багато десятиліть потому тут зберігалось Євангеліє львівського видання 1644 р. у срібно-золотому обрамленні, подароване Гоголем монастирю незадовго до смерті. Символічним є те, що у Святодухівській церкві Межигірського монастиря портрет Є. Гоголя «в чорних з червоними травами рамах»⁶⁹ знаходився поруч із зображенням Б. Хмельницького.

Аналізуючи військову та політичну діяльність Є. Гоголя протягом кінця 40—70-х років XVII ст., можемо відзначити, з якими великими труднощами утверджувалась Українська козацька держава. Якщо в перші роки її існування харизма Б. Хмельницького змогла згуртувати навколо себе всі стани українського суспільства, то згодом політична еліта України, до якої належав і Гоголь, не змогла продовжити цих традицій свого гетьмана. Під тиском внутрішніх проблем, які спричинювалися складною зовнішньо-політичною ситуацією, козацька державність ніяк не могла набути класичних форм.

По-різному можна оцінювати діяльність Є. Гоголя на посаді наказного гетьмана від імені польського короля. Однак не підлягає сумніву той факт, що він робив усе можливе для того, щоб не дати загинути козацькій організації Правобережжя. Нових підходів заслуговує й оцінка переходу Гоголя під владу лівобережного гетьмана. Адже тут проявилось його розуміння політичних прагнень І. Самойловича до об'єднання України під єдиним державним управлінням.

Отже, ім'я Євстафія Гоголя повинне зайняти належне йому місце серед когорти історичних осіб України. Минуло 400 років з дня народження творця Української держави, Великого гетьмана Богдана Хмельницького. Відзначаючи цей славетний ювілей, не слід забувати і про вірних соратників козацького вождя, які поруч з ним боролися за незалежність своєї вітчизни.

* У датуванні цієї події спираємося на концепцію В. Смолія та В. Степанкова, висловлену ними у праці «У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст» (К., 1992).

** Однією з перших спроб осмислити діяльність Є. Гоголя стала невеличка розвідка Н. Герасименко «Остап Гоголь — гетьман» (Київська старовина — 1994. — № 2 — С. 78 — 83), де автор спирається лише на опубліковані джерела.

*** Також відомий рід панів Гоголів, який проживав на Брацлавщині у кінці XV — першій половині XVI ст. (Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К, 1993. — С. 147).

¹ К о г з о п Т, Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce, — Lwow, 1923. — Т. II. — С. 146.

² Актм, относящиеся к истории Западной России. — Т. 4. — СПб, 1851. — С. 118.

³ Я к о в е н к о Н. М. Назв, праця. — С. 112.

⁴ Там же; Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 173, арк. 400 зв.

⁵ Л и п и н с ь к и й В. Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 2. — С. 209.

⁶ Памятники, изданне Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — К, 1898. — Т. 1 — Ч. 1 — С. 25.

⁷ Л и п и н с ь к и й В. Назв, праця. — С. 21.

⁸ Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657). — К., 1961. — С. 109.

⁹ В е л и ч к о С. В. Літопис. — К. 1991. — Т. 1. — С. 83.

¹⁰ С т е п а н к о в В. С. Поділля в роки Визвольної війни українського народу // Нариси історії Поділля. — Хмельницький, 1990. — С. 77 — 78.

Акті Южної і Західної Росії (далі — Акти ЮЗРХ — СПб., 1862. — Т. 3. — С. 415; Muzeum Narodowe w Krakowie. Dział zbioru Czartoryskich (далі — Czart). — № 144. — К. 439.

¹¹ С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 151.

¹² С о ф о н о в и ч Ф. Хроніка з літописців давніх. — К., 1992. — С. 232.

**** До речі, В. Липинський вважає, що після страти уманського полковника Й. Глуха (початок 1654 р.) Є. Гоголь став його наступником на цій посаді (Липинський В. Твори. — Філадельфія, 1980, — Т. 2. — С. 152).

¹³ Там же,

¹⁴ С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С., Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 357.

¹⁵ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 1208; Biblioteka zakładu im. Ossolinskich w Wroclawiu. — N 227. — L. 143.

¹⁶ Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — С. 739.

¹⁷ Л и п и н с ь к и й В. Україна на переломі. 1657 — 1659. — Філадельфія, 1991. — С. 151.

¹⁸ Акты ЮЗР. — СПб 1892. — Т. 15. — С. 282.

¹⁹ Акты ЮЗР. — СПб, 1863. — Т. 4. — С. 254; Д о р о ш е н к о Д. Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк, 1985. — С. 36.

²⁰ Акты ЮЗР. — СПб, 1872. — Т. 7. — С. 138.

²¹ Там же. — С. 320.

²² Volumina legum. — Petersburg, 1759. — Т. IV. — С. 359 — 360.

²³ Daki Siemik Biograficzny. Wroclaw, 1961. — Т. IV. — С. 590.

- ²⁵ Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов, — К, 1859, — Т. 4. — Отд. III. — С. 464.
- ²⁶ Там же. — С. 461.
- ²⁷ Там же. — С. 459.
- ²⁸ Там же. — С. 464.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Czart. — N 402. — L 583; Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця. — С. 46.
- ³¹ Д о р о ш е н к о Д. Нариси історії України. — Львів, 1991. — С. 303.
- ³² Czart. — N 402. — L. 615 — 633; Д о р о ш е н к о Д. Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665 — 1666) // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. — Прага, 1942. — Т. 4. — С. 134.
- ³³ В е л и ч к о С.В. Літопис. — Т. 2, — С. 56.
- ³⁴ Archiwum Głównie Akw Dawnych w Warszawie (далі — AGAD), Archiwum Zamojsklch. — N 3036. — К. 206.
- ³⁵ Центральний державний архів давніх актів Росії (далі — ЦДАДА Росії), ф. 210, оп. 12, спр. 613, арк. 129; П е т р о в с ь к и й М. Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. — Харків[^] 1930. — С. 402.
- ³⁶ О к и н ш е в и ч Л. Генеральна Рада на Україні - Гетьманщині ХУП—XVIII ст. // Праці комісії для вивчення західньо-руського та українського права. — К, 1929. — Вип. 6. — С. 420.
- ***** За підрахунками Л. Окиншевича, на цій Раді представників козацтва від правобережних полків було 500 чол., лівобережних — 20, Запорозької Січі — 11 (Окиншевич Л. Генеральна Рада на Україні — Гетьманщині XVII — XVIII ст. // Праці комісії для вивчення західньо-руського та українського права. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 420).
- ³⁷ Акты ЮЗР. — СПб, 1877. — Т. 9. — С. 8L
- ³⁵ Там же.
- ³⁹ Acta Historica res gesias poloniae illustranta. — Kraków, 1881. — VoiJL Pars. I — S. 645.
- ⁴⁰ G r a b o w s k i A. Ojczyste spominki. — Kraków, 1845. — Т. I — S, 178; Acta Historka. — Vol. II. — Pars. I. — S. 641.
- ⁴¹ Д о р о ш е н к о Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 396.
- ⁴² AGAD, Archiwum Zamojskich. — N 3037. — К. 222.
- ⁴³ В о л к - К а р а ч е в с к и й В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. — К., 1899. — С. 192.
- ⁴⁴ Acta Historica[^] Vol. I. — Pars. II. — S. 1313.
- ⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 408 — 411.
- ⁴⁶ Там же. — С. 421.
- ⁴⁷ Там же. — С. 407.
- ⁴⁸ Dwa pamietniki z XVII wieku Jana Gedrowskiego i Jana Fl. Drobysza Tuszynskiego, — Wrociaw, 1954. — S. 58.
- ⁴⁹ Ibid.
- ⁵⁰ Czart. — N 431. — L. 3.
- ⁵¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Drial zbiorow Mikrofilmowych, Biblioteka Ordynacji Zamojskich. — N 1787. — P. 46.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ Ibid. — P. 49.
- ⁵⁴ P e r d e n i a J. Stanowisko Rzeszypospoitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przetomie XVII—XVIII w. — Wrociaw, f963. — S. 15.
- ⁵⁵ AGAD. Archiwum Zamojskich. — N 3053. — К. 104.
- ⁵⁶ AGAD Archiwum Publiczne Potockich. — N 47. — Т. III. — S. 16.
- ⁵⁷ Volumina legum. — Т. V. — S. 202.
- ⁵⁸ Акты ЮЗР. — Т. 12. — С. 533.
- ⁵⁹ Ч у х л і б Т. В. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи Історичного розвитку. — К., 1993. — Вип. 3. — С. 83.
- ⁶⁰ P e r d e n i a J. Op. sit. - S. 17.
- ⁶¹ Акты ЮЗР. — СПб, 1884. — Т. 13. — С. 90. *
- ⁶² Там же. — С. 142.
- ⁶³ Czart — N 175. — L. 363.
- ⁶⁴ Ibid. — L 511.
- ⁶⁵ Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 436.
- ⁶⁶ Там же. — С. 580 — 581.
- ⁶⁷ ЦДАДА Росії, ф. 229, оп. 1, спр. 136.
- ⁶⁸ М а к с и м о в и ч М. Собрание сочинений. — Т. 2. — С. 276.
- ***** у популярній літературі різного гатунку досить поширена теза про те, що С. Гоголь був «прадідом» відомого письменника М. В. Гоголя. Однак В. Модзалевський, який прослідкував родовід Гоголів-Яновських, не засвідчив прямих родинних зв'язків між Яковом Гоголем, прадідом діда письменника, який проживав у середині XVII ст., і Євстафієм. (М о д з а л е в с к и й В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1. — С. 292 — 295. Крім того, заслуговує на увагу ґрунтовне дослідження цього питання істориком О. Оглоблиним (О г л о б л и н О. Проблема предків Миколи Гоголя // Український історик. —

ПО СТОРШКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРЮДИКИ

К. ШАЙНОХА

Домна-розанда*

Домна-Розанда была самая несчастная сирота в мире — у нее не было отечества. У нее были родители, было блестящее положение в свете, славилась она чрезвычайным богатством, но все это пошло прахом. Она впала в бездну невыразимого горя и сделалась игрушкой судьбы — жертвою многих бед и страданий. Будучи еще отроковицею, она становится предметом кровавого спора между соискателями ее руки, неумышленною виновницей такой кровопролитной войны, какую только знает история; наконец, венценосная невеста унижается до того, что делается против своей воли женою буйного казака.

Но не одна только трагическая судьба Домны-Розанды привлекает к ней наше внимание. Ближайшие сведения о ней особенно интересны нам потому, что споры о ее руке происходили преимущественно на польской земле, лилась кровь благороднейших ее сынов и убийственный погром встревожил польский народ. Заслуживает внимания и то обстоятельство, что неумышленная виновница стольких народных бедствий известна в истории под чуждым ей именем.

Старинные польские хроники и позднейшие исторические описания именуют героиню нашу Домной, между тем как настоящее ее имя Розанда, к которому у валахов прибавлялся титул «damna», латинское «domina» — княжна. Крестное имя в соединении с почетным титулом обратилось в собственное, и героиня нашего рассказа осталась навсегда в истории под ополоченным именем Домны-Розанды.

Эта злополучная невестка нашего Богдана Хмельницкого, как младшая дочь валашского (молдавского) господаря Василия Лупулы, не могла рассчитывать на унаследование польского престола. С тех пор как земля Валашская подпала под турецкое иго, ни одной фамилии господарей валашских на удалось упрочить престол за своим родом: обыкновенно во втором уже поколении они теряли скипетр, попадали, по султанскому приговору, под топор палача или в неволю, либо скитались изгнанниками.

Сватовство польских господчиков

Когда молдавский господарь Лупул через отправленного в Варшаву посла известил польского короля Владислава о помолвке старшей дочери своей Елены, тогда король в свою очередь отправил посла в Яссы с поздравлением господаря с предстоящим браком. По многим поводам послом назначен был молодой человек Петр Потоцкий, староста смятинский, воевода брацлавский, сын Николая Потоцкого, впоследствии великого гетмана. В выборе посла руководствовались, между прочим, тем соображением, что Потоцкий приходился сродни как Янушу Радзивиллу, так и нареченной его невесте. Правда, что родство между этими домами было слишком далекое, но в те времена даже самая слабая тень родства имела более веса в глазах людей, нежели впоследствии близость двух родных братьев.

Отец брацлавского воеводича, гетман Николай Потоцкий, был родной племянник Стефана Потоцкого, известного во всей польской короне браком с одною из четырех дочерей господаря валашского Иеремии Могилы: по этим родственным связям домов Потоцкий поставлен был в необходи-

мость защищать интересы своих шуринов, потомков Могилы, и поплатился за это заточением в башне Эдикуль, на берегах Черного моря. Вступивший теперь в брак со старшей дочерью Лупулы Радзивилл, несмотря на свои молодые годы, был уже вдовцом. Его первая жена, Мария Потоцкая, с которой он прожил недолго, была дочерью вышесказанного Стефана Потоцкого и Марии, княжны валашской, а стало быть и внукою Могилы, прежнего володаря валашского. Таким образом, Петр Потоцкий находился в родстве с обоими домами новобрачных, и считалось вполне приличным назначить его, предпочтительно перед другими, представителем свадебного посольства.

Была, впрочем, другая, более уважительная причина желать назначения Потоцкого на этот пост. Его родные, в том числе и Януш Радзивилл, думали этим назначением открыть старосте смятынскому доступ к господарскому двору и ввести его в семейный круг господаря валашского. Исполнив представительство короля при бракосочетании старшей господарской дочери, послу можно было заискривать младшую. Внуку Могилы по всему подобало искать себе невесту из того же дома Могилы. У короля Владислава выпросили назначение воеводича в Яссы; но не одно только людское доброжелательство прокладывало ему путь к счастью; и сам он своею наружностью, важностью осанки, личными качествами и рыцарскими доблестями представлял из себя безукоризненного жениха.

Появление воеводича брацлавского в салонах господаря вполне совпало с видами его родни. После официальных визитов королевского посла начались визиты и посещения частные. Господарь и его супруга оказывали полное внимание гостю. Розанда рада была видеть молодого рыцаря из Польши, но она была еще так молода, что не признавалось нужным торопиться решать ее судьбу. Притом нужно было вести дело весьма осторожно, так как Порта вовсе не желала, чтобы дочери господаря выходили замуж за польских панов, а прежде времени распространенные слухи об искательстве воеводича могли уничтожить самое дело. Не дошло еще до нормальной помолвки, а уж во всех знатных домах Польши говорили о предстоящей женитьбе Потоцкого на Домне-Розанде, и слухи эти находили место в газетах французских и немецких.

Между тем неожиданно явился при дворе валашском знатный юноша, которого ни имя, ни личность никому не были известны. Имя, под которым он явился, признавалось всеми вымышленным, и во всех его поступках просвечивала какая-то неразгаданная таинственность. Барич, как было видно по воспитанию и по происхождению, он сразу открыл себе доступ в салоны княжеского дворца, не привыкшего соблюдать строгого этикета в выборе гостей. Таинственный гость по примеру своих предшественников, умевших не раз проникнуть во дворец господарей, успел расположить к себе весь княжеский двор и пользовался полным вниманием князя и его супруги. Юная княжна находила несказанное удовольствие в обществе молодого человека и, как не связанная никакими положительными обещаниями относительно Потоцкого, видимо, склонялась к нему влечением сердца.

Тогда незнакомец перестал таиться и объявил настоящее свое имя. Оно было громко как во всей Волощине, так среди поляков и во всей Руси: то был Дмитрий, князь Вишневецкий, сын королевского хорунжего Януша Вишневецкого, внук по боковой линии князя Михаила, мужа Регины Могилянки, и правнук князя Дмитрия, известного претендента на валашский престол. Род Вишневецких через посредство брака с Региной Могилянкою был кровно связан с господарями, царствовавшими прежде и ныне в Волощине, а смерть князя Дмитрия и Михаила в войне за Волощину, постигшая их вследствие трудов и лишений или в заточении, еще теснее связала род Вишневецких с судьбою Во лощины. При одном имени князя отворялись бы настежь двери всех домов валашских и двери дворца самого господаря Лупулы по преимуществу.

Но удалецу хотелось прежде всего убедиться в силе личных своих достоинств. Словно наперекор воеводичу брацлавскому Петру Потоцкому, который, благодаря протекции короля и родных, обратил на себя внимание в Яссах, князь Дмитрий порешил отбросить в сторону все призанятые ору-

дия и собственными силами добыть себе счастье. Как это зачастую случается, задуманное дело приняло для смельчака вначале весьма счастливый оборот. При известии о его настоящем имени и намерениях относительно княжны Розанды семья господаря сохранила к нему прежние свои доброжелательные отношения. Осмотрительный Лупул продолжал принимать князя в своем доме с прежнею любезностью, предоставляя себе в будущем окончательное решение дела. Искательство воеводича из Потока шло своим чередом, и как прежде, легко распространялись слухи о женитьбе Петра Потоцкого на Розанде, так точно теперь все толковали о браке князя Вишневецкого с Домною-Розандою.

Явился еще из Польши и третий искатель руки княжны валашской. В искателях золотой руки княжны не было недостатка. С разных мест являлись сыновья князей и сенаторов, молодые паны и заурядная шляхта, молодежь и сильно помятые вдовцы. У всех проявились корыстолюбивые поползновения к богатству и приданому из господарской сокровищницы: для одних сокровища эти служили только прикрасою того рыцарского риска, который неразлучно был связан с сватовством, а для других само богатство могло удовлетворить тщеславие. Соперники обыкновенно действовали вдали друг от друга, стараясь сохранить тайну, чтобы на случай неудачи не подвергнуться бесполезной огласке и насмешкам злых и завистливых людей. Часто, однако, соперники неожиданно сталкивались между собой, и тогда между искреннейшими друзьями, между ближайшими родственниками, между почтенными опекунами и молодежью, порученною их попечению, происходили самые забавные столкновения.

Тот же самый князь Януш Радзивилл, вторым браком сочетавшийся с сестрою Розанды, в первый раз (как сказано выше) был женат на дочери Стефана Потоцкого и Марии, дочери господаря из дома Могилы. Хотя дочь воеводы Потоцкого приходилась только внучкою господарю и не была особенно богата, при всем том много было у нее поклонников и искателей руки. Между ними были весьма опасные соперники князю Янушу, так как он был диссидент, последователь учения Кальвина, а невеста — строгая католичка. Для достижения цели необходимо было заручиться протекцией кого-либо из именитых католиков. Такую протекцию оказал князю Янушу родной его дядя Альбрехт Радзивилл, великий канцлер литовский, человек почтенный, довольно преклонных лет, вдовец, известный во всей стране своим умом и притом ревностный католик. Несмотря на различие вероисповедания, члены дома Радзивиллов всегда были готовы поддержать друг друга, когда дело шло об интересах их рода. При такой поддержке канцлера князь Януш не сомневался в счастливом исходе своего сватовства. И действительно, очень счастливо удалось это сватовство переговорами в Варшаве. Набожный дядюшка сообщил влюбленному, племяннику весьма приятные вести о результатах переговоров с матерью невесты. Решено было ускорить дело, и князь-канцлер должен был на другой день утром сделать формальное предложение. Желая проведать об успехе предложения, наш молодой кальвинист побегал на следующий день в костел о. иезуитов в полной уверенности, что застанет там во время утреннего богослужения дядюшку. Но как же был поражен молодой человек, когда услышал от своего благостивого свата слова: «Мой возлюбленный племянник, да будет тебе известно, что вчера я горячо поддерживал тебя и твое предложение. Но сегодня ночью пресвятая Богородица, которой я усердно молился, повелела мне жениться на твоей избранной. Не пеняй на меня, но что Бог мне внушил, тому следовать должен».

Спустя несколько времени, обнаружилось, что князь-канцлер при первом разговоре с матерью невесты предлагал в женихи ее дочери не племянника, а себя лично. Дядюшка и племянник в одинаковой степени соблазнялись желанием породниться с домом Могилы. Однако канцлеру не удалось отбить невесту молодого князя. Благодаря участию посторонних лиц, князь Януш после долгих искательств взял верх над богатым дядюшкою и женился на панне Потоцкой. Соискателям таких лет, как был князь-канцлер литовский, оставалось разве искать у менее привлекательных

Могілянок, какою, наприклад, була Анна, тетка невесты Радзивилла, одна из четырех дочерей Иеремии Могилы.

Как Анна, так и все три ее еестры вышли замуж за поляков. На Анне женился один из Пржерембских, Ян-Максимилиан, воевода ленчицкий, сын кастеляна серадского. После смерти своего первого мужа Анна вышла замуж за Яна Сендзизая Чернковского. Когда умер и второй муж, у вдовушки нашелся новый жених, Владислав Мышковский, воевода краковский. Потеряв и этого мужа в 1658 г., Анна вышла за четвертого — Станислава Ревера Потоцкого, великого коронного гетмана. Это была самая блестящая ее партия. Ревер родился в 1579 году, а его нареченная родилась приблизительно в 1608 году. Таким образом, стала пред алтарем весьма почтенных лет чета: восьмидесятилетний жених и невеста с лишком пятидесяти лет. При ярком блеске валашских сокровищ сглаживались морщины на полувековых лицах Могілянок, молодели сердца и дряхлых старцев.

В догонку за молодыми племянниками и свояками спешили с любезностями к дочерям господарей валашских и убежденные сединами дядюшки. Никого это не удивляло, как мы уже видели в приведенном выше примере, когда сватали прежде всего внучку господаря Марию Потоцкую и человек весьма почтенных лет, и его племянник, и сватали несколько раз Анну, — и тем более не поражало теперь никого, когда явились со всех сторон искатели самой молодой и самой богатой из Могілянок — Домны-Розанды, рядом с двумя молодыми искателями ее руки из Потока и Вишневецца выступил третий, самый несчастливый из соперников, человек почтенный по летам и по сану.

Молодые люди в искательстве Розанды сумели сберечь себе жизнь, старец же из-за Розанды сложил свою седую голову.

По современным известиям, несчастным соперником между соискателями руки Розанды был воевода черниговский, польный коронный гетман Мартын Калиновский. Владетель обширных земель в Польше, Покутье и Подолии, Калиновский, как сосед Золощины, находился издавна в тесных с нею сношениях. В эту же Валашскую страну, как в настоящее, так и в прежнее время, устремились его сердечные мечты и желания. Гетман был несколько лет уже вдовцом после смерти жены Елены Корецкой, родной сестры известного князя из Корца по имени Самуил. Князь Самуил был женат на Екатерине, одной из четырех дочерей Иеремии Могилы. Эти княжны несколько раз вдовствовали и вновь выходили замуж. Гетман был в свойстве с Корецким и потому был сродни Иеремии Могиле. Связанный родством с двумя домами, Калиновский принимал деятельное участие в усилиях всех зятей Иеремии Могилы, поддерживал их тестя и его сыновей. В этой борьбе погиб лютой смертью князь Самуил Корецкий, и почти в то же самое время Бог даровал Калиновскому сына, рожденного от сестры погибшего. В память шурина единственный сын и наследник гетмана наречен был Самуилом: имя, памятное страданиями из-за Волощины.

В то время, к которому относится настоящий рассказ, Самуил Калиновский был в цвете лет и скорее, нежели отец, имел право явиться в числе искателей девственной руки Розанды. Несомненно, что гетман охотно уступил бы свое место сыну в ряду соискателей валашских, но судьбе иначе было угодно. В то самое время, когда князь Януш Радзивилл искал руки старшей сестры Розанды, молодой Калиновский горячо полюбил дочь канцлера Оссолинского, на которой он женился спустя 14 месяцев после брака Радзивилла. Брак этот был образцом любви и супружеского счастья. Ничего другого не оставалось гетману, как благословить сына и пожелать ему счастья, а самому подумать о Волощине и завести сватовство с родителями Розанды.

Взявшись серьезно за это дело, старик гетман явился опасным соперником прочих искателей руки Розанды, но, увы, сам гетман очутился в более щекотливом положении, нежели его соперники. Чем более женихов являлось у дочери Лупулы, тем труднее становился выбор, и волею-неволею приходилось откладывать с решением со дня на день. Под переменчивым небом юго-восточных земель, в которых шла беспрерывная борьба

разных религиозных верований, народностей, нравов и умственного развития, не было ничего опаснее, как нерешительность и выжидание. Ежеминутно в этих порубежных степях среди враждебных стихий могла возникнуть от самых ничтожных причин буря, которая, направив свой полет в возлюбленную всем Волощину, грозила опрокинуть исподволь подготовленные планы и цели. В ожидании возможных гроз некогда было господарю медлить с решением вопроса о судьбе Розанды — время не ждало, и даже не подождало настолько, чтобы Розанда успела достигнуть девичьей зрелости. Прежде, нежели юная дочь Лупулы достигла тех лет и красоты, когда уже нельзя было отказывать искателям ее руки, ссылаясь на молодость невесты, берега Днепра и Днестра задрожали от такого ужаснейшего взрыва обычной тем краям бури, который послал господарской дочке новых сватов и искателей ее руки.

Казацкие сваты

Хотя царствовавшие в волощине господа не могли хвалиться особенною знатностью своих родов, при всем том на таких простых людей, как Тимошка, взирали свысока и не могли допустить и мысли породниться с ними. Розанда, привыкшая к почтительному вниманию Потоцких и Вишневецких, приходила в ужас при мысли выйти замуж за Чигиринского «паливоду», который опаливал бороды чернецам. Отец ее, господарь, отговаривался перед казацкими сватами, что дочь его находится под верховною властью Порты и без ее соизволения он не вправе распорядиться рукою дочери.

С неменьшим удивлением, как и в Яссах, принято было известие о сватовстве Тимошки при дворах тех польских панов, которые сами желали того же. Казацкая наглость привела в негодование особенно двух гетманов — Потоцкого и Калиновского: первого — как отца жениха Розанды, а второго потому, что тот сам для себя имел на нее виды. Благодаря значительным денежным суммам разных лиц, и в том числе самого господаря Лупулы, оба гетмана были освобождены из крымской неволи.

Пораженные известием о намерениях Хмельницкого относительно Волощины, оба гетмана выступили в поход, зорко следя за всеми его движениями. Но если трудно было сломить Хмельницкого силой оружия, то еще труднее было проникнуть во все его замыслы и устоять против тех порывов, которые возникали в этой горячей голове, упоенной счастьем. Отказ, который получил Хмельницкий от господаря, ни мало не озадачил его. Гетман, не медля, обратился к султану с просьбой руки Домны-Розанды для сына, а между тем готовился к походу на Волощину, но делал вид, что в союзе с татарами, согласно их желанию, готовится к войне с Москвою. Когда настало время вторгнуться в неприятельские владения, Хмельницкому удалось склонить татар в противоположную сторону и ударить на Волощину. Прежде чем был получен ответ из Царьграда от султана на сделанное предложение, настойчивый отец Тимошки решился возобновить сватовство в Яссах, подкрепив его вооруженною силою в несколько десятков тысяч орды и казаков. Счастье, которое до сих пор не оставляло нашего любимца, не изменило ему и в этом сумасбродном предприятии. К немалому удивлению господаря и польских гетманов, следивших за движениями Хмельницкого, в исходе 1650 г. разнеслась весть о внезапном вторжении татар и казаков в Волощину. Вместо прежних сватов, которые являлись к господарю с мирными предложениями и получили отказ, вторглось теперь во владение Лупулы 15 000 казаков под начальством Богдана Хмельницкого и 20 000 бусурман под начальством султана Нуреддина с угрозой разорить страну.

Поздно было уже усмирить вооруженных сватов добровольным изъявлением согласия на брак — союзники угрожали завладеть не только Розандою, но и свергнуть с престола ее отца. Захваченный врасплох, господарь Лупула мог вывести в поле всего только 6000 кое-как вооруженной милиции. С такими силами трудно устоять против такого грозного натиска. Господарь и весь двор его оставили столицу и искали обычного в Волощине в минуты опасности средства спасения, т. е. спасались бегством в леса.

Напрасно Лупула заявлял гетману через посольство, что Волощина — земля султана — и посягательство на его владения не пройдет безнаказанно. Напрасны были ожидания помощи со стороны Польши и еще менее можно было рассчитывать на помощь собственного народа. Оставалось схватиться за последнее средство добровольного согласия на все притязания неприятеля, дабы избежать кровавого принуждения, сопровождаемого тысячами новых разрушительных бедствий.

К казакам отправлен был посредник валашский с условиями мира. Лупула обязался выдать дочь за гетманского сына Тимошку и внести определенную сумму откупа с тем, чтобы казаки удалились из страны как можно скорее. Хмельницкий согласился на предложенные условия мира, требуя, чтобы они были приведены в исполнение как можно скорее. На последних переговорах при посредничестве двух поляков, состоявших на службе при дворе господаря, положили: спустя три месяца после заключения мира, т. е. сейчас после праздника Рождества Христова 1650 г., должно было совершиться бракосочетание княжны Розанды с гетманом Тимошкою. В обеспечение точного исполнения договора отданы были Хмельницкому в залог четверо знатнейших бояр валашских и в числе их родной племянник господаря Лупулы. Уплачены были казакам условленные суммы выкупа. В уважение сговорчивого господаря в принятии важнейших пунктов договора суммы выкупа были значительно ниже тех, которые даны были Крымской орде.

Юною Домну-Розанду, главную жертву свадебного договора, никто не спрашивал о согласии. Отец заключил договор помимо более приятных для нее искательств с других сторон, и ей представилась в самом мрачном свете вся тягость ее положения. Вопреки задушевным желанием Розанды, устремленным в Польшу, судьба навязывала ей вздорного супруга с Днепровского низовья, а с третьей стороны угрожала ей неволя в башнях Стамбула, как неизбежное следствие совершившихся событий. Единственным утешением посылало небо злополучной невесте возможность смягчить горечь ее сватовства с Тимошкою положительным требованием исполнения договора с казаками о том, чтобы жених явился на свадьбу в шляхетском уборе и в обществе лиц, указанных в договоре. Несомненно, что подобного рода условие возникло в кругу придворных дам, окружавших княгиню и ее дочь. Это были наивные желания, вполне соответствовавшие юным летам княжны и ее привычкам, но, увы, какой контраст, какую игру судьбы мы видим между этими желаниями и действительностью, полною трагизма!.. Итак, в договор была внесена особая статья, чтобы нареченный жених стал под венец в польской одежде и в обществе поляков.

«При такой обстановке должна совершиться эта свадьба, — писали в письмах из Львова. — Сын Хмельницкого должен явиться на свадьбу, окруженный польскою шляхтою, соблюдая наши обычаи и светские приличия, что ему исполнить не трудно, так как при нем находится много шляхтичей, которые поучат его светским приличиям».

При таких условиях мог Тимошка рассчитывать на более благосклонный прием со стороны невесты, и если б он сгладил шероховатость казацких нравов, валашская отроковица Домна-Розанда, бесспорно, встретила бы ни спосланную ей судьбу с светлою улыбкой. В числе многих несчастий, которые неразлучно сопровождали жизнь человеческую в этой местности, являлось и то неизбежное последствие, что здесь человек привыкал к постоянным переменам и сердце его, в особенности такое юное, как сердце Розанды, не усваивало себе твердых убеждений и привязанностей — оно становилось таким же изменчивым и прихотливым, как и самое небо этой страны.

Действительно, злополучная невеста Тимошки, увлеченная потоком превратностей судьбы, неволью обращалась чувством и поступками в разные стороны и попадала в омут самых скорбных испытаний.

С неумолимой быстротой бросала ее судьба во все стороны соседних с Волощиной краев, и эта казацкая свадебная буря унесла ее в Стамбул и засадила на время за решетку султанского дворца.

Самый отказ господаря Хмельницкому в просьбе руки Розанды для сына заставил гетмана возбуждать в Порте подозрение о тесной дружбе Лупула с Польшей. В настоящее время хотя Хмельницкий и заключил мир с господарем, но не считал нужным разуверить турок в их подозрениях о верности господаря. Примирение Хмельницкого с Лупулом не было искренне, и с обеих сторон ожидали только благоприятного случая к разрыву. Богдан знал это очень хорошо и всевозможными интригами старался поколебать авторитет Лупула в Царьграде, чтобы в случае нарушений условий договора можно было с помощью оружия достигнуть своих желаний.

Лупулу приходилось защищаться от двух врагов: с одной стороны — от происков Богдана, а с другой стороны — от «господарчиков». В минуты грозной опасности Польша оставалась единственным путем спасения для валашских господарей. К этой издавна дружественной Польше прибегнул и теперь Лупул за советом, за помощью и на случай полного несчастья — за убежищем. В данное время Лупул более всего нуждался в вооруженной помощи ввиду ожидаемого вторжения со стороны Царьграда, и о ней-то господарь умолял Польшу. Сверх того господарь просил о даровании ему прав польского гражданства и предоставлении его семейства убежища в пределах гостеприимной польской земли, причем просил не отказать ему в совете, как впредь вести дела с Хмельницким, которому, несмотря на состоявшуюся помолвку, он готов отказать в руке дочери, если только поляки окажут ему помощь. Стечение разных обстоятельств значительно помогло полякам исполнить желание Лупула.

Итак, весьма скоро и неожиданно очутилась Розанда на польской земле. Она прибыла в Польшу, как все тогда предполагали, чтобы более никогда не покидать ее. Сам господарь, отец Розанды, положительно высказался перед поляками, что только силой можно заставить его исполнить договор, заключенный с Хмельницким. Поляки с своей стороны искренно желали, чтобы дело не дошло до такой крайности и рука Розанды досталась бы одному из польских ее искателей.

В этом случае все обстоятельства весьма счастливо сложились в пользу Потоцкого. Был он, как сказано, сродни князю Янушу Радзивиллу и нашел в нем сильного ходатая у княжен валашских, проживавших в его доме. Молодой староста каменецкий, как сын великого коронного гетмана, превосходил своих соперников если не взаимной к себе склонностью Розанды, то перевесом политических видов в глазах ее отца, ценившего равным образом рыцарскую помощь гетмана в случае нужды, как и его могущественный голос в королевском совете. Вот почему помимо некоторого влечения сердца Розанды к молодецкому князю Дмитрию Вишневецкому родители ее дали окончательное согласие на брак дочери с сыном великого коронного гетмана. Не только молва и все современные газеты распространили, как несомненную новость, что молодой староста каменецкий Петр Потоцкий становится зятем валашского господаря. По догадкам тогдашних вестовщиков расходились слухи, что поездка Розанды с матерью в Литву, в дом Радзивилла, была предпринята с той целью, чтобы в доме сестры и зятя тайно совершить помолвку и также тайно устроить свадьбу.

Легко понять негодование Хмельницкого, когда такие слухи достигли Чигирина. Мысль женить сына на дочери господаря делалась с этой минуты его непреодолимым желанием, вопросом оскорбленной чести и гордости, и для достижения своей цели Хмельницкий готов был на все жертвы, хотя бы пришлось вести войну со всей Польшей и Литвой. Он решился достигнуть во что бы то ни стало страстно излюбленного намерения, с достижением которого открывался, казалось, счастливый исход дальнейшим его предположениям. Стремясь к своей цели всевозможными путями, Хмельницкий готовился начать войну за Розанду с Волощиной и Польшей и решил готовить удар Лупулу в том месте, откуда всего больше грозила ему опасность, именно в Диване. Но Диван руководствовался в этом случае ему одному свойственными правилами политической мудрости. Две стороны боролись между собой, и султан сумел дать такого рода решение, которое не принесло пользы ни той, ни другой стороне. Общим удавалось радоваться взаимной неудаче, а пользу извлек один лишь верховный судья — палишах

И вот несчастная княжна Розанда с грустью оставила Польшу, с распротертым сердцем распрощалась с родителями в Яссах и, лишенная всякой отрады в жизни, очутилась в Царьграде узницей. Судьба ее казалась тем более печальной, что почти никому не была известна и с умыслом облакалась пеленой непроницаемой тайны. Всякий раз, когда который-нибудь из княжеских домов, подвластных Турции, постигала необходимость отдавать дочь в заложницы султану, первой заботой каждого было скрыть сколько возможно это насилие семье, так как оно было связано с самыми оскорбительными для чести заложницы подозрениями. Поэтому пребывание Розанды за решетками сераля оставалось в тайне перед светом, и этой неизвестностью действительно удалось на некоторое время отклонить от нее внимание людей.

Неизвестно в точности, как долго продолжался этот плен заложничества Розанды, и какие невзгоды пришлось там перетерпеть несчастной Домне, Клевета, однако, распустила вести, которые припоминались впоследствии княжне ее недоброжелателями, будто она, желая скорее получить свободу, искупила ее потерей своей чести.

Едва успела Розанда получить свободу и увидеть себя в кругу родных, как сын Богдана Хмельницкого, Тимошка, запорожский поклонник Розанды, не замедлил, на основании два года тому заключенного договора, затребовать вооруженной силой обещанную ему дочь господаря. Этот свадебный поход Тимошки сопровождался такой громкой известностью и совершился с таким пролитием крови и своей, и чужой, что стоит особого описания.

Когда Богдан Хмельницкий осенью 1650 года вынудил у господаря согласие на брак дочери с его сыном, решено было отпраздновать свадьбу сейчас после праздника Рождества Христова. С тех пор ни Богдан, ни сын его Тимошка не забывали ни на минуту срока валашской свадьбы; непреодолимые препятствия отодвинули желанный срок на многие месяцы. Всевозможные преграды желанию обоих Хмельницких ставили следующие польские вельможи: великий коронный гетман Потоцкий, отец первого нареченного Розанды, польский коронный гетман Калиновский, мечтавший сам попасть в женихи княжны, и, наконец, польный литовский гетман князь Януш Радзивилл, муж старшей дочери Лупула, принимавший близкое участие в судьбе всех членов семейства. Как только Хмельницкий в союзе с ордою задумывал отправить Тимошку по договору на валашскую свадьбу, тотчас коронные паны заступали ему дорогу, поднимали народ к отпору казакам и неверным и только после двух кровавых войн Тимошка достиг цели и обвенчался с Розандою в Яссах.

Таким образом, более нежели полтора года продолжался этот небывалый свадебный поход, устилая путь не цветным ковром, а огромными горами трупов, в числе которых многие пали не от меча, но погибли более лютой смертью. Пала жертвой этого кровавого свадебного времени и личность, близкая Богдану и его сыну, жена первого из них и мачеха второго, некогда жена подстаросты Чаплинского, беззаконно обвенчанная патриархом с гетманом Хмельницким; она погибла не от неприятельского меча, а была повешена по повелению мужа и пасынка.

В половине августа, спустя десять недель после кровавого Батыйского погрома, свадебная казацкая дружина приехала в обетованную валашскую землю. Подъехал и молодой жених с многочисленным и стройным поездом, но без польской компании и без польской обстановки, как уславливались два года тому назад. Свита, Тимошки состояла из отборного отряда всадников казаков, из множества родственных Хмельницкому дам и свашек казацких, следовавших за обозом на десятках повозок. Поезд заключался длинную вереницей телег и украинских маж*, нагруженных одежками, подарками и множеством разного рода товаров.

Во главе этого торжественного шествия находились два лица как первые советники жениха и главные распорядители во время свадебного

*Великі вантажні вози, якими часто користувалися чумаки,

торжества; то были два знаменитые впоследствии казака — Иван Выговский, некогда польский шляхтич, и Тетеря, всегда верный союзник Польши.

Как Тимошка под их руководством вел себя во время свадебного торжества в Яссах, как вообще происходило это славное свадебное пиршество, все это описал очень подробно один из поляков, проживавший в то время при дворе господаря. Современный свидетель рассказом о прощании оканчивает описание свадьбы. Из других источников мы узнаем о двух резких и многозначительных для будущего похвальбах, которые во время пира сорвались с языка у молчаливого Тимошки. Однажды, когда господарь уговаривал его жить в мире с поляками, он, ударяя рукою по сабле, сказал: «Пока эта сабля у меня при бедре, не перестану истреблять ею ляхов». Другой раз зашла речь о соседнем княжестве Мультианском, которого князь Радул вел частые споры с Лупулом. Новобрачный произнес: «Я сумею с отцом устроить дело в Порте так, что мне отдана будет земля Мультианская».

Слова эти, подслушанные одною госпожою, присутствовавшею за столом, скоро дошли до Радула, и чуть было не привели Тимошку к гибели.

Свадебное торжество не принесло ничего существенного Хмельницкому, кроме заронившихся в его душу этих пагубных надежд. Личность Розанды никогда не была предметом его душевных влечений, и время очень скоро показало, что жизнь с женою стала для него невыносимою. Гораздо больше привлекало его богатое приданое Розанды, но и в этом отношении изменили ему слишком преувеличенные ожидания. Означенная выше сумма так мало соответствовала распространенным слухам о богатствах Лупула, что ее можно было считать разве временным задатком следующего приданого. Как бы то ни было, из настоящей бережливости господаря не вышло никакого ущерба для славы о его огромных богатствах и, несмотря на постигшие его несчастья в последние годы, все-таки богатства Лупула не переставали считать в баснословных цифрах — редкими у кого в то время миллионами, целыми бочонками золота, серебра и драгоценностей.

Однако при настоящем свадебном торжестве эти богатства не поражали глаз посетителей и как бы нарочно скрывались из опасения грабежа со стороны казаков. Все вообще свадебное пиршество было на вид очень обыкновенным, носило печать грусти и принужденности, особенно если сравнить со свадебным торжеством старшей дочери господаря с князем Янушем Радзивиллом, происходившим за семь лет перед этим. В мрачном виде является свадьба младшей сестры — Розанды. Вместо прежних послов и поздравлений от имени монархов господствовало совершенное отсутствие дипломатических светил; вместо прежнего отборного общества, сиявшего золотом панов, княгинь и княжен толпилось теперь казачье полчище; вместо прежних хвалебных описаний торжеств, оставленных знатнейшими учеными, теперь самые грустные известия распространялись в дневниках о жизни новобрачных в первые минуты их медового месяца.

За неимением других источников о судьбе Розанды во время ее пребывания в Украине нам остается заглянуть во французские газеты за 1652 г. В них находим корреспонденцию из Варшавы от 15 ноября, следовательно, всего спустя два месяца после брака в Яссах. Корреспондент сообщает парижской публике: «Сын гетмана Хмельницкого Тимошка уже два раза бил свою жену, дочь господаря валашского, недавно с ним обвенчанную, упрекая ее в близости с визирем во время ее пребывания заложницей в серале и за то, что будто бы этим путем она хотела приобрести свободу; но отец Хмельницкого, который дорожил дружбою господаря, всеми силами старался склонить сына к лучшему обращению с женою».

Несмотря на эти заботы, печальная доля невестки Богдана Хмельницкого не улучшилась. Вскоре произошли события, которые не только Розанду, но весь род ее ввергнули в бездну несчастий. Вместе с ним погиб и Тимошка, виновник всех несчастий дома Лупула; а как Тимошка связан был с домом Лупула единственно через брак с Розандой, то последняя, безвинно испытал столько тяжелых ударов судьбы, носила в сердце еще и тот тяжелый упрек, что была главной виновницей страданий и гибели родного дома.

Окончательное падение дома Лупула открыло, наконец, тайну о накопленных у него богатствах, которые так долго волновали воображение современных поколений и привлекали в дом толпу искателей; желая получить из них долю в виде приданого.

Рассказом о судьбе дома и скопленных в нем богатств окончим нашу повесть о печальной судьбе дочери господаря валашского.

Смерть Тимошки сильнее поразила Сочаву, нежели Розанду. Год их супружеской жизни в Чигирине — год тяжелых обид и страданий — не мог расположить сердце Розанды к своему супругу. Вдовство возвратило ее под опеку матери, которая могла ли быть тяжелее опеки Тимошки? Но Со» чава лишилась всего со смертью молодого Хмельницкого; в казацких полках не было уже той готовности к дальнейшей защите города. Со смертью Тимошки для них не было никакой цели защищать город. Казаки, видимо, охладели в исполнении служебного долга, и слышались между ними толки, что пора прекратить бесполезную борьбу и покорить поляков. Каждую минуту Сочава могла остаться без защитников, а жена господаря со всем своим семейством и сокровищами очутиться во власти столь долго ею презираемых врагов.

При таком положении дел еще раз рука Розанды сделалась приманкою казакам. Эту сироту, всю жизнь обрекаемую на жертву во имя самых прихотливых предначертаний и планов, мать предложила предводителю казаков Федоровичу, если он будет продолжать защиту крепости. Вместе с рукою Розанды предназначались Федоровичу последние остатки господарских сокровищ, какие уцелели еще в подвалах крепости помимо их постоянной растраты. Мать готова была отдать юную свою дочь всякому казаку, который склонит своих товарищей продолжать защиту крепости в случае, если у Федоровича не хватило бы мужества приобрести предлагаемый дар. В сиротской судьбе Розанды брачный венец колол пуще терний: свадебный поезд жениха заливал землю потоками крови, а верховная власть султана обрекала на позор ее девичью честь — и чем же, наконец, материнская опека была лучше опеки врагов?

Но никакие соблазны не были в силах возбудить упавшего духа у казаков. Они остались верными замыслу поддаться полякам, а за ними последовала и остальная часть гарнизона. 9 октября 1653 г. подписан договор о сдаче Сочавы на имя короля польского новому господарю Волощины Стефану и его союзникам, князьям мультанскому и семиградскому. Казаки выговорили для себя условия свободного возвращения на Украину и не взяли с собою ничего, кроме тела погибшего Тимошки.

Господарша с вдовствующей Розандой и с остальными детьми отдана была на милость победителей, а сокровища Лупула пошли в раздел поровну между союзниками. На эти-то сокровища устремились теперь взоры людей, жадно выжидавших минуты, когда перед их глазами раскроются эти загадочные валашские багатства, из-за которых сваты Розанды добивались руки ее, добивались вооруженным вторжением в Волощину, пролитием крови под стенами Сочавы.

Но за столько жертв что же, наконец, досталось в руки победителей? Потому ли, что нечем было похвалиться перед людьми, а может быть, и ради желанья скрыть достоверность количества наживы, но победители — князя валашский, мультанский и семиградский — произвели дележ в величайшей тайне. Король польский Ян-Казимир находился вблизи павшей крепости. Он стоял под Каменцем во главе армии, направленной против Хмельницкого, но отказался принять участие в предложенном ему дележе сокровищ, захваченных в Сочаве. Второстепенные соучастники в этой победе не могли похвалиться богатством доставшейся доли добычи. Таким образом, тайна о количестве сокровищ Лупула не разоблачилась перед глазами людей и, как обыкновенно бывает, долгие и напряженные ожидания кончились полным разочарованием.

Как баснословные сокровища господаря, так и весь дом его — все пошло прахом. Посчастливилось было господарю, скрывавшемуся в Украине, заручиться помощью татар, с которыми он спешил на выручку к Сочаве, но

Окончательное падение дома Лупула открыло, наконец, тайну о накопленных у него богатствах, которые так долго волновали воображение современных поколений и привлекали в дом толпу искателей, желая получить из них долю в виде приданого.

Рассказом о судьбе дома и скопленных в нем богатств окончим нашу повесть о печальной судьбе дочери господаря валашского.

Смерть Тимошки сильнее поразила Сочаву, нежели Розанду. Год их супружеской жизни в Чигирине — год тяжелых обид и страданий — не мог расположить сердце Розанды к своему супругу, вдовство возвратило ее под опеку матери, которая могла ли быть тяжелее опеки Тимошки? Но Сочава лишилась всего со смертью молодого Хмельницкого; в казацких полках не было уже той готовности к дальнейшей защите города. Со смертью Тимошки для них не было никакой цели защищать город. Казаки, видимо, охладели в исполнении служебного долга, и слышались между ними толки, что пора прекратить бесполезную борьбу и покорить поляков. Каждую минуту Сочава могла остаться без защитников, а жена господаря со всем своим семейством и сокровищами очутиться во власти столь долго ею презираемых врагов.

При таком положении дел еще раз рука Розанды сделалась приманкою казакам. Эту сироту, всю жизнь обрекаемую на жертву во имя самых прихотливых предначертаний и планов, мать предложила предводителю казаков Федоровичу, если он будет продолжать защиту крепости. Вместе с рукою Розанды предназначались Федоровичу последние остатки господарских сокровищ, какие уцелели еще в подвалах крепости помимо их постоянной растраты. Мать готова была отдать юную свою дочь всякому казаку, который склонит своих товарищей продолжать защиту крепости в случае, если у Федоровича не хватило бы мужества приобрести предлагаемый дар. В сиротской судьбе Розанды брачный венец колот пуще терний: свадебный поезд жениха заливал землю потоками крови, а верховная власть султана обрекала на позор ее девичью честь — и чем же, наконец, материнская опека была лучше опеки врагов?

Но никакие соблазны не были в силах возбудить упавшего духа у казаков. Они остались верными замыслу поддаться полякам, а за ними последовала и остальная часть гарнизона. 9 октября 1653 г. подписан договор о сдаче Сочавы на имя короля польского новому господарю Волощины Стефану и его союзникам, князьям мультанскому и семиградскому. Казаки выговорили для себя условия свободного возвращения на Украину и не взяли с собою ничего, кроме тела погибшего Тимошки.

Господарша с вдовствующей Розандой и с остальными детьми отдана была на милость победителей, а сокровища Лупула пошли в раздел поровну между союзниками. На эти-то сокровища устремились теперь взоры людей, жадно выжидавших минуты, когда перед их глазами раскроются эти загадочные валашские богатства, из-за которых сваты Розанды добивались руки ее, добивались вооруженным вторжением в Волощину, пролитием крови под стенами Сочавы.

Но за столько жертв что же, наконец, досталось в руки победителей? Потому ли, что нечем было похвалиться перед людьми, а может быть, и ради желанья скрыть достоверность количества наживы, но победители — князя валашский, мультанский и семиградский — произвели дележ в величайшей тайне. Король польский Ян-Казимир находился вблизи павшей крепости. Он стоял под Каменцем во главе армии, направленной против Хмельницкого, но отказался принять участие в предложенном ему дележе сокровищ, захваченных в Сочаве. Второстепенные соучастники в этой победе не могли похвалиться богатством доставшейся доли добычи. Таким образом, тайна о количестве сокровищ Лупула не разоблачилась перед глазами людей и, как обыкновенно бывает, долгие и напряженные ожидания кончились полным разочарованием.

Как баснословные сокровища господаря, так и весь дом его — все пошло прахом. Посчастливилось было господарю, скрывавшемуся в Украине, заручиться помощью татар, с которыми он спешил на выручку к Сочаве, но

на пути достигла его весть о сдаче крепости. Это обстоятельство сейчас изменило к нему отношение союзных орд. Хан крымский приказал Василия, как уже ни на что негодного, заковать в кандалы и отправить в Стамбул. По примеру многих своих предшественников, занимавших некогда господарский престол, Василий Лупул был заточен на берегах Черного моря в крепости Эдыкул, откуда ему, как и подобным ему скитальцам, не было другого выхода, кроме смерти. С минуты заточения уже не было более никаких слухов о господаре Лупуле: вернее всего, он по повелению султана был задушен в темнице.

Жена Лупула досталась в неволю князю семиградскому. Всем известна была ее ловкость, сила воли и связи в Стамбуле, все видели в ней опасную узницу, за которой следить нужно было бдительно и днем, и ночью. Она должна была поклясться на Евангелии, что не будет писать писем ни к мужу, ни к кому бы то ни было из родных, проживавших в Царьграде. Особенно строго воспрещено ей было входить в сношения с друзьями, проживавшими в оттоманской столице, под угрозой, что в противном случае малолетнему ее сыну, находившемуся у семиградского князя, будут отрезаны нос и уши. Ее отправили в Семиград, где она долго томилась в тяжелом заключении. Судьба ее мало-помалу вовсе перестала интересовать людей и наконец она была вовсе забыта в том мире. Не сохранилось ни одного предания, которое пролило бы свет на последние дни жизни матери **Розанды**.

Но дошла до нас несомненная и самая печальная весть о судьбе самой Розанды. Потеряв мужа и родителей, лишившись сокровищ и честного имени, пришлось этой несчастной женщине испытать одно из самых величайших несчастий — искать убежища в Украине у Богдана, отца Тимошки. Но гонимая и оттуда военными бурями, вернулась несчастная в Волощину, в какой-то уцелевший остаток из родительских поместий. Она возвратилась туда за тем, чтобы погибнуть самой лютой смертью. Едва успела она приютиться в родном домике, как стали кругом разноситься слухи, что часть из несметных сокровищ Лупула досталась Розанде, и она увезла их будто бы сначала в Сочаву, а потом зарыла в садике своего жилища. Этого слуха было достаточно для того, чтобы шайка негодяев поспешила покуситься на приобретение этой богатой добычи. Эта шайка разбойников напала на Розанду и, не добившись, где скрыты сокровища, мучительными истязаниями лишила ее жизни.

«Ради покоя и тишины вернувшись в Валашскую землю, — читаем в наивных и весьма часто сомнительных рассказах Самуила Велички, — Розанда жила как богатая и почтенная вдова, до дня своей кончины, которая неожиданно постигла ее от рук казацких бродяг. Оставив ремесло военных наемников в Волощине, на пути домой они узнали о проживавшей возле Розанде и, разбойнически ворвавшись в дом ее, забрали все находившееся на виду и стали посредством истязания и мучений допытываться о скрытых ею сокровищах. Но эта неустрашимая женщина отвечала казакам: «Лучше пусть сокровищами моими обладает бездушная земля, но не вы, враги мои, наделенные бессмертною душою» Произнеся эти слова, кончила жизнь Розанда, жена Тимошки.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В. Г. ЛУЦЬКО (Росія, Калуґа)

Літописне оповідання про місто Холм

В 1259 р. в Холмі сталася страшенна пожежа, котра майже повністю знищила це місто. Висловлюючи жаль з приводу втрати холмських споруд надзвичайної краси, літописець цікаво розповів про них. Так, на сторінках Іпатіївського літопису з'явилося відоме оповідання¹. Боно сприймається як надзвичайне в давньоруській писемності завдяки своїй докладності й тонкому естетичному чуттю. Тому цілком зрозуміло, чому ця літописна оповідь протягом тривалого часу привертає увагу дослідників культури та мистецтва Давньої Русі³. Вона цікава не тільки як історичний, а і як літературний твір. З великою художньою майстерністю, добрим розумінням мистецької вартості різноманітних витворів майстрів цього цікавого і мало нам відомого культурного осередку XIII ст. автор змальовує яскраву панораму столиці держави князя Данила Галицького.

Щодо композиції літописного оповідання про Холм, то вона досить проста: вступна частина з відомостями про заснування міста, основна — розповідь про будівництво й коротке повідомлення про відбудову пошкоджених пожежею споруд. З цієї оповіддю безпосередньо пов'язане повідомлення під 1260 р. про спорудження церкви Діви Марії та про угорську мармурову хрестильницю. Хоча воно сприймається як своєрідне доповнення до попереднього сюжету, однак відокремлене за хронологічною ознакою. Тобто оповідач тут залишається насамперед істориком⁴⁻⁵.

Ми вважаємо за доцільне вдатися до «предметного коментування» розгляданого тексту, що дає можливість здобути додаткову інформацію про загальну обізнаність автора й скористатися його спостереженнями для реконструкції певних творів, а також зробити певний крок у розумінні світогляду середньовічної людини. Літературознавство тут має щільно стикатися з джерелознавством, бо цього вимагає специфіка сюжетів оповідання.

Перед тим, як розповісти про заснування Холма, літописець побіжно зауважив: Данило Галицький «созда градъ оугорескъ, и постави во немь **пискоупа**». Конкретна розповідь про заснування міста вміщена під 1223 р.: «Даниль созда градъ, именемъ Холмъ. Создание же его, иногда скажемъ. Божию же волею избранъ бысть, и поставлен бысть Иван пискоупъ, княземъ Даниломъ от клироса великое церкви святой Богородици Володимерьскои. Бе бо преже того пискоупъ. Асафъ Воугровьскіи, иже скочи на столь митрополичь, и за то свержень бысть стола своего и переведена бысть пискоупья во Холм» (ПСРЛ, 2, стб. 740). Ці своєрідні ремарки, всупереч загальному романтизованому викладу історії виникнення Холма, дають змогу простежити послідовність у реалізації державних планів князя. Звичайно, можна припустити тут переказ лише конкретних обставин, але не слід відкидати думку про використання певної літературної моделі, адже сюжет трохи скидається на загальновідому легенду про походження Києва⁶. Йдеться, зокрема, про такий пасаж: нібито випало Данилові «яздязшоу же емоу по полю, и ловы деюшоу, и виде место красно, и лесно на горе, обьходяшоу округъ его полю, и вопроша тоземець, како именується место се. Они же рекоша Холмъ емоу имя есть. И возлюбивъ место то, и помысли да **сожи** жеть на немь градецъ маль» (ПСРЛ, 2, стб. 842). Проте оповідач не забуває повідомити й про те, що це місто, мало не казково створене, «Татарове не возмогоша прияти, егда Батьи всю землю Роускоюю поима. Тогда и церковь святой Троице зажьжена бысть, и паки создана бысть» (ПСРЛ, 2,

стб. 843). Епічний стиль оповідання аж ніяк не заважає авторові насичувати його різноманітними подробицями. Щоправда, їх важко усвідомлювати як суто буденні. Якщо зважити на повідомлення про неприступність Холма і спробувати узгодити цю обставину з хронологією його утворення, то можна зробити висновок про надзвичайно широкі будівельні роботи, які майже не припинилися й під час монголо-татарської навали.

Літописець веде розповідь спокійно і без зайвої патетики. Він, звичайно, добре знає про бурхливі події своєї доби, але не насичує ними надмірно свій твір і навіть, навпаки, намагається створити загальне враження, ніби вони майже цілком обходять стороною той чудовий Холм, який він так поетично, з таким неприхованим замилюванням описує, ушляхляючи разом з тим Данила.

«Видив же се князь Данило, — пише він, — яко Богу лоспевающу местоу томоу нача призівати проходає Немць и Роусь, иноязычники, и Ляхы идяхоу день и во день и оуноты, и мастерь всяции бежахоу ис Татарь, седелници и лouchници, и тоулници, и коузнице железоу и меди и среброу, и бе жизнь» (ПСРЛ, 2, стб. 843). Цей перелік ремісників виразно промовляє на користь того, що місто створювалося як визначний культурний осередок, а походження майстрів свідчить, що вони представляли різні мистецькі напрями і традиції. Особливо слід відзначити, що до Холма одночасно приходять «Роусь» (тобто майстри з Придніпров'я) та іноземці, серед яких літописець окремо виділяє сусідніх «ляхів». Отже, з цих причин Холм, мабуть, надто мало походив на інші давньоруські міста, може за винятком Галича. Цей попередній висновок дещо загального характеру, звичайно, можна перевірити, виходячи з розглядуваного нами тексту.

Опис архітектурних споруд, безперечно, становить найбільш важливу і цікаву частину оповідання, яка варта уваги не лише через подробиці, котрі дуже рідко трапляються в літописах, а й з огляду на виразну характеристику, що перетворює текст на справжню літературну перлину. Цілком логічно, що найдокладніше автор розповідає про міський собор, збудований на честь св. Івана Златоуста. Він детально описує його зовнішній вигляд та інтер'єр: «Зданье же еє сице бысть: комары 4, с каждого угла преводь, и стоянье ихъ на четырехъ головахъ чловецкихъ изваяно от некоего хытрець; окна 3 оукрашена стеклы Римьскими; входящи во олтарь стояста два столпа от цела камени; и за нею комара и выспръ же верхъ оукрашень звездами златыми на лазуре; вноутрьнии же еи помость бе слит от меди и от олова чиста, яко блестятиса, яко зерцалоу; двери же еи двоя оукрашена каменьемъ Галичскимъ белымъ и зеленымъ Холмскимъ, тесаным, оузоры те некимъ хытрецемъ Авдьемъ, прилепы от всехъ шаровъ и злата, напреди ихъ бе издълань Спась, а на полунощныхъ святойъ Ивань, якоже всимъ зрячимъ дивитиса бе» (ПСРЛ, 2, стб. 843—844).

Розповідаючи про холмську Іванівську церкву, автор цілком свідомо спиняється лише на її найбільш оригінальних рисах, до числа яких відносить елементи пластичного декору, насамперед прикрашені різьбленими зображеннями людських голів капітелі колон, що підтримували склепіння. М. О. Макаренко з цього приводу зауважив: «Хто не впізнає в цих коротких повідомленнях літопису тих типових арок, що упираються своїми п'ятами на різьблені пілястрові капітелі, прикрашені зображеннями чоловічої голови. Це є характерні для XIII віку архітектурні деталі в західноєвропейському будівництві романського стилю». Однак функціональне призначення масок у класичній романській архітектурі та у спорудах Галича й Владимиро-Суздальської Русі різне⁹⁻¹⁰. Слід звернути увагу й на типологію капітелей Героргіївського собору в Юр'єві-Польському (1230—1234)¹¹. З деякими застереженнями можна говорити про сталу традицію в оформленні капітелей масками з людськими обличчями, тим більше, що холмська церква Івана Златоуста побудована також у 30-ті рр. XIII ст. З цього логічно випливає припущення, що в Холмі мали опинитися ті ж самі майстри, які працювали раніше на північному сході, а потім «бъжахоу ис Татарь». Проте ми не наполягаємо на вірогідності цієї гіпотези, оскільки на її користь бракує переконливих аргументів: холмське кам'яне різьблення ми уявляємо виключно з літописного оповідання і «бачимо» його лише очима сучасника князя

Данила. Однак питання про зв'язок мистецтва Галицько-Волинської землі і Юр'єва-Польського давно дискутується у фаховій літературі¹². Для його розв'язання необхідно залучити нові історичні факти.

Кам'яним різьбленням вкриті портали західних та північних дверей, виконані з білого галицького й зеленого холмського каменю та прикрашені «прилепы от всех шарові» і злата». Традицію вкривати різьблення поліхромією й позолотою можна вважати звичайною для середньовічного мистецтва, успадкованою від еллінів. У повідомленні про двері вираз «напреди ихъ же бе изделанъ Спасъ, а на полунощныхъ святый Иवानъ» слід сприймати як вказівку на рельєфи, що, за романським звичаєм¹³, прикрашали тимпани порталів». До речі, такі різьблені портали характерні не лише для костьолів — наприкінці XII ст. вони з'являються, наприклад, у сербській Студениці. Зображення Христа над західними дверима також є традиційним. Щоправда, з опису не зовсім зрозуміло, чи то була якась композиція, чи окремий образ. В романських тимпанах спостерігаємо кілька типових іконографічних схем, в яких найбільш популярною була «Христос у славі». Відомі також зображення тронного Христа і Деїсус. Однак в усіх композиціях завжди втілювалася ідея Страшного суду. Ця ідея мала обумовити і сюжет рельєфа тимпана західного portalу церкви Івана Златоуста в Холмі, а дещо пізніше вона знайшла вияв і в мистецтві південних слов'ян, як про те свідчить церква св. Спаса в Дечанах (1328-1335)¹⁶.

Залишається сказати ще про рельєф північного portalу холмської церкви. З огляду на те, що вона була присвячена св. Іванові Златоусту, немає жодного сумніву щодо його зображення. Подібне спостерігаємо і в оздобленні Георгієвського собору з Юр'єві-Польському — постать св. Георгія прикрашає саме північний вхід. Отже, і тут існує цілковита подібність, звичайна здебільшого для певного мистецького напрямку.

Згадані в літописі «окъна 3 су крашена стеклы Римськими», — Безперечно, вітражі, якими, ймовірно, оздоблені троє вітарних вікон. Традиція прикрашати вікна вітражами на Заході з'являється вже наприкінці XI ст. і протягом першої половини XIII ст. набуває великого поширення. Композиції були як орнаментальними, так і тематичними¹⁸. Питання про використання вітражів у давньоруських церквах поки що вивчене недостатньо. Відомо, зокрема, про застосування кольорового скла в соборі Єлецького монастиря в Чернігові¹⁹.

Той факт, що літописець звернув увагу на підлогу, наводить на думку, що в ній є щось незвичайне: «помость бе слить от меди й от олова чиста, яко блещатися, яко зерцалоу». З матеріалів археологічних досліджень відомо, що в давньоруському будівництві зазвичай підлога складалася з полив'яних керамічних плиток, і лише в окремих церквах застосовувалися мозаїка та інкрустація кольоровим мармуром²⁰. Під час розкопок на місці середньовічного Холма знайдено кілька сот кілограмів міді та олова — рештки описаної в літопису підлоги, сплавленої пожежею 1259 р. Про те, який вона мала вигляд, дають уявлення знахідки в соборі Боголюбова, де підлога складалася з полірованих пластин червоної міді, ретельно запаєних на стиках оловом. На виготовлення такої підлоги було витрачено чимало коштів.

Чому саме в цитованому описі занотовано: «Входящи во олтарь стояста два столпа от цела камени; и за нею комара и выспръ же верхъ оукрашенъ звездами златыми за лазуре»? На перший погляд, тут немає нічого надзвичайного: кам'яні стовпи та прикрашена зсередини зірками баня²¹. Але, можливо, говориться не про розпис, а про зовнішній декор купола, і в такому разі подив можна цілком зрозуміти. Якщо це так, то йдеться про декоративний прийом, добре знаний вже завдяки мозаїкам равеннського мавзолею Галли Плацидії (424—450)²². Чи можна його вважати новиною в мистецтві XIII ст.? Два стовпи перед вівтарем, здається, не підкупольні, адже вони являли собою моноліти. Якби стовпи були викладені з тесаного каменю, автор оповідання не міг би написати, що вони «от цела камени». Отже, мова може йти лише про два стовпи вівтарної огорожі, і тоді уточнення «входящи во олтарь» означає «одвірок вівтарного входу». Тобто, то були стовпи з суцільних кам'яних брил, що характерно для візантійської

архітектури²³. Якщо врахувати, що в Давній Русі, за нечисленними винятками, вітварні огорожі виготовляли з дерева, то можна зрозуміти враження, що його справили на сучасників кам'яні стовпи в холмській церкві.

Терміном «кома́ра» в старих слов'янських текстах позначають і аркаду, і портик* і склепіння. Звичайно, ні аркада, ні портик не могли знаходитися за вітварною огорожею. То чим зацікавило літописця вітварне склепіння? Чи не готичними елементами його конструкції? В іншому випадку згадка про нього залишається не зовсім зрозумілою. На останнє слід додати, що кам'яні деталі готичного склепіння зберігаються досі у старому Галичі. Вони походять з Успенського собора, але їхня приналежність до первісних конструкцій подекуди сумнівна: радше вбачати в них сліди певної реставрації ХІІ ст.

Середньовічне мистецтво загалом анонімне, тому ми майже не знаємо імен майстрів, навіть найвизначніших. Отже, згадка про те, що кам'яне різьблення виконане «некимь хътречемъ Авдьемъ», особливо заслуговує на увагу й дає можливість вбачати в його особі видатного скульптора своєї доби. Таким чином, кілька рядків літописного оповідання по суті розкривають надзвичайно важливі сторінки середньовічної культури.

Автор оповідання досить докладно розповідає про все, що було надзвичайним і найбільш цінним в холмській церкві Івана Златоуста, він добре знає про походження творів мистецтва та їхню наступну долю. «Оукраси же иконы, еже принесе ис Києва, каменьемъ драгымъ, и бисеромъ златьгмъ. И Спаса, пречистое Богородице, иже емоу сестра Федора вда из монастыря Федора. Иконы же принесе изо Оуроучего. Оустретьење от отца его, дивоу подобную яже погореша во церкви святого Ивана; одинь Михайль остася, чюдныхъ техъ иконъ. И колоколы принес ис Києва, другия тоу сольє, — то все огнь попали» (ПСРЛ, 2, стб. 844).

З огляду на сюжети двох згаданих ікон, вони були намісними, себто стояли в інтерколумніях вітварної огорожі, поміж згаданими вже кам'яними стовпами і підкупольними опорами. Монастир св. Федора, про який йдеться в наведених рядках, — це відомий київський Вотч монастир. Його церкву засновано в 1128 р. « князем Мстиславом, сином Володимира Мономаха²⁵. Коли будувалася холмська церква, його храм ще стояв, але, напевно, вже існувала реальна загроза монголо-татарського нападу, чим можна пояснити вилучення двох ікон з родинного князівського монастиря в Києві. Безперечно, там вони також мали бути приналежністю вітварної огорожі візантійського типу²⁶. Нам добре відомі давньоруські ікони ХІІ—ХІІІ ст., аналогічні за сюжетами і функціональним призначенням. Данило Галицький прикрашав свою нову столицю творами мистецтва, вивезеними не лише з Києва, але навіть з Овруча, де, мабуть, їх було вилучено з церкви св. Василія, побудованої князем Рюриком Ростиславичем близько 1190 р. Дзвони мали потрапити з Києва, принаймні, до 1240 р.; решта, як вказано в літопису, відпивалася в самому Холмі²⁸.

Літописець згадує тільки про чотири ікони, очевидно, найбільш варті уваги через своє походження або ювелірні прикраси. Звичайно, неможливо уявити, ніби інших ікон в церкві не було, бо відсутня навіть згадка про ікону патрона цього храму — св. Івана Златоуста. Отже, тут не інвентарний опис, а перелік місцевих реліквій, «чюдныхъ техъ иконъ», про сумну долю яких розповідає літописець.

Цікаво, що літописець згадує і про холмський донжон: «Веже же среде города висока, якоже бити (видима. — В. П.) с нея окрестъ града, подсздана каменеюмъ въ высотоу 15 лакоть, создана же сама древомъ тесанымъ и оубелена яко сыръ, святящися на всеи стороны; студенець рекомыи кладязьъ близъ ея бе, сажении имоущи 35... посади же садъ красень, и созда церковъ святяма безмездникомо во честьъ» (ПСРЛ, 2, стб. 844—845). Розповідаючи про відбудову міста після страшної пожежі, літописець з неприхованим сумом додає: «Вежь же такое не возможе создати: бе бо грады инья жижаи противоу безбожнымъ Татаромъ, за то не созда ея» (ПСРЛ, 2, стб. 845). Звичай будувати міські донжони в західноукраїнських князівствах було запозичено від Західної Європи²⁹. На відміну від волинських кам'яних

вежі та вежі в Столп'ї, холмська мала дерев'яну надбудову. Це й обумовило її недовголітне існування в умовах середньовіччя.

Зовсім не випадково в оповіданні згадується закладений князем Данилом «садъ красень», адже він у Давній Русі асоціювався з раєм³². Описуючи споруди Холма, «кладязь», чудовий сад, літописець відверто милується красою міста, побудованого за добре продуманим проектом протягом дуже короткого часу, що, звичайно, дивує і оповідача ХІІІ ст., і нашого сучасника.

Неможливо не помітити, що взагалі кам'яні стовпи в автора оповідання викликають особливе захоплення, значно *більше, ніж якісь інші* архітектурні деталі. Про них він згадує, розповідаючи, що князь Данило побудував «церковъ святѣма безмездникама во честь», котра «имать 4 столпы от цела камени истечаного, держаща верхъ, с техъ же друогыи, и в олтаре пресвятого Дмитрея стоить же ти предъ бочными дверми красень, принесень издалеча» (ПСРЛ, 2, стб. 845). Ця згадка дає змогу перевірити вірогідність нашого припущення щодо функціонального призначення двох стовпів у церкві Івана Златоуста, бо тут чітко сказано, що вони «держаша верхъ», тобто підтримували ківорій над престолом.

Описавши все, на його погляд, гідне уваги в самому Холмі, літописець переноситься на околиці міста, де «стоить же стоятъ поприще от города камень, а на немъ орель камень изваянь, высота же камени десяти лакоть, с головами же и с подножьями 12 лакоть» {ПСРЛ, 2, стб. 845), Цей винятково цікавий, з дещо загадковими деталями монумент відомий саме з наведеного опису. М. О. Макаренко тлумачив голови з підніжками і скульптурне зображення орла на стовпі як річ звичайну в романському мистецтві³³. Вираз «с головами же» спонукав О. І. Некрасова твердити, нібито орел мав дві голови³⁴. На думку М. М. Вороніна, стовп увінчувала величезна статуя орла³⁵. Отже, скупі на подробиці рядки тексту викликають розбіжні думки фахівців. Чи не простіше, однак, виявити генезу загадкового кам'яного орла? Немає потреби коментувати символіку образу, адже вона була тридиційною. Нагадаємо лише про те, що в стародавньому Римі орла вважали символом Юпітера, а, зрештою, і самої Римської держави. Зв'язки символіка та іконографія орла переходять до християнського мистецтва, Вираз літопису — «з головами» — дає підстави погодитися з думкою О. І. Некрасова і, отже, вбачати в холмській скульптурі візантійську емблему чи її місцеву модифікацію: подібні зображення в мистецтві ХІІ—ХІІІ ст. нам добре відомі завдяки пам'яткам візантійського кола³⁸.

Цим, власне, і вичерпується зміст літописного оповідання про Холм, наприкінці якого лише повідомляється, що Данило Галицький «вшедь во церковь и виде пагоубоу и сжалися велми помолився Богу, паки обнови, и церковь освяти пискоупомъ Ивановомъ; и паки помолився Богу, и созда и твержемъ и выша» (ПСРЛ, 2, стб. 845). Проте далі, вже під 1260 р., міститься важливе пояснення: «Созда же церковь привеликоу во граде Холме во имя пресвятыя приснодевья Мария, величествомъ, красотою не мене соущихъ древних, и украси ю пречудными неонами. Принесе же чашю от земли Оугорьскыя, мрамора багряна, изваяноу моудростью чюдноу, и змеевы главы беша округ ея, и постави ю предъ дверми церковными, нарицаемыми царскими. Створи же в неи крестилницю крестити водоу на святое Богоявление» (ПСРЛ, 2, стб. 845—846). Щодо повідомлення про новозбудовану церкву на честь Діви Марії, то воно не потребує будь-яких пояснень, водночас про мармурову хрестильницю з Угорщини варто сказати кілька слів.

Як вважає М. О. Макаренко, походження хрестильниці саме з Угорщини, з якою Данило Галицький підтримував державні зв'язки, не є певним. Дійсно, серед відомих пам'яток романської скульптури угорського походження немає нічого подібного. Хрестильниці із сусідньої Польщі також позбавлені тератологічних мотивів. Зате «змеевы главы» були звичайним орнаментом в різьбленні скандинавських хрестильниць⁴². Важко визначити, яким чином цей мотив потрапив на мармурову хрестильницю з Угорщини, однак, враховуючи широку міграцію середньовічної сюжетики, цей випадок здається цілком природним. На жаль, літературний опис холмських

пам'яток поки що дость слабо доповнюється матеріалами археологічних розкопок⁴³. Отже, тільки їх типологічний аналіз дає змогу уявити, як виглядав Холм до другої половини XIV ст., коли він назавжди пов'язав свою долю з історією Польщі.

Отже, можна стверджувати, що літописне оповідання є не тільки сторінкою історичного життя Холма, а й свідченням його виняткового місця в князівстві Данила Романовича Галицького, проголошеного в жовтні 1264 р. **королем**,

¹ Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. — СПб., 1908. — Стб. 842—845 (Далі — ПСРД, 2).

² Порівн Б ы ч к о в В. В. Эстетическое сознание Древней Руси. — М., 1988.

³ Див: Г о л у б е ц ь М. Начерк історії українського мистецтва. — Львів, 1922. Ч. 3. — С. 106—109; А н т о н о в и ч Д. Скорочений курс історії українського мистецтва. — Прага, 1923. — С. 35—36; М а к а р е н к о М. Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники Історії й археології, побуту й мистецтва. — Київ, 1930. — 36. 1. — С. 88—91; Н е к р а с о в А. И. Очерки по истории древнерусского зодчества XI—XVII века. — М., 1936. — С. 136; Р а п п о р т П. А. Зодчество Древней Руси. — JL, 1986. — С. 140, 142; В о р о н и н Н. Н., К а р т е р М. К Архитектура // история культуры Древней Руси. Домонгольский период — М; Л, 1951. — Т. 2. — С. 282—284; А с е в Ю. С. Архитектура середнього Придніпров'я та галицько-аолинських земель у XII—XIII століттях // Історія українського мистецтва. — К., 1966. — Т. 1. — С. 218; Л а з а р е в В. Н. Искусство средневековой Руси и Запад (XI—XV вв.). — М., 1970. — С. 20; И с а е в и ч Я. Д. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории. — 1973. - № 5 і — С. 93, 103—104.

⁴⁻⁵ Докл. див.: Ч е р е п н и й Л. В. Летописец Данила Галицкого // Исторические записки. — 1941. — № 12. — С. 228—229.

⁶ Див; Б о р о в с ь к и й Я. Е Походження Києва: Історіографічний нарис. — Київ, 1981.

⁷ Докл. див.: I Petenski. Halicz w dziejach sztuki sredniowiecznej. — Kraków, 1914; П а с т е р н а к Я. Старий Галич: Археологічно історичні досліді у 1850—1943 pp. — Краків; Львів, 1944; И о а н н и с я н О. М. Основные этапы развития галицкого зодчества // Древнерусское искусство: Художественная культура X — первой половины XIII в. — М., 1988. — С. 41—58,

⁸ М а к а р е н к о М. Назв. праця. — С. 88—99.

⁹⁻¹⁰ П а с т е р н а к Я. Назв. праця, мал. 37; В а г н е р Г. К. Скульптура Древней Руси. XII век. Владимир, Боголюбове. — М., 1969, рис. 49, 54, 67—70, 86—91, 94, 105, 106—116, Ш г, 166—168; Порівн.: В а u m X Romanische Baukunst in Frankreich. — Stuttgart, 1910. — Taf. 18, 19, 48, 80, 90, 130, 190, 194; D. DerceenyL Romanische Baukunst in Ungarn. — Budapest, 1975. — Bild, 63, 65,

¹¹ В а г н е р Г. К. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси: Юрьев-Польской. — МЛ, 1964. — Табл. VIII, IX

¹² Див.: В а г н е р Г. К. Мастера древнерусской скульптуры: Рельефы Юрьева-Польского. — Р, 1966. — С. 35.

¹³ N e u b a - t i e r E. Die romanischen skulptierten Bogenfelder in Sachsen und Thuringen. — Berlin, 1972. — Taf. III—VII, XI, XIV—XXI, XXV, XLI, X:III, LII, LXXV, LXXXVIII; Dzieje sztuki polskiej, t 1. Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku. — Warszawa, 1971, it 445, 483, 484, 500—504.

¹⁴ М а к с и м о в и h J. Српска средньовековавна скульптура. — Нови Сад, 1971. — С. 64—74, ел. 79—93,

¹⁵ Див.: C h r i s t e Y. Les grands portails romane. Etudes sur l'Iconographie de theophanies rossanes. — Geneve, 1969.

¹⁶ М а к с и м о в и h J. Op. cit. — С. 99—101, ел. 170—174.

¹⁷ В а г - н е р Г. К. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. — С. 37—38. — Табл. 1,

¹⁸ Див.: W e n t z e l H. Meisterwerke der Glasmalerei. — Berlin, 1954; В о о m A/De der Olazeniers in Europa. — Amsterdam, 1960; Н а у w a r d J. Stained-Glass Windows // The Year 1200. A Background Survey, II. — New York, 1970. — P. 67—84.

¹⁹ Х о л о с т е н к о Н. В. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове // Памятники культуры. — М., 1961. — Т. 3. — С. 57.

²⁰ К а р г е р М. К. К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода // Труды Всероссийской Академии художеств. — Л., М., 1947. — Т. 1. — С. 15—50; Х о л о с т е н к о М. В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. — К, 1975. — С. 130—133, мал. 21—23.

²¹ И с а е в и ч Я. Д. Указ. соч. — С. 103.

²² K i t z i n g e r E. Byzantine Art in the Making. — Cambridge, Mass., 1977. — P. 53, 55, fte 98.

²³ Л и в . П а з а р е в В Н Три фрагмента написних епистилиев и византийский

- ²⁴ Оуцко В. Царские врата из Кривецкого погоста: К истории алтарной преграды на Руси // Сборник за ликовне уметности. — Нови Сад, 1975, XI. — С. 67—72.
- ²⁵ Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1. — С. 222—225.
- ²⁶ Див.: Chatzidakis M. Revolution de ficone aux 11e—13e siecles et la transformation du tempon. // XVe Congres international d'etudes byzantines, Rapports et rapports, — Т. 3: Art et archeologie, 1 Les grands courants dans la peinture: b. Icons. Athenes, 1976. — P. 159—191 — Pl XXVII—XXXVIII, XL.
- ²⁷ Пуцко В. Икона в домонгольской Руси // Ikone und frühes Tafelbild. — Halle, 1988. — С. 87—116.
- ²⁸ Див.: Жолтовський П. М. Художнє лнття на УкраТш XIV—XVIII ст. — К., 1973. — С. 5.
- ²⁹ Месксерег С Ausstrahlungen des französischen Burgenbaus nach Mitteleuropa im 13. Jahrhundert // Beiträге zur Kunst des Mittelalters. Festschrift für H. Wentze! zum 60. Geburtstag. — Beiita, 1974. — S. 135—144. — Abb. L
- ³⁰ Раппопорт П. А. Волынские башни // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — М., 1952 (МИА, № 31). — Т. 2. — С. 205—211.
- ³¹ Кутуфowska I. Zabytkowy zespól warowno-kultowy w Stoipiu, woj. cheimskie // Zeszyt Biura Badan i Dokumentacji Zabytków w Chefmie, nr 2/81; 'Kutyowska I. Zabytkowy zespól z wczesnego sredniowiecza w Stoipiu, woj. chehoskie. Ostatnie wyniki badan archeologiczno-architektonicznych // Folia Societatis Sdentiarum Lublinensis, 24, 198Z Hum. L — S. 43—50.
- ³² Лиxачев Д. С. Поэзия садов: К семантике садово-парковых стилей. — 1982. — С. 47.
- ³³ Макаренко М. Указ. соч. — С. 90.
- ³⁴ Некрасов А. И. Указ. соч. — С. 136.
- ³⁵ История русского искусства. — Т. 1. — С. 314.
- ^{36—37} Див.: Iwaszkiewicz B. Problematyka symboliki motywu orla wczesno-chrescijanskiej // Roczniki Theologiczno-Kanoniczne, XXI, 1974. — Nr 4. — S. 203—212.
- ³⁸ Geola G. L'aquila byzantina e l'aquila imperiale a due teste // Felix Ravenna, I, 1934. — P. 7—36; Solovjev A. V. Les emblemes heraldiques de Byzance et les Slaves // Semmarium Kondakovianum, VII, 1935. — P. 119—164; Кондаков Н. П. Очерки и заметки по истории средневекового искусства. — Прага, 1929. — С. 115—119; Нешева В. Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник // Археология, XXVI, 1984. — Кн. 2—3. — С. 109—119.
- ³⁹ Макаренко М. Указ. соч. — С. 90—91.
- ⁴⁰ Див.: Gsrevisch T. Magyarorszig Romankori Enleksi // Magyarorszag Müvészeti Emleksi, I. — Budapest, 1938.
- ⁴¹ Dzieje sztuki polskiej, t. I, 1L 690, 692.
- ⁴² Tuulse A. Skanbynawia romariska. — Warszawa, 1970, iL 126, 138—142, 146, 151, 230, 251.
- ⁴³ Gurba J., Kutyowska I. Sprawozdanie z badan wczesnosredniowiecznego

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

В. Б. ЛЮБЧЕНКО (Київ)

Кармалюк чи Карманюк?

Фольклорний образ, як ідеалізоване народом відображення певних рис реальної історичної особи, звичайно, не є тотожним самій цій особі, а інколи й досить далеким від неї, проте магіка народного слова така сильна, що подекуди під її впливом перебуває навіть фахова історична наука. Ідеалізація може торкнутися навіть прізвища історичної особи, і ми маємо тому яскравий приклад: ось уже понад століття реальна постать української історії — подільський розбійник Устим Карманюк як у багатющому фольклорному спадку нашого народу, так і в присвячених йому та його добі історичних працях, фігурує не під своїм родинним прізвищем «Карманюк», а під створеними народною уявою його формам: «Кармелкж» та «Кармалюк». Фольклористика, безперечно, і надалі матиме справу з прізвищем «Кармалюк» як невід'ємним елементом того ідеалізованого образу, що був створений народом. Історична ж наука, на нашу думку, повинна повернути реальній постаті — ватажку розбійників Устиму його справжнє прізвище — «Карманюк». Це дослідження якраз і має на меті розставити всі крапки над «і» в питанні про прізвище українського «Робін Гуда» та його форми, а також суттєво доповнити та виправити на основі метричних записів відомості про родовід народного героя.

Першоджерелом для нас є дві метричні книги (за 1781—1799 та 1798—1821 рр.) Свято-Покровської (Покрова Пресвятої Богородиці) церкви с. Головчинців Латинського повіту (тепер с. Кармалюкове Жмеринського району Вінницької області)¹. Усього вони містять дев'ять записів про Устима (один в першій книзі та вісім — в другій)* причому прізвище в усіх випадках без будь-якого сумніву передається формою «Карманюк» — в називному відмінку та «Карманюка» і двічі «Карманючка» — у родовому; ім'я ж подається поза всякою системою різними формами одного імені чи близькими формами різних імен: «Савастнян», «Севастиян», «Устиян», «Іустиян», «Августин», «Агустин»².

Про проходження прізвища «Карманюк» дізнаємося з кількох нетипових записів про Устимового батька Якіма, нетипових тому, що він теж повсякчас іменується Карманюком. Так, в записі від 23.10.1782 та 6.11.1782 р. він виступає як «Яким Кармана старого син», а в записі від 3.06.1809 р. — як «Яким Трофимов син Карман»³. Отже, дід Устима Трохим мав прізвище, а вірніше прізвисько, Карман, а оскільки в Головчинцях окрім його синів Якіма та Кирила та їх родин (як це видно з метричних книг) більше Карманів — Карманюків не було, то він, ймовірно, і став першим у родині, хто отримав це прізвисько, яке поступово перетворилося на повноцінне прізвище з доданням до основи «Карман» суфікса «юк» (але не можна повністю виключати, що Трохим не був першим у родині Карманом, а тільки першим з них оселився в Головчинцях).

У 1860-ті рр. з'являються перші наукові та літературні твори, котрі тією чи іншою мірою висвітлюють питання про Устима Карманюка. Подана в них інформація про нього цілком ґрунтується на фольклорних джерелах, інколи відверто фантастичних за своїм змістом. Пріоритет в поданні відомостей про Устима Карманюка, здається, належить польськомовній «Енциклопедії Повшехній», що у 1863 р. вмістила на своїх сторінках присвячену йому замітку Адольфа Барановського. Автор, до речі, досить прихильний до ватажка розбійників, подає Устимове прізвище у справжній формі «Карманюк» ("Karmaniuk"), але на закінчення чомусь (можливо, згідно з

фольклорною традицією) зазначає, що воно «не було родинним, а тільки — набутим, видуманим («przybrane»)»⁴.

Двома роками пізніше, у 1865, перебуваючи за кордоном, на основі власних вражень від життя на Поділлі у 1855—1858 рр. пише казку-повість «Кармелюк» Марко Вовчок, відкриваючи нею цілу еру вживання українськими письменниками аж до 20-х рр. наступного століття включно форми «Кармелюк» на означення Устимового прізвища⁵. Що спричинилося до вибору письменницею саме такої форми прізвища, сказати напевно важко, можливо, — її власні уподобання, а можливо, — якась вузько-регіональна народна традиція, оскільки в місцях безпосередньої діяльності Устима Карманюка (як ми це далі побачимо) його справжнє прізвище зазнало трансформації у бік форми «Кармалюк».

У 1871 р. з'являється тритомна праця «Сибирь и каторга» російського дослідника С. Максимова. Вона містить й кілька розлогих згадок про Устима Карманюка, що спиралися на фольклор, який побутував в місцях заслання Устима. Як і Марко Вовчок, Є. Максимов вживає форму «Кармелюк»⁶.

Особливий інтерес для нас становлять кілька присвячених Устиму Карманюку сторінок з великої, виданої у 1872 р., книги подільського церковного діяча та історика М. Симашкевича⁷. Цікаві насамперед тим, що дозволяють нам збагнути причину трансформації справжнього прізвища Устима Карманюка у народній свідомості. Симашкевич, як типовий подолянин, називає Устима «Кармалюком» і, полемізуючи, очевидно, з уже згаданою «Енциклопедією Повсшехною», а можливо, й з взагалі поширеною серед поляків традицією, вбачає польську інтригу у тому, що поляки (цитуємо без перекладу за оригіналом, щоб не втратити авторський колорит), «обвиняють його в воровстві, в насмешку називали його і до этой пори называють Карманюком», й нижче у примітці дає пояснення вживаній поляками форми прізвища Устима, що якраз і була його справжнім прізвищем: «То карманщик, мелкий вор»⁸.

Примха долі полягала у тому, що справжнє прізвище Устима — «Карманюк» для його сучасників дослівно означало «дрібний крадіжник», а отже, ніяк не пасувало образу того ідеалізованого розбійника, про якого співають у численних варіаціях:

«...Зовуть мене розбійником,
Кажуть, — розбиваю,
Я нікого не вбиваю,
Бо сам душу маю.

В багатого відбираю,
А бідному даю,
За то ж мені не гріх буде,
Що я поділяю...»⁹

Отже, саме з тих же мотивів, що викликали обурення у Симашкевича, й в народній свідомості відбулася трансформація родинного прізвища Устима у форму «Кармалюк». А що народ в той час добре розумів значення слова «карман», яке в сучасній українській мові відсутнє, свідчать словники Грінченка та «Етимологічний», що фіксують вживання слова «карман» в то*гочасній Україні у значенні «кишеня»¹⁰. Дід Устима — Трохим Карман отримав своє прізвисько не обов'язково тому, що був крадіжником, він міг бути просто заощадливою, трохи скупкою людиною й міг набути своє прізвисько так само, як свого часу Московський князь Іван, прозваний «Калитою».

Найкраща у XIX ст. розвідка про Устима Карманюка, до того ж єдина, написана на підставі архівних джерел, належить перу відомого польського історика та письменника — подолянина Й. Ролле. Його історико-художнє оповідання «Опришек» побачило світ у 1879 р.¹¹ Польський історик був добре обізнаним зі справжнім прізвищем «останнього гайдамаки» й кілька разів вживав його у своїй праці в принципових моментах поряд з формою «Кармелюк», яку він вважав народною. Цікаво, що коли у 1886 р. «Киевская Старина» надрукувала трохи скорочений переклад оповідання Ролле під назвою «Кармелюк», то скороченнями виявились якраз ті принципові місця, де Ролле вживав замість «Кармелюк» — «Карманюк» з відповідною мотивацією¹². Наведимо кілька характерних прикладів таких скорочень, котрі не можна недооцінювати, адже переклад праці Ролле був і залишається першорядним

джерелом про Устима Карманюка, яким широко користуються дослідники й сьогодні й з якому відсутній, на противагу оригіналу, навіть натяк на те, що існує якась проблема, пов'язана із прізвиськом народного героя. Так, навівши одне прислів'я про Карманюка, Ролле пише в польськомовному оригіналі: «Бачте, отже, що і прізвиське народ змінив ще за життя опришка, і він [тобто Карманюк] теж радо тією зміною користувався, хоча його родина до цього часу ще живе і по давньому Карманюками зветься»¹³. В іншому місці знаходимо у Ролле: «Устим Карманюк, потім Кармелюком прозваний, народився...»¹⁴. Складається враження, що невідомий перекладач твору Ролле теж вбачав польську інтригу у справжньому Устимовому прізвисьці, а тому завбачливо і педантично усунув його при перекладі.

Журнал «Киевская Старина» вже у перший рік свого існування (у 1882 р.) вмістив на своїх сторінках кілька фольклорних матеріалів про Устима Карманюка з передмовою та коментарями А. Смоктя, який вживав виключно форму «Кармелкж», що була освячена авторитетом наукового журналу й надалі вживалася у ньому¹⁵. Тому, коли у наступному році в журналі з'явився переказ про Устима, записаний від корінної подолянки, яка називала Устима — «Кармалюком», то автор допису, немовби вибачаючись перед редакцією, зробив примітку: «На Поділлі не говорять «Кармелюк»»¹⁶.

До канонізації форми «Кармелюк» спричинився і «Энциклопедический словарь» видавців Брокгауза та Єфрона (1895 р.), що, маючи за взірць «Киевскую Старину», саме так називав подільського розбійника¹⁷. Польська ж енциклопедій у 1903 р. подає як справжнє прізвиське, так і його форми: «Карманюк, званий також Карменкжом або Кармелюком ...»¹⁸.

Починаючи з 20-х рр. ХХст., форма «Кармалюк» рішуче витісняє з наукової літератури форму «Кармелюк». З цей час дослідники знайомляться з судовими документами про Карманюка, відвідують місця його перебування, у них з'являються питання щодо Устимового прізвиська, на які вони намагаються (далеко не всі) дати більш-менш задовільну відповідь. Надзвичайно важливою з цього погляду є стаття С. Якимовича (її автор у 30-ті роки поповнив когорту «українських буржуазних націоналістів») «Устим Кармзлюк в судових актах», що вийшла друком у 1923 р.¹⁹ С. Якимович проблему прізвиська Устима Карманюка розглядає в одній з приміток, і хоч приходить до невірної кінцевого висновку, ми подаємо його погляд без скорочень, адже ніхто після нього не намагався у публічній формі обговорити цю проблему, а ще через деякий час на неї просто заплющили очі, беззастережно прийнявши офіціалізовану радянською наукою форму прізвиська Устима — «Кармалюк».

«Щодо прізвиська, — писав С. Якимович, — то тут є деякі хитання як в вимові, так і в правопису. На Поділлі вимовляють виразно «Кармалюк», про що свідчить як сучасна вимова, так і зауваження інших подолян (див.: А. В. «Визит Кармелюка» // Киевская Старина. 1883—11—466). Щодо судових актів, то в актах: Д. I, V, VI — знаходимо «Карманюк», в Д. II, IV — «Кармалюк», в Д. Ш — «Кармелюк». В самому селі Головчинцях внаслідок Кармалюка звать «Карманами», вважають це прізвиське старішим, ніж «Кармалюк». Але тут треба взяти до уваги народну етимологію, яка по-своєму наближає слово до буденного його розуміння. Щодо вимови самого прізвиська «Кармалюк», то на Поділлі, як довелося чути в живій мові, «виразно» говорять «Кармалюк»»²⁰.

Якщо С. Якимович не помилився (ми, доки не переглянемо всі справи, не впевнені у цьому), то це означає, що народна ідеалізація прізвиська ватажка розбійників ще за життя останнього торкнулася навіть окремих судових справ, а саме їх у вищенаведеній примітці С. Якимович позначив римськими цифрами та подав їх перелік за назвами у своїй статті. Такі ж списки судових справ подали І. Єрофіїв у 1924 р. (у нього в назві справ бачимо лише форму «Кармалюк») та упорядники в передмові до збірника документів «Устим Кармалюк», що побачив світ у 1948 р. (у них у назві всіх справ, як і в поданих в збірнику документах, стоїть справжнє прізвиське Устима — «Кар-

манюк», проте вони самі, називаючи Устима «Кармалюком», жодним словом не пояснюють це очевидне протиріччя між прийнятою формою прізвища та тою, що виступає в судових документах²¹.

Завдяки ще одній статті С. Якимовича, виданій у 1928 р., довідуємося про досить незвичний правопис народної форми Устимового прізвища в церковному літописі с. Шляхових Каричинець (де було вбито Карманюка), складеного[^] очевидно, набагато пізніше описаних у ньому подій. Літопис згадує про розбійника «Кар-Мелюка»²².

Цікаво, що ще у 1935 р. прями нащадки Устима Карманюка зберігали прадідівське прізвище, вірніше його першооснову і звалися «Карманами», а в переказах односельці називали Устима його справжнім прізвищем — Жарманюк²³. Але в пізніший час і Устимові нащадки були «кармалюкизовані» та й чи могло бути інакше в селі, що вже мало назву не «Головчинці», а «Кармалюкове», принаймні, коли В. П. вовкодав робив у 60—80-ті роки фольклорні записи, його співбесідники вже мали прізвище «Кармалюк»²⁴.

Отже, спочатку народна ідеалізація, що призвела до утворення кількох форм прізвища подільського розбійника, а у ХХ ст. беззастережна офіціалізація чи то канонізація радянською наукою однієї з цих форм — все це спричинилося до того, що реальна історична особа була позбавлена свого справжнього прізвища.

Довгий час (починаючи від Й. Ролле і закінчуючи С. Якимовичем та І. Єрофісвим) відомості про родовід Устима Карманюка спирались переважно на судові документи, що дозволило встановити найголовніших членів його родини та їхній приблизний вік, приблизний тому, що в судових актах фіксувався вік людини з її слів чи слів свідків, а це майже завжди давало розходження у рік чи більше відносно віку справжнього.

Лише в середині 30-х років було знайдено в архіві метричну книгу церкви Головчинців за 1781—1799 рр. та розшукано у 1935 р. в Головчинцях сповідальні розписи І книги шлюбних записів за 1796—1840 рр. Це дало можливість встановити точний рік народження Устима, дати його першого та другого шлюбів, відомості про першу дружину (про яку раніше майже нічого не було відомо), імена всіх його дітей та приблизні дати їх народження. Зробив це А. Хвиля, який видав у 1936 р. книгу «Устим Кармалюк», що містила спеціальний додаток за назвою «Кілька уваг за приводу дати народження Кармалюка та його родинний стан»²⁵, Саме А. Хвиля першим вмістив у своїй книзі фотокопії запису про схрещення Устима та палітурки метричної книги, які в пізніший час подавалися вже в копіях з його фотокопій у різних виданнях. Він навряд чи не помітив, що у записі про охрещення Устима, як і в інших переглянутих ним документах, прізвище ватажка розбійників було передано у формі «Карманюк», проте дослідник не наважився, дублюючи текст запису про охрещення в своїй книзі, написати справжнє прізвище й замінив його офіціалізованою формою «Кармалюк»²⁶.

Просто дивно, що починаючи з 40-х років ХХ ст., дослідники, які писали про Карманюка, оперували значно скромнішими відомостями про його родовід, ніж їх мав у 1936 р. А. Хвиля. Хіба що В. Вовкодав вже у 80-ті роки оволодів сумою знань п'ятидесятирічної давності в цій галузі й доповнив її відомостями про Устимових нащадків²⁷.

Тепер ми маємо можливість істотно розширити відомості про родовід Устима Карманюка і встановити цілу низку точних дат з життя членів його родини, спираючись не лише на метричну книгу за 1781—1799 рр. (яку після А. Хвилі ніхто не вивчав), а й на зовсім не досліджену до цього часу метричну книгу за 1798-1821 рр.

До того, що ми вже писали про Устимового діда — Трохима Кармана, можемо додати, що помер він, мабуть, незадовго перед 1781 р., оскільки на початку 1780-х років про нього ще була свіжа пам'ять в селі²⁸.

Про Устимову мати — Олену Василівну — відомо, що померла вона 30 січня 1806 р. і, що цікаво, — через день після того, як Устим повинчався уперше. Було їй на час смерті — 55 років (потрібно пам'ятати,

і в усіх подібних випадках також, що зазначення у метричних книгах віку є дуже приблизним).

Батько Устима — Яким Трохимович Карманюк, маючи згідно з записом 60 років, менш ніж за півроку після смерті дружини, 13 травня 1806 р. узяв вдруге шлюб з вдовою Марією Іванівною Трохимихою (очевидно, вдовою за чоловіком Трохимом). Помер Яким Карманюк через три роки — 3 червня 1809 р. і тоді йому записали 67 літ віку³⁰.

Старшими дітьми (народженими до 1781 р.) Якіма та Олени були: син Микола, який помер 22 грудня 1783 р., та дочка Марія, котра 24 січня 1798 р. вийшла заміж за Дмитра Івановича Шарповського з міста Ярошева³¹.

Далі йшли два хлопчики на ім'я Лука, охрещені відповідно 13 жовтня 1782 р. та 19 жовтня 1784 р. Один з них помер 2 січня 1787 р., а про другого більше нічого не було чути³².

27 лютого 1787 р. Устима Карманюка охрестили під ім'ям «Савастиян», отже, 27 лютого не є датою його народження, як це прийнято вважати³³. Між народженням дитини та її схрещенням звичайно минало кілька днів, а то й більше тижня. Зазначати ж обидві ці дати в метричних книгах розпочали лише на початку XIX ст. Таким чином, точна дата народження Устима нам невідома.

Деякий час Устим ріс із молодшим братом Іваном, охрещеним 29 серпня 1789 р., проте Іван помер ще хлопчиком 17 січня 1796 р.³⁴

23 лютого 1793 р. охрестили двійко дівчаток — близнят Оксану та Фросиму, але остання, проживши кілька років, померла 9 грудня 1795 р.³⁵

А. Хвиля зі сповідальних розписів за 1798 р. довідався, що до родини Якіма та Олени Карманюків як їхні діти були приписані: Костянтин — 18 років, Василь — 6 років та Аврам — 2 років³⁶. Але оскільки в метричних книгах вони ніде не виступають як їхні діти, то ми схильні думати, що вони належали до категорії вихованців, тобто осиротілих хрещеників Якіма та Олени.

Першою Устимовою дружиною, з якою він повінчався 28 січня 1806 р., була Явдоха (Євдокія) Петрівна Ясишина, якій на час вінчання записали 18 років (на жаль, нам не вдалося відшукати запис про її хрестини). Померла вона 13 травня 1809 р. і тоді вказали, що їй — 23 роки³⁷.

Старшою дитиною Устима та Явдохи була дочка Настя, яка народилася 29 жовтня 1806 р. (охрестили її 8 листопада). Настя не прожила й чотирьох років і померла 4 червня 1810 р.³⁸

Народила Явдоха Устиму 30 січня 1808 р. ще й сина Івана, якого охрестили 1 лютого того ж року³⁹.

Марія Антонівна Щербань — друга дружина Устима Карманюка, була охрещена 29 січня 1790 р. її вінчання з Устимом відбулося 24 січня 1811 р.⁴⁰

Марія народила Устиму трьох синів: 22 лютого 1812 р. — Остапа (хрестини — 24 лютого), 4 травня 1815 р. — Івана (хрестини — 8 травня) та 25 лютого 1821 р. — Тараса (охрещений у день народження)⁴¹.

Потрібно згадати ще про Устимового рідного дядька — Кирила Трохимовича Карманюка, котрий помер 10 травня 1810 р., як було записано, у віці 50-ти років⁴².

Син Кирила, двоюрідний Устимів брат Микола, досить близький до Устима (був свідком на його другому вінчанні), охрещений 1 грудня 1782 р.⁴³

Сподіваємося, що наша розвідка про Устимове прізвище, а також нові точні дані про його родовід сприятимуть деміфолопозації цієї безперечно непересічної постаті в історії України першої половини XIX ст. і будуть взяті до уваги дослідниками, які пишуть про Устима Карманюка та його добу.

¹ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України), ф, 224, оп. 1, спр. 226 (книга за 1781—1799 рр.); спр. 223 (книга за 1798—1821 рр.).

² Там же, спр. 226, арк. 11 зв. (27.02.1787 — «Савастиян»); спр. 223, арк. 89 зв. (28.01.1806 — «Устиян»), 31 (8.11.1806 — «Устиян»), 36 ШШ808 — «Августин»), 150 (4.06.1810 — «Іустиян»), 96 (24.01.1811 — «Севастиян»), 57 (24.02.1812 — «Августин»), 65 зв. (8.05.1815 — «Севастиян»), 114 (25.02.1821 — «Августин»).

- ³ Там же, спр. 226, арк. 43 зв. спр. 223, арк. 148.
- ⁴ Encyklopedyja Powszechna. — Т. 14. — Warszawa, 1863. — S. 131, 132.
- ⁵ Українська літературна енциклопедія. — Т. 1. — К., 1988. — С. 341, 342.
- ⁶ Див.: Максимов С. Сибирь и каторга: В трех частях. — СПб., 1871 — Ч. I — С 375, 379, 415; Ч. 2. — С. 179.
- ⁷ Див.: Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. — Каменец-Подольский, 1872. — С. 442—444.
- ⁸ Там же. — С. 443.
- ⁹ Якимович С. Устин Кармалюк в судових актах // Червоний шлях. — 1923. — № 8. — С. 135.
- ¹⁰ Див.: Словарь української мови: Зібрала редакція журналу «Киевская Старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. — Т. 2. — К, 1908. — С. 222; Етимологічний словник української мови. — Т. 2. — К., 1985. — С 393.
- ¹¹ Див.: Аїтопі J, Opryszek (Opowieść zdarzeń prawdziwych) // Antoni J. Gawedy z przeszłości. — T. I — Lwow, 1879. — S. 133—238.
- ¹² Диви Ролле Кармелюк Щеревод с польского) // Киевская Старина. — 1886. — Март. — С. 495—560.
- ¹³ Antopi J. Op. cit. — a 137.
- ¹⁴ Ibid. — S. 146.
- ¹⁵ Див.: СмохтиЙ А. Кармелюк // Киевская Старина. — 1882. — Окт. — С. 183—189.
- ¹⁶ А. В. Визит Кармелюка // Киевская Старина. — 1883. — Февр. — С 466.
- ¹⁷ Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — Т. 14а. — Кн; 28. — СПб., 1895. — С. 557.
- ¹⁸ Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. — Т. 33—34. — Warszawa, 1903. — S. 847,
- ¹⁹ Якимович С. Назв, праця. — С. 112—135.
- ²⁰ Там же. — С. 119.
- ²¹ Порівняйте: Там же. — С. 114—115; Єрофіїв І. До питання про Кармалюка // Червоний шлях. — 1924. — № 6. — С. 174; Устим Кармалюк: 36. документів. — К., 1948. — С. 5, 6.
- ²² Якимович С. На місцях останніх днів Кармалюка // Україна. — 1928. — Кн. і. — С. 58.
- ²³ Див.: Хвиля А. Устим Кармалюк (До століття з дня смерті Устима Кармалюка). — Харків, 1936. — С 57, 70, 105, 106.
- ²⁴ Диви Калинова сопілка: Антологія української народно? творчості. — К., 1989. — С. 590 (примітки до переказів «Спогади діда Кузьми» та «Коли Устима не стало»).
- ²⁵ Див.: Хвиля А. Назв, праця. — С. 65—72.
- ²⁶ Там же. — С 66.
- ²⁷ Диви Вовкодав В. П. Родовід Устима Кармалюка // Тези доп. наук. конф. «Народний герой Устим Кармалюк: (До 200-річчя від дня народження)». — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 34, 35.
- ²⁸ Диви ЦДІА України, ф. 224, оа 1, спр. 226, арк. 43 зв. (В записах від 23.10.1782 та 6.11.1782 Устимового батька названо «сином Кармана старого*»).
- ²⁹ Там же, спр. 223, арк. 138 зв.
- ³⁰ Там же, арк. 89 зв., 148.
- ³¹ Там же, спр. 226, арк. 57; спр. 223, арк. 80.
- ³² Там же, спр. 226, арк. 4, 8, 58 за
- ³³ Там же, арк. 11 зв.
- ³⁴ Там же, арк. 17 зв., 71.
- ³⁵ Там же, арк. 28, 71.
- ³⁶ Хвиля А. Назв, праця. — С. 69.
- ³⁷ ЦДІА України, ф. 224, оп. 1, спр. 223, арк. 89 зв., 148.
- ³⁸ Там же, арк. 31, 150.
- ³⁹ Там же, арк. 36.
- ⁴⁰ Там же, спр. 226, арк. 19 зв.; спр. 223, арк. 96.
- ⁴¹ Там же, спр. 223, арк. 57, 65 зв. 114.
- ⁴² Там же, арк. 150.
- ⁴³ Там же, спр. 226, арк. 4.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Р. А. Симонов, А. А. Турилов, А. В. Чернецов

*ДРЕВНЕРУССКАЯ КНИЖНОСТЕ
(ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫЕ И СОКРОВЕННЫЕ
ЗНАНИИ В РОССИИ XVI А.,
СВЯЗАННЫЕ С ИВАНОМ РЫКОВЫМ)*

М.: Изд-во МГАП, 1994. — 168 с.: илл.

Назва цієї книжки та її скромний зовнішній вигляд мабуть, не привернуть особливої уваги пересічного читача. І навіть підзаголовок, що уточнює її зміст, не обіцяє йому, здавалося б, нічого захоплюючого. А між тим, це майже взірць книги науково-популярного жанру, де науковість зумовлена не лише академічним реноме авторів, а популярність зовсім не означає примітивності викладу.

Наукова робота за письмовим столом, в архівах, книгосховищах, на перший погляд, має мало спільного з детективним розслідуванням, але за своєю напруженістю і гостротою нерідко може посперечатися з ним. Сюжет рецензованої книжки — це історія наукового пошуку, що почався досить випадково і спочатку не віщував нічого несподіваного, а в результаті привів до відкриття невідомого імені в історії російської культури XVI ст. — Івана Рикова — «російського Фауста», як називають його автори, фігури для того століття незвичайної — математика, астронома, чорнокнижника Нове ім'я у досить добре вивченому полі російської культури — це сенсація.

Відправною точкою дослідження послужив малюнок в одному з найвідоміших давньоруських рукописів — Радзивілівському літописі. На одній з його мініатюр (арк. 228), що зображує момент взяття владимирськими військами 1182 р. міста Торжка, є досить дивний фрагмент — вертикально розміщена комбінація точок, розділених вертикальними рисками. Один з авторів рецензованої книги - Р. А. Симонов — у процесі пошуку відомостей про давньоруські рахувальні інструменти зацікавився малюнком, на який звернув його увагу Б. О. Рібаков, — давній дослідник мініатюр Кенігсберзького кодексу. Р. А. Симонов, однак, припустив, що малюнок може мати відношення не до підрахунків, а до якогось способу гадання. Цим зацікавився О. В. Чернецов, який швидко знайшов аналогії та впевнено зміг пов'язати малюнок з досить поширеним у Західній Європі, Візантії та арабському Сході гаданням — «геомантією» (гаданням на землі). Цей тип гадання базується на чергуванні парних і непарних чисел (крапки і дві крапки), з яких склалися «чотириповерхові» фігури, і має відношення до астрології — кожній з 12 фігур малюнку відповідає один з 12 «домів» гороскопу.

Переглянувши спеціальну літературу, О. В. Чернецов з'ясував, що західноєвропейська геомантия, як свого часу припускав ще академік М. Н. Сперанський, була відома на Русі під назвою «Рафлі». Ця назва зустрічається у списку засуджених книг, затвердженому на Стоглавому соборі 1551 р. Тих, хто знав і читав цю книгу, на Русі зараховували до еретиків і відлучали від церкви. Відомий навіть один судовий процес часів патріарха Філарета над нижегородським дячком Семейкою Григорьевим, у якого була знайдена книга «Рафлі», М. Н. Сперанський встановив близькість європейської геомантиї та візантійського гадання *gamplion*, знав він і те, що це слово являє собою спотворене арабське «рамль», тобто пісок, на якому спочатку гадали. Він знайшов і слов'янські рукописи, що містили гадання з використанням геомантичних фігур, однак вважав, що «Рафлі» — це астрологічна книга, яку ще доведеться шукати. Тільки авто-

рам рецензованої книги стало зрозумілим, наскільки Сперанський був близький до розгадки. Між тим, малюнок Радзивілівського літопису (до речі, чомусь невідомий вченому) не схожий на ті, що знайшов Сперанський.

Розповідаючи про свої пошуки в цьому напрямі на одній з конференцій, О. В. Чернецов не знав, що одному з присутніх в залі відомий рукопис книги «Рафлі». Це був майбутній третій автор рецензованої книги — А. А. Турилов, який багато працював над описами слов'янських рукописів, у тому числі нових надходжень Російської державної бібліотеки (колишньої ім. В. І. Леніна), серед яких й було нарешті знайдено таємничу книгу. Її було вилучено з колекції відомого історика літератури В. А. Десницького. Книгу бачив і такий тонкий знавець давньоруської літератури і рукописів, як В. І. Малишев, але він не усвідомив, що це єдиний вцілілий примірник опальної «Рафлі». Знахідка датується зламом XVII—XVIII ст., тобто часом правління Петра I, але в своїй основі текст укладений набагато раніше — в XVI ст. Рукопис досить цікавий — текст перших десяти сторінок не має відношення до головного змісту і приховує таким чином від стороннього ока заборонену книгу. Власне, гадальна її частина займала близько 100 сторінок (описові способів гадання присвячено главу 2 рецензованої праці — «О чем гадали наши предки»). Саме в цьому рукописі, а точніше в його заголовку, й знаходимо ім'я Івана Рикова: «Предисловие святцом, творение грешного раба Ивана Рикова. Списание вкратце о году и о прочих пристоящих в нем».

Ім'я цього книжника нічого не говорило спеціалістам з російської культури. І тут починаються нові несподівані відкриття. З рукопису стало відомим і ім'я замовника — кір Іоанна, і час написання — епоха Іоанна Грозного, і навіть місце створення — Псков. Автори рецензованого видання припустили, що від'їзд царя, згаданий в тексті, вказує на дату 1579 р., коли він, наляканий наступом Стефана Баторія, спішно залишив місто. Вдалося знайти ще кілька текстів подібних же вступів із згадкою про від'їзд царя (тобто про тотожною подію), але в них не значилося ім'я Івана Рикова та вказувався інший адресат — царевич «книгчий» кір Софроній Постник. Ці тексти мали не гадальний, а календарно-астрономічний характер.

Отже, нагромаджувалася певна кількість рукописів, що згодом можна було б приписати авторству Івана Рикова. Підтвердження цієї гіпотези прийшло несподівано. До відділу рукописів надійшов маленький збірник XVII ст., і перше, що кинулося у вічі А. А. Турилову, був заголовок: «Предисловие святцом. Творение грешного Ввана Рикова. Списание вкратце о году и о противих пристоящих в нем...». Рукопис містив лише одну статтю твору («О часех»), а в кінці її містилася примітка: «Конец скончеват совещание божественных дел. Написано во граде Пскове российский стран в лето господне 1579». Таким чином підтвердилося і походження Івана Рикова, і дата створення його праць.

Пізніше Турилов і Чернецов відшукали в Російському державному архіві давніх актів ще один, як вважалося, анонімний рукопис, адресований кір Софронію, і з тексту його з'ясували, що це також «творение грешного Ивана Рикова». То був календарно-астрономічний твір Рикова у більш повній редакції. Ось таким чином в історії російської культури з'явилось нове ім'я — автор XVI ст., який писав гадальні, астрономічні, календарні і навіть, можливо, медичні трактати. Вдалося розшукати відомості і про його родичів, які мешкали в Пскові, — у 1577 р. Іван Грозний дав якомусь попу церкви Успіння на Паромені Василю Рикову тарханну грамоту. В писцових книгах Пскова за 1585—1587 рр. згадується якийсь Якуш Василів син Риков, очевидно, купець. Знайдено також деякі дані й про адресата Івана Рикова — кір Софронія, який, імовірно, у 1591 р. переписав у кремлівських майстернях розкішно ілюстровану Псалтир.

Встановлення імені автора XVI ст. дало можливість атрибуувати багато рукописів, що вважалися анонімними, передатувати їх і, отже, по-новому оцінити культурну ситуацію в Москві кінця того століття.

Главу 3 («Кругозор псковского книжника») автори присвятили дослідженню астрономічнокалендарних тюрів Івана Рикова. На підставі цих

текстів їм вдалося виявити рівень та джерела його знань. Так, Риков постає не тільки як ерудит-начитанець європейського рівня, а й як своєрідний письменник, який вміло одягав наукові трактати у шати епістолярного жанру і навіть художньої прози (хоча і різної якості), а, може, й був автором алегоричних притч.

У главі 4 книги («Русский Фауст») постає Івана Рикова розглядається в контексті сучасної йому культурної ситуації в Східній Європі, простежуються впливи на нього європейської польсько-литовської, старовізантійської культур. Автори висувують також досить сміливу гіпотезу щодо перекладу Риковим значної частини книги «Рафлі» безпосередньо з арабської мови (с. 117—124), і, нарешті, дуже інтригуючий сюжет — автори пов'язують генезис творчості Рикова із знаменитою новгородсько-псковською ерессю XV—XVI ст. — ерессю «жидовствующих» (с. 126—130).

У додатках до книги опубліковано твори Рикова (та їх переклади), які автори вважають оригінальними («Легенда о происхождении книги Рафли», «Притча о четырех временах года», «Притча о царе-годе», «Изложение античных мифов»).

Завершити огляд надзвичайно цікавої і змістовної книжки хотілося б одним спостереженням, що стосується безпосередньо нашої історії. Хоча Радзивілівський літопис містить давньоруський текст, сам рукопис, треба гадати, було створено у XV ст. в межах Великого князівства Литовського (можливо в Полоцьку), і навіть в його мініатюрах, попри те, що вони зроблені за старими зірцями, явно відчуваються західні впливи. Отже, геомантичний малюнок відбиває зацікавлення мініатюриста, за старою термінологією, «західноруського». Крім того, автори відзначають серйозний вплив на Рикова польсько-литовської вченості (він знає, щоправда дуже поверхово, латину, в його творах присутні лексичні відгуки «західноруської» мови, часом навіть польської). Все це врешті-решт вказує на культурне середовище Великого князівства Литовського, зв'язки якого з Псковом загальновідомі. Саме звідти (і ширше — з руських земель Речі Посполитої), можна гадати, виходили ті культурні імпульси, що привели до появи псковського Фауста. І, хто знає, почни хтось розкручувати слід того геомантичного малюнку в зворотній, «литовський» бік, скільки Фаустів вітебських, полоцьких чи луцьких довелося б відкрити?

О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

Г. Сагановіч

НЕВЯДОМАЯ ВАЙНА 1654—1667

Мінск, 1995, — 144 с.

Українська та білоруська історіографії розвивалися в радянські часи в однаково несприятливих умовах. Особливо небажаними в СРСР були дослідження історії боротьби народів проти цієї імперії, за власну незалежну державу. Радянська історіографія розвивалася в цілому в річищі старої російської великодержавницької історичної думки, обслуговуючи насамперед інтереси Російської імперії і відповідним чином фальсифікуючи минуле. Всім добре пам'ятно, як нав'язувалося відверто антинаукове трактування Переяславської ради 1654 р., як національно-визвольна боротьба українського та білоруського народів XVII—XVIII ст. зводилася в писаннях радянського офіціозу до боротьби «за воссоединение Украины с Россией». У такому ж дусі висвітлювалася й історія російсько-польської війни 1654—1667 рр., про яку взагалі згадувалося мало.

Отже, давно вже назріла потреба у дослідженні цієї винятково важливої для Білорусі й України події, тим більше, що починаючи з 30-х рр. XX ст. у нечисленних працях, присвячених історії Білорусі доби фео-

текстів їм вдалося виявити рівень та джерела його знань. Так, Риков постає не тільки як ерудит-начитанець європейського рівня, а й як своєрідний письменник, який вміло одягав наукові трактати у шати епістолярного жанру і навіть художньої прози (хоча і різної якості), а, може, й був автором алегоричних притч.

У главі 4 книги («Русский Фауст») постає Івана Рикова розглядається в контексті сучасної йому культурної ситуації в Східній Європі, простежуються впливи на нього європейської польсько-литовської, старовізантійської культур. Автори висувують також досить сміливу гіпотезу щодо перекладу Риковим значної частини книги «Рафлі» безпосередньо з арабської мови (с. 117—124), і, нарешті, дуже інтригуючий сюжет — автори пов'язують генезис творчості Рикова із знаменитою новгородсько-псковською ерессю XV—XVI ст. — ерессю «жидовствующих» (с. 126—130).

У додатках до книги опубліковано твори Рикова (та їх переклади), які автори вважають оригінальними («Легенда о происхождении книги Рафли», «Притча о четырех временах года», «Притча о царе-годе», «Изложение античных мифов»).

Завершити огляд надзвичайно цікавої і змістовної книжки хотілося б одним спостереженням, що стосується безпосередньо нашої історії. Хоча Радзивілівський літопис містить давньоруський текст, сам рукопис, треба гадати, було створено у XV ст. в межах Великого князівства Литовського (можливо в Полоцьку), і навіть в його мініатюрах, попри те, що вони зроблені за старими зірцями, явно відчуваються західні впливи. Отже, геомантичний малюнок відбиває зацікавлення мініатюриста, за старою термінологією, «західноруського». Крім того, автори відзначають серйозний вплив на Рикова польсько-литовської вченості (він знає, щоправда дуже поверхово, латину, в його творах присутні лексичні відгуки «західноруської» мови, часом навіть польської). Все це врешті-решт вказує на культурне середовище Великого князівства Литовського, зв'язки якого з Псковом загальновідомі. Саме звідти (і ширше — з руських земель Речі Посполитої), можна гадати, виходили ті культурні імпульси, що привели до появи псковського Фауста. І, хто знає, почни хтось розкручувати слід того геомантичного малюнку в зворотній, «литовський» бік, скільки Фаустів вітебських, полоцьких чи луцьких довелося б відкрити?

О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

Г. Сагановіч

НЕВЯДОМАЯ ВАЙНА 1654—1667

Мінск, 1995, — 144 с.

Українська та білоруська історіографії розвивалися в радянські часи в однаково несприятливих умовах. Особливо небажаними в СРСР були дослідження історії боротьби народів проти цієї імперії, за власну незалежну державу. Радянська історіографія розвивалася в цілому в річищі старої російської великодержавницької історичної думки, обслуговуючи насамперед інтереси Російської імперії і відповідним чином фальсифікуючи минуле. Всім добре пам'ятно, як нав'язувалося відверто антинаукове трактування Переяславської ради 1654 р., як національно-визвольна боротьба українського та білоруського народів XVII—XVIII ст. зводилася в писаннях радянського офіціозу до боротьби «за воссоединение Украины с Россией». У такому ж дусі висвітлювалася й історія російсько-польської війни 1654—1667 рр., про яку взагалі згадувалося мало.

Отже, давно вже назріла потреба у дослідженні цієї винятково важливої для Білорусі й України події, тим більше, що починаючи з 30-х рр. XX ст. у нечисленних працях, присвячених історії Білорусі доби фео-

далізму, домінувала соціально-економічна проблематика. Свідомо стверджувалося уявлення про білоруський народ як біомасу, нездатну до власної політичної історії та власного державотворення, а тому приречену на поглинення іншим етносом, іншою державою. В роки перебудови та національного відродження цю сумну традицію перервано і одним з доказів цього є книга Геннадія Сагановича «Невідома війна 1654—1667»*. Хоча зазначено, що це науково-популярна книга, однак у даному випадку популярний, легкий і невимушений стиль зовсім не перешкоджає науковості викладу. А хіба програє будь-яка книга, коли вона видана на високому поліграфічному рівні, що нині є рідкістю, коли вона має у собі чимало різноманітних малюнків і фотографій? Дуже доречними тут стали і додаток, у котрому містяться демографічні таблиці, і біографічні довідки про багатьох політичних діячів, згадуваних у книзі.

Автор досяг поставленої мети: читач одержав досить повний виклад історії невідомої війни. Ліквідована ще одна «біла пляма» і в дослідженні складного історичного явища, і особливо в історичній пам'яті нинішнього покоління білорусів. У книзі дано узагальнююче висвітлення головних моментів війни 1654—1667 рр. — передумови війни і її початок, похід 1655 р., становище Білорусі під російською владою, Віденське перемир'я 1656 р., укладення ліги Великого князівства Литовського (ВКЛ) з Швецією 1657 р., визвольна боротьба білоруського народу проти російських загарбників, Андрусівське перемир'я, наслідки війни тощо. План книги добре продуманий, її відзначає струнка композиція, збалансоване дозування матеріалу. При написанні даної праці Г. Саганович використав досить широке коло джерел та літератури, в т. ч. й архівних, пам'яток, виявлених у Національному архіві Республіки Білорусь у Мінську та Архіві головному актів давніх у Варшаві. Це, без сумніву, сприяло збагаченню дослідження свіжим джерельним матеріалом. Шкода, що в поле зору автора не потрапили важливі археографічні публікації, наприклад, «Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр.», «Жерела до історії України-Руси», фундаментальна «Історія України-Руси» М. С. Грушевського, монографії М. М. Улащика, І. П. Крип'якевича, Л. В. Заборовського, Г. О. Саніна та деяких інших.

Головною заслугою автора є те, що він рішуче розірвав з російською великодержавницькою традицією у висвітленні історії війни 1654—1667 рр., успішно в цілому розвинув кардинальні положення білоруської національної історіографії. Він розкрив катастрофічні наслідки цієї невідомої війни, котра у процентному відношенні забрала більше життів населення Білорусі, ніж друга світова війна. Автор слушно відкинув міф про нібито шляхетні і безкорисливі наміри російського уряду у цій війні щодо Білорусі, підкреслив загарбницькі цілі Москви, навів переконливі факти, які засвідчували окупаційний характер російської влади. Виразно змальовано картини взяття й спустошення Смоленська і особливо Вільнюса, винищення людності Білорусі. Вдало розкрито справжні наміри Москви у вивезенні величезних мас військовополонених і мирних жителів на схід, аж до Сибіру включно; каменя на камені не залишено від примітивних фальсифікатів недавньої пори, котрі намагалися представити такі переміщення мас білоруського народу як добровільні акції. Звичайно, могли бути окремі особи і навіть групи населення, котрі бажали врятувати своє життя переселенням з охоплених вогнем війни рідних місць до Російської держави. Однак в цілому дана акція не може бути розцінена інакше, як примусова депортація.

Добре, хоч і стисло, говориться про К. Поклонського, котрий міг стати керівником процесу білоруського державотворення, про полковника Д. Мурашку, непогано висвітлено укладення союзу ВКЛ із Швецією, роль у цій справі братів Радзівілів, неоднозначну реакцію на цей союз як в самій Білорусі, так і за її межами. Часом навіть короткі зауваження автора дуже красномовні і служать матеріалом для роздумів читача. Так, зауваження щодо ролі Приказу таємних справ у справі неканонічного підпорядкування Київської митрополії московському патріарху засвідчує важливу традицію у відносинах держави й церкви у Росії

Для українського читача особливо цікавими будуть сторінки, на яких висвітлюється роль армії Української держави у спільному з Росією поході проти Речі Посполитої (на білоруських землях), місце Білорусі у планах гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського, спільну боротьбу українців і білорусів проти Москви. Взагалі, перелік позитивних моментів книги можна продовжувати. Однак ми вважаємо за потрібне більше уваги приділити дискусійним або, на нашу думку, невірним чи неточним положенням книги.

Почнемо з того, що автор не дав чіткої оцінки політики Речі Посполитої, Великого князівства Литовського щодо Білорусі. Нам здається, автор трактує ВКЛ як білоруську державу. Не виключаємо такої трактовки, проте не щодо висвітлюваного у книзі періоду. Після Люблінської унії 1569 р. новоутворена Річ Посполита була Польська-Литовською державою (з домінацією Польщі), у котрій Україні та Білорусі відводилося місце внутрішніх колоній. Той факт, що чимало феодалів — прихильників Речі Посполитої — мали українське чи білоруське походження, не доводить білоруського чи українського характеру Речі Посполитої чи (у випадку з Білоруссю) — ВКЛ. Відомий усім Ярема Вишневецький, у чиїх вилах текла кров славного гетьмана Дмитра Вишневецького — Байди, вогнем і мечем придушував повстання в ім'я незалежної Української держави, заливав українським повстанцям очі розплавленим свинцем. Чи не те саме чинив Януш Радзівілл у 1648—1649 рр., коли придушував повстання у Південній Білорусі, взявши Пінськ, Мозир, Бобруйськ та ін., коли спалив у 1651 р. Київ? Тому викликає подив певна однобічність автора, який не бачить того, що Білорусь у середині XVII ст. була не суверенною країною, а ареною протистояння двох загарбницьких держав, — Речі Посполитої і Росії. Особливо яскраво таке трактування Г. Сагановича проявляється, коли мова йде про українські аспекти війни 1654—1667 р. Зовсім не збираюся обілювати Золотаренка чи Нечая, зовсім не хочу вважати справедливими дії Б. Хмельницького, спрямовані на приєднання до України південно-східної України, хоч тоді ще не ustalився етнічний українсько-білоруський кордон і тривала боротьба не на життя, а на смерть не України проти Білорусі, а України проти Речі Посполитої, пізніше і проти Московської держави. Але автору треба було б зазначити, що з 1648 р. відбувалася Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої в ім'я відродження Української держави, що з того самого часу ВКЛ — складова частина Речі Посполитої, робило свій «внесок» у справу придушення цієї війни. Тому в ході тяжкої, але справедливої борні уряд України мав моральне право шукати собі союзника будь-де, в тому числі і в Росії, та спільно з ним громити ворога на його території. Згадане, до речі, і дозволяє внести певні корективи і в оцінку ролі Росії у війні в початковий її період (1654—1657 рр.).

У цій війні були спроби і самих білорусів відродити свою незалежну державу. Існували два варіанти: або шлях здобуття незалежності виключно своїми силами (дана тенденція простежується у діяльності К. Поклонського), або шлях спільної боротьби білорусів і українців проти Речі Посполитої. Тут треба згадати цю спільну боротьбу проти Речі Посполитої на території Білорусі у 1648—1649, 1651 рр. частково і у 1654—1658 рр., активну участь білорусів у Національно-визвольній війні українського народу (досить згадати імена Силуяна Мужиловського та «костирського гетьмана» Яна Соколовського), навіть включення Пінщини до складу Української держави у 1657 р. на особливих умовах. Взагалі, послаблення Речі Посполитої у ході Національно-визвольної війни українського народу давало шанс на справжню незалежність Білорусі. Цей шанс не був використаний, але тут немає провини українського народу і уряду Гетьманщини.

Автор змальовує козаків гетьмана П. Дорошенка і його союзників-ординців хана Аділь-Гірея як грабіжників (с. 124). А мова йде про розгром (на території України!) польських загарбників на чолі з катом Виговського — Себастьяном Маховським. То, може, варто було тут змінити акценти? Запитати: а що робили польські війська на території України, наскільки це узгоджувалося з волею українського народу? У цьому зв'язку не можна не

згадати, що автор, даючи характеристики Радзівіллам, Сапізі, Чарнецькому, не говорить про їхні каральні акції в Україні і Білорусі. Викликає певні застереження вживання автором подекуди термінології, більш характерної для російської та польської великодержавницьких історіографій: «Галицкая Русь» (замість Галичина), «чигиринський гетьман» (про Петра Дорошенка), хоч останній був гетьманом України, а не Чигирин, вживання терміну «козаки» в сенсі «Українська держава», наприклад, «союз українських козаків з Москвою» (с. 62). Явно применшена кількість військ ВКЛІ (10—12 тисяч). Тут мова може йти тільки про професійних вояків. Якщо ж взяти до уваги ще й так звану «лужну челядь», то виходить чисельність близько 60 тисяч! Саме стільки було литовського війська у 1651 р. під Білою Церквою, як свідчить «Секретний і правдивий щоденник» А. М'яківського — секретаря короля Яна Казимира.

Але не ці недоліки визначають обличчя книги. Вона в цілому вдало розв'язує поставлену проблему і проливає світло правди на найтрагічнішу сторінку в історії Білорусі. Сподіваємося, що ця книга відкриє серію досліджень Г. Сагановича в галузі політичної історії Білорусі XVI—XVIII ст.

Ю. А МИЦИК (Дніпропетровськ)

Ю. І. Терещенко, В. М. Курило

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. У 2-х кн.

Кн. I ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО 1917 р.

К., 1995. — 424 с.

У сучасних умовах утвердження незалежної України нового підходу вимагає формування навчального процесу у вищій школі Одним з вагомих засобів досягнення цього є створення цікавих і серйозних підручників на основі останніх здобутків вітчизняної і світової науки.

Певною мірою намагалися задовольнити існуючий нині попит на подібну навчально-методичну літературу, зокрема з історії України, і автори рецензованого посібника. В його 16-ти розділах історія України висвітлюється від найдавніших часів до Лютневої революції 1917 р. Читач одержує досить повну уяву щодо території українського етносу, тих соціально-економічних і політичних інституцій, зрештою, власної оригінальної моделі державності, що була витворена українським народом шляхом синтезу світових досягнень і власних традицій. Велику позитивну роль при цьому відіграє персоніфікація історичного процесу, до якої часто і досить вміло вдаються автори посібника. Це особливо помітно при висвітленні громадсько-політичних і культурно-освітніх рухів, національно-визвольних змагань українського народу, історичного шляху української державності в усій його складності і специфіці. Конкретними прикладами такого творчого підходу авторів є, скажімо, розділ про культуру Київської Русі, де окрім традиційного матеріалу, що, власне, переходить з одного підручника в інший, приваблюють сторінки, присвячені процесу формування української національної символіки аж до часів новітньої історії України. Нове бачення багатьох питань політичної і військової історії, подолання тих чи інших стереотипів можна спостерігати в розділі «Україна у 2-й пол. XVII ст.», хоч його структура видається нам надто обтяжливою. Особливо це помітно на прикладі великих за обсягом параграфів (як для навчального посібника), що ускладнює сприйняття матеріалу і його засвоєння. Звертає на себе увагу стислий і в той же час змістовний аналіз яскравого документа української політичної думки початку XVIII ст. — «Вивід (дедукція) прав України», складеного в еміграції П. Орликом, та ін.

згадати, що автор, даючи характеристики Радзівіллам, Сапізі, Чарнецькому, не говорить про їхні каральні акції в Україні і Білорусі. Викликає певні застереження вживання автором подекуди термінології, більш характерної для російської та польської великодержавницьких історіографій: «Галицкая Русь» (замість Галичина), «чигиринський гетьман» (про Петра Дорошенка), хоч останній був гетьманом України, а не Чигирин, вживання терміну «козаки» в сенсі «Українська держава», наприклад, «союз українських козаків з Москвою» (с. 62). Явно применшена кількість військ ВКЛІ (10—12 тисяч). Тут мова може йти тільки про професійних вояків. Якщо ж взяти до уваги ще й так звану «лужну челядь», то виходить чисельність близько 60 тисяч! Саме стільки було литовського війська у 1651 р. під Білою Церквою, як свідчить «Секретний і правдивий щоденник» А. М'яківського — секретаря короля Яна Казимира.

Але не ці недоліки визначають обличчя книги. Вона в цілому вдало розв'язує поставлену проблему і проливає світло правди на найтрагічнішу сторінку в історії Білорусі. Сподіваємося, що ця книга відкриє серію досліджень Г. Сагановича в галузі політичної історії Білорусі XVI—XVIII ст.

Ю. А МИЦИК (Дніпропетровськ)

Ю. І. Терещенко, В. М. Курило

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. У 2-х кн.

Кн. I ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО 1917 р.

К., 1995. — 424 с.

У сучасних умовах утвердження незалежної України нового підходу вимагає формування навчального процесу у вищій школі Одним з вагомих засобів досягнення цього є створення цікавих і серйозних підручників на основі останніх здобутків вітчизняної і світової науки.

Певною мірою намагалися задовольнити існуючий нині попит на подібну навчально-методичну літературу, зокрема з історії України, і автори рецензованого посібника. В його 16-ти розділах історія України висвітлюється від найдавніших часів до Лютневої революції 1917 р. Читач одержує досить повну уяву щодо території українського етносу, тих соціально-економічних і політичних інституцій, зрештою, власної оригінальної моделі державності, що була витворена українським народом шляхом синтезу світових досягнень і власних традицій. Велику позитивну роль при цьому відіграє персоніфікація історичного процесу, до якої часто і досить вміло вдаються автори посібника. Це особливо помітно при висвітленні громадсько-політичних і культурно-освітніх рухів, національно-визвольних змагань українського народу, історичного шляху української державності в усій його складності і специфіці. Конкретними прикладами такого творчого підходу авторів є, скажімо, розділ про культуру Київської Русі, де окрім традиційного матеріалу, що, власне, переходить з одного підручника в інший, приваблюють сторінки, присвячені процесу формування української національної символіки аж до часів новітньої історії України. Нове бачення багатьох питань політичної і військової історії, подолання тих чи інших стереотипів можна спостерігати в розділі «Україна у 2-й пол. XVII ст.», хоч його структура видається нам надто обтяжливою. Особливо це помітно на прикладі великих за обсягом параграфів (як для навчального посібника), що ускладнює сприйняття матеріалу і його засвоєння. Звертає на себе увагу стислий і в той же час змістовний аналіз яскравого документа української політичної думки початку XVIII ст. — «Вивід (дедукція) прав України», складеного в еміграції П. Орликом, та ін.

Приємне враження в цілому справляє якісний бік бібліографічного списку, правда, досить скромного за обсягом та наявністю в ньому необхідних для подібних видань документальних джерел.

Але ряд окремих положень та висновків рецензованого навчального посібника викликає певні заперечення, точніше породжує думки й погляди, що вступають у протиріччя з авторськими інтерпретаціями деяких історичних подій, теорій, версій тощо. Зупинимось лише на окремих з них. Наприклад, говорячи про утворення наприкінці IX — початку X ст. Київської держави (с. 24), бажано підкреслити, що остання включала вже й значну частину північно-східних земель східних слов'ян. До речі, не зайвим було б паралельно зазначити, що так звана «норманська теорія», про яку там же немало йдеться, по суті, не має прямого відношення до історії України, оскільки Рюрик, як відомо, прибув до Новгороду, а не, скажімо, до Києва. В останньому, до речі, стали князями лише його (Рюрика) наступники — брат (?) Олег та син Ігор. В цьому ж зв'язку цікаво відзначити, що наведена у викладі візантійського хроніста X ст. Лева Диякона промова князя Святослава (с. 26) привертає увагу насамперед тим, що хоробрий київський князь вважає себе не варягом Рюриковичем, а русичем: «Проймемося мужністю, яку заповідали нам предки, згадаймо про те, що могутній росів (підкреслено авт.) досі була непохитною...». Не менш цікавий й переконливий висновок випливає з того безперечного факту, що Чорне море вже у X ст. сучасники називали «Руським» (с. 27). Отже, зрозуміло, що й Крим з давніх давен був руською, тобто українською територією.

Слідом за рядом публікацій останніх років, серед яких часто-густо трапляються далекі від історичної науки, автори не уникли певної, а то й явної міфологізації окремих явищ й процесів в історії України. Найбільш прикрий при цьому є те, що вони просто не врахували й не використали новітніх серйозних досліджень з тієї або іншої проблеми вітчизняної історії. Це, в першу чергу, стосується питання виникнення козацтва, окремих козацько-селянських повстань, державних і військових діячів та ін. Адже відомо, наприклад, що повстання під проводом К. Косинського мало деструктивний характер і, мабуть, його не варто ставити в один ряд з найбільш значимими народними рухами. Чимало аргументів можна навести й щодо деструктивних дій запорозького кошового І. Сірка під час українсько-російської війни 1659 р. та державотворчих змагань гетьмана П. Дорошенка. Або автори закидають, скажімо, гетьману І. Виговському, що він разом з частиною старшини «боявся сильної гетьманської влади» (с. 177). До речі, І. Виговський, ставши гетьманом, якраз і виступав за сильну гетьманську владу. Продовжуючи дотримуватися подібних поглядів на його політику, автори дуже схематично подають й самі події 1659 р., особливо повний розгром російського війська під Конотопом. До того ж слабо показана справжня тогочасна політика Москви щодо України. Принагідно зазначимо, що при викладі історії XIV — XVII ст. замість назв «російський уряд», «російський патріарх» тощо слід вживати відповідно «московський».

Досить схематично, а часом й нечітко описані у посібнику події, пов'язані з укладенням московсько-українського договору 1654 р. Це особливо стосується такої теми, як позиція частини старшини, церкви та й усього населення щодо присяги на вірність московському царю в січні 1654 р. в Переяславі, а потім і в інших місцевостях України. Цікаво було б дізнатися читачу й про долю оригіналу «Березневих статей», підписаних у Москві. Вважаємо, що сьогодні й на сторінках навчальних посібників з історії України вже можна ставити питання (принаймні в дискусійному плані) про хронологічні рамки визвольної війни українського народу, що почалася 1648 р. і закінчилася не в 1654 р. (як це загальноприйнято в історіографії), а на багато років пізніше. Відповіді на ці та інші питання, а отже, й нове бачення, можна знайти в нових дослідженнях, що вийшли останнім часом в Україні та за її межами. В розділі 8 автори дещо відійшли від принципу цілісного підходу до висвітлення історичних подій. Інакше як розуміти ту обставину, що в даному розділі мова фактично йде лише про Лівобережну Україну (Гетьманщину)? Про Правобережжя згадується лише побіжно, а про західноукраїнські землі й Закарпаття матеріал відсутній зовсім.

Надто стисло й схематично аж до несприйняття подано матеріал після 1764 р., тобто процес остаточної ліквідації залишків політичної автономії і військового устрою вже колишньої Гетьманщини — Лівобережної України. А це і ліквідація козацького війська та полково-сотенного устрою, утворення намісництва, юридичне введення кріпацтва, зрівняння козацької старшини з російським дворянством тощо. Особливо незрозуміла подібна архістислість щодо матеріалу про ліквідацію російським царизмом Запорозької Січі й подальшу долю українського козацтва.

Не зовсім влаштовує рецензентів й певна однобічність авторів у висвітленні такого складного явища в українській історії, як гайдамаччина. Це, зокрема, виявилось у визначенні останньої лише як форми національно-визвольного руху українського народу. При цьому її соціальний зміст ігноровано повністю.

Не можна не помітити, що в рецензованому посібнику недостатньо розкрито роль православної і греко-католицької церков (особливо роль Берестейської унії 1596 р. як одного з найсильніших антисиміляційних факторів в період тогочасного опору українців ополяченню. — Авт.) в соціально-політичних і культурних процесах.

Висвітлюючи розвиток української національної культури, автори цілком вірно підкреслюють, що попри всі несприятливі політичні обставини, існування, хай і обмеженої, української державності забезпечило створення розмаїтої культурної спадщини. Проте при цьому майже не згадується про взаємозв'язки української культури з культурою зарубіжних слов'янських народів та інших народів світу.

Поза увагою авторів залишилися деякі важливі історичні події. Так, не згадуються російсько-турецька війна 1877 — 1878 рр. і участь представників українського народу у визволенні Болгарії з-під турецького ярма; російсько-японська війна 1904 — 1905 рр., яка серйозно вплинула на становище всіх народів Росії, в тому числі і українського. Бажано було б більш широко розкрити події, що мали місце на західноукраїнських землях під час першої світової війни.

Безперечно, зазначені недоліки рецензованого навчального посібника не можуть принципово вплинути на його загальну позитивну оцінку. Більше того, наявність в книзі багатьох дискусійних, навіть часом і суперечливих положень лише підкреслює творчий характер самого процесу створення посібника, свідчить про пошуки його авторів оптимального варіанту подібного роду видань.

Сподіваємося, що в другій частині посібника, над якою працюють автори, читачі, і в першу чергу студенти, знайдуть такий важливий матеріал (відсутній у першій частині), як навчальні та історичні карти, хронологічні таблиці, ілюстрації, висновки в кінці розділів, питання для самоперевірки засвоюваного матеріалу тощо.

а / . ПУТРО (Київ),
В. С. РИБАЛКО (Київ)

Станіслав Кульчицький

**КОМУНІЗМ В УКРАЇНІ:
ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ (1919—1928)**
К., 1996. — 400 с.

Ще недавно історія КППС вважалася престижною науковою дисципліною, якою займалися тисячі кваліфікованих спеціалістів. Та варто було зникнути партії, як пішла в небуття й історико-партійна наука. За останні п'ять років не з'явилося жодної публікації, присвяченої науковому аналізу діяльності КППС, хоч остання протягом семи десятиріч визначала характер і напрям суспільного розвитку.

Причини зрозумілі: зникла потреба займатися апологетикою діяльності КППС або боротися з нею. Названі завдання — з категорії пропагандистсь-

Надто стисло й схематично аж до несприйняття подано матеріал після 1764 р., тобто процес остаточної ліквідації залишків політичної автономії і військового устрою вже колишньої Гетьманщини — Лівобережної України. А це і ліквідація козацького війська та полково-сотенного устрою, утворення намісництв, юридичне введення кріпацтва, зрівняння козацької старшини з російським дворянством тощо. Особливо незрозуміла подібна архістислість щодо матеріалу про ліквідацію російським царизмом Запорозької Січі й подальшу долю українського козацтва.

Не зовсім влаштовує рецензентів й певна однобічність авторів у висвітленні такого складного явища в українській історії, як гайдамаччина. Це, зокрема, виявилось у визначенні останньої лише як форми національно-визвольного руху українського народу. При цьому її соціальний зміст ігноровано повністю.

Не можна не помітити, що в рецензованому посібнику недостатньо розкрито роль православної і греко-католицької церков (особливо роль Берестейської унії 1596 р. як одного з найсильніших антисиміляційних факторів в період тогочасного опору українців ополяченню. — Авт.) в соціально-політичних і культурних процесах.

Висвітлюючи розвиток української національної культури, автори цілком вірно підкреслюють, що попри всі несприятливі політичні обставини, існування, хай і обмеженої, української державності забезпечило створення розмаїтої культурної спадщини. Проте при цьому майже не згадується про взаємозв'язки української культури з культурою зарубіжних слов'янських народів та інших народів світу.

Поза увагою авторів залишилися деякі важливі історичні події. Так, не згадуються російсько-турецька війна 1877 — 1878 рр. і участь представників українського народу у визволенні Болгарії з-під турецького ярма; російсько-японська війна 1904 — 1905 рр., яка серйозно вплинула на становище всіх народів Росії, в тому числі і українського. Бажано було б більш широко розкрити події, що мали місце на західноукраїнських землях під час першої світової війни.

Безперечно, зазначені недоліки рецензованого навчального посібника не можуть принципово вплинути на його загальну позитивну оцінку. Більше того, наявність в книзі багатьох дискусійних, навіть часом і суперечливих положень лише підкреслює творчий характер самого процесу створення посібника, свідчить про пошуки його авторів оптимального варіанту подібного роду видань.

Сподіваємося, що в другій частині посібника, над якою працюють автори, читачі, і в першу чергу студенти, знайдуть такий важливий матеріал (відсутній у першій частині), як навчальні та історичні карти, хронологічні таблиці, ілюстрації, висновки в кінці розділів, питання для самоперевірки засвоюваного матеріалу тощо.

а / . ПУТРО (Київ),
В. С. РИБАЛКО (Київ)

Станіслав Кульчицький

**КОМУНІЗМ В УКРАЇНІ:
ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ (1919—1928)**
К., 1996. — 400 с.

Ще недавно історія КППС вважалася престижною науковою дисципліною, якою займалися тисячі кваліфікованих спеціалістів. Та варто було зникнути партії, як пішла в небуття й історико-партійна наука. За останні п'ять років не з'явилося жодної публікації, присвяченої науковому аналізу діяльності КППС, хоч остання протягом семи десятиріч визначала характер і напрям суспільного розвитку.

Причини зрозумілі: зникла потреба займатися апологетикою діяльності КППС або боротися з нею. Названі завдання — з категорії пропагандистсь-

ко-політичних, а треба, нарешті, зайнятися історією цієї партії, виходячи з наукових позицій, вписавши її у контекст вітчизняної історії. Треба зняти з історичних фактів, які пов'язані з нею, полуду прокомуністичних або антикомуністичних штампів.

Це не означає, що потрібно відшукати центристську позицію у старій системі координат. Аналіз недавнього минулого вимагає нових підходів, відмови від партійних пристрастей, неупередженості й виваженості. Інакше неможливо наблизитися до правильної оцінки фактів та історичних осіб, виправити спотворені причинно-наслідкові зв'язки між подіями, дістати об'єктивне уявлення про історичний процес у цілому. А розібратися в історії радянського часу конче необхідно, якщо ми хочемо знати, в якому світі живемо. Надто тісно ця історія пов'язана із сучасністю.

С. В. Кульчицький поставив у центрі свого дослідження комуністичну доктрину, тобто комплекс теоретичних положень, включених більшовиками в офіційну партійну програму. Після завоювання політичної влади більшовики відмовилися від старої назви партії, яка пов'язувала їх з європейською соціал-демократією, назвалися комуністами і почали втілювати свою програму в життя. В монографії доведено, що комуністичне будівництво розпочалося не з моменту прийняття нової програми (березень 1919 р.) і навіть не після зміни назви партії (березень 1918 р.), а відразу після жовтневого перевороту 1917 р. Автором ретельно простежено спроби реалізації основних положень програми в Україні, які почалися після другого завоювання республіки на початку 1919 р.

Комуністичній доктрині та її втіленню в житті тривалий час присвячувалися такі наукоподібні дисципліни, як політична економія соціалізму, марксистсько-ленінська філософія, науковий комунізм, історія КПРС. С. В. Кульчицький відмовився від стереотипів (починаючи від найбільш звичного для радянських людей поняття про суспільно-економічну формацію) і зробив спробу по-новому поглянути на політичні та соціально-економічні процеси радянського часу.

В його книзі запропоновано альтернативу тій історії радянського суспільства, яка створювалася протягом кількох десятиліть, закладено нову концепцію радянської історії

Здавалося б, таку концепцію мали б створити незалежні дослідники в країнах, де радянологія перетворилася на спеціалізовану наукову дисципліну. Та цього не сталося через об'єктивні причини. На Заході не змогли передбачити крах комунізму або достеменно розібратися в його першопочатках внаслідок унікальної закритості радянського суспільства. Ступінь цієї закритості навіть у часи так званої «перебудови» переконливо ілюструють такі факти, як діяльність комісії конгресу США по вивченню причин голоду 1932 — 1933 рр. в Україні або дебати на з'їзді народних депутатів СРСР щодо аутентичності секретних протоколів до пакту Ріббентропа-Молотова. Ми всі пам'ятаємо, як з трибуни з'їзду перед телевізійними камерами О. М. Яковлев демонстрував «чудеса логічного мислення», коли доводив, що циркулюючі на Заході копії секретних протоколів цілком вписуються в контекст подій, а тому їм можна вірити. З президії за ходом думок свого колеги по політбюро зацікавлено стежив М. С Горбачов. Проте й досі мало хто знає, що останній тільки імітував зацікавленість. Він точно знав, що існують оригінали, читав їх і письмово засвідчив це.

Те, що питання про комуністичну доктрину поставлено в центр рецензованого дослідження, слід вважати творчим здобутком автора. Така постановка дає можливість зіставити пропагандистські уявлення про комунізм з реальним суспільно-економічним ладом, наполегливо будованим більшовиками. Виявляється, що вожді КПРС з часом втрачали дедалі більше ентузіазм у пропаганді своєї доктрини. Зокрема, М. І Бухарін навесні 1918 р. опублікував велику брошуру, в якій яскраво змальовував картини майбутнього комуністичного ладу. А в горбачовській редакції програми, яку так і не встигли прийняти на партійному з'їзді, термін «комунізм» залишився тільки в назві партії та в словосполученні «комуністична перспектива».

С. В. Кульчицький не погоджується з твердженням, ніби комунізм — це суспільство загального благоденства, в якому матеріальні і культурні блага розподіляються за потребами. Не приймає він і тези про нездійсненність комуністичної ідеї, що випливає із заперечення такого уявлення про комунізм. Ця теза стала особливо популярною на Заході після виходу в світ на початку 80-х років книги М. Хеллера і О. М. Некрича «Утопія при владі», яка витримала багато видань різними мовами. Проте в ній заперечується не що інше, як вигадана ідеологами КПРС маскувальна оболонка реальної політико-економічної системи. Такий підхід до критики комунізму є в своїй основі донкіхотським.

Автор рецензованої кциги переконаний, що комуністична система влади і власності справді існувала в СРСР аж до загибелі державної партії і самої держави. Ототожнення радянської політико-економічної системи з соціалізмом він вважає недоречним, передусім через багатозначність терміну «соціалізм». Справді, між соціалізмом європейської соціал-демократії і радянським мало спільного. Що ж до положення про соціалізм як «першу фазу комунізму», то від нього треба відмовитися, як і від пропагандистських уявлень про світле майбутнє, поширюваних у підручниках «наукового комунізму».

Слідом за К. Марксом автор твердить, що ліквідація приватної власності на засоби виробництва і заснованої на ній ринкової економіки — це і є комунізм. Партія більшовиків спромоглася ліквідувати великих власників засобами «червоногвардійської атаки на капітал» в лічені місяці після жовтневого перевороту. Колективізувати засоби виробництва у селян не вдалося (хоч такі спроби мали місце), і тоді більшовики вдалися до іншого способу, який забезпечував хоча б тимчасовий контроль над селянським виробництвом, — продрозкладки.

У рецензованій монографії з нових позицій висвітлюється внутрішня суть диктатури, яку з маскувальною метою назвали радянською владою. Автор доводить, що це — не диктатура пролетаріату і навіть не диктатура партії в точному розумінні слова. Сама багатомільйонна партія втратила характер політичної організації і перетворилася на державну структуру. Та будова її за принципом «демократичного централізму» призвела до зосередження влади в руках невеликої групи вождів-олігархів.

Диктатура партійної олігархії, підкреслює автор, мала величезний запас міцності завдяки укоріненню в народній товщі. Державна партія контролювала народне господарство, силові відомства, засоби масової інформації, розгалужену систему побудованих за тим же принципом «демократичного централізму» рад, профспілок та інших громадських організацій. Позаапарат на частині партії, ради (за винятком верхівки, яка входила в номенклатуру), профспілки, інші громадські організації були «передавальними пасами» від центрального керівництва до мас. У ці структури залучалися мільйони людей, без діяльності яких одержавлене господарство не змогло б функціонувати. Виконуючи обмежені владні функції, вони відчували себе господарями держави. Гасло народовладдя при такій побудові диктатури не було порожнім звуком.

С. В. Кульчицький наголошує, що націоналізація, або усупільнення приватної власності на засоби виробництва, не означали їх переходу в розпорядження нації або суспільства. Хоч функції по управлінню одержавленою власністю розосередилися поміж мільйонами людей, останнє слово завжди належало партійній олігархії. Одразу після ліквідації великих власників в її руках скупчилися колосальні матеріальні ресурси. Вона здійснювала не тільки політичну, а й економічну диктатуру. Ось чому, вказує автор, створена В. І. Леніним централізована політична конструкція зберігалася без істотних реформ до кінця 80-х років.

Починаючи «червоногвардійську атаку на капітал», більшовики розуміли, що викликають привид війни всередині суспільства. Як підкреслено в книзі, весною 1918 р. Ленін у «Чергових завданнях радянської влади» попереджав, що більшовицька революція неможлива без громадянської війни. Через кілька місяців після цього відвертого застереження така війна стала фактом.

Перемога в ній більшовиків була запрограмована. Маючи завдяки «усуспільненню» практично необмежені ресурси, вони створили Червону армію, яка за чисельністю перевищила сукупні збройні сили всіх європейських держав. Це дозволило їй розтрощити білогвардійців, утвердитися в національних окраїнах колишньої імперії (тільки в Україну було введено шість армій загальною чисельністю в 1 200 тис чоловік) і підготуватися до походу в Європу під гаслами «світової революції».

Однак заклики до «світової революції» зблякнули під стінами Варшави в 1920 р. С В. Кульчицький знаходить глибинні причини «чуда на Віслі» (так називають поразку М. Тухачевського в польській історіографії) не в особливостях військової кампанії, а в загальному стані радянської економіки. Виявилось, що націоналізувати заводи і фабрики — це значно менше, ніж півсправи. Ліквідувавши великих власників і ринок, більшовики повинні були знайти інші засади для функціонування економіки. В. І Ленін вважав, що можна налагодити виробництво шляхом прямих розпоряджень з центру, в цьому й полягала утопічність комуністичної ідеї. Життя показало, що економіка, будована без будь-якої участі ринку, існувати не може. Одержавлення народного господарства давало негайний ефект у вигляді мобілізації вже наявних ресурсів, але не розв'язувало проблеми їх постійного відтворення. Колапс народного господарства змусив більшовиків відмовитися від марень про Європу і повернутися обличчям до ринку. Так народився неп.

Для Комуністичної партії головним завжди залишалося питання про владу. Її можна було утримати, не випускаючи з рук націоналізованої власності. Тому при переході до непу партія зберегла своє головне завдання — націоналізовані «командні висоти» народного господарства. Змінювати вона погоджувалася тільки другорядну величину — методи господарювання. В монографії С. В. Кульчицького підкреслюється, що Ленін при зміні економічної політики подбав про виведення з-під критики комуністичної доктрини, яка теоретично обґрунтовувала необхідність націоналізації. Комуністичні перетворення перших років радянської влади заднім числом оголошувалися «воєнним комунізмом». Закономірне засудження комуністичного штурму, який приніс багато злигоднів населенню, підмінили твердженням про вимушеність його умовами війни.

Велику увагу в монографії приділено виявленню природи української радянської державності С. В. Кульчицький стверджує, що радянська країна не випадково мала вигляд сукупності незалежних держав, а з 1922 р. — федерації з конституційною нирмою про вільний вихід з неї окремих союзних республік. Вбачати в цьому поступку національно-визвольному руху не можна. Це — лише імітація поступки. В. І. Ленін винахідливо скористався особливостями побудови влади, щоб уникнути прямої конфронтації з національно-визвольним рухом. Комуністична диктатура мала вигляд радянської влади. Про державну партію в перших радянських конституціях навіть не згадувалося. Оскільки влада партії була конституційно анонімною, виникла можливість здійснювати будь-які експерименти в національно-державному будівництві. Вони аніскільки не впливали на дійсну структуру держави, яка залишалася централізованою й унітарною. Федеративний устрій завжди пов'язаний з поділом влади між центром і периферією. В умовах диктатури, тобто неподільної влади, федерація неможлива в принципі.

Не заперечуючи проти існування в Україні «самостійної» або союзної радянської республіки, партійна олігархія рішуче перешкодила спробам нечисленних українських більшовиків організуватися в самостійну партію. Компартія України була побудована як частина монолітного цілого, хоч мала свій Центральний комітет і право на проведення своїх з'їздів. Більшовицьке керівництво в Україні з підозрою ставилося навіть до власних партійних комітетів, особливо Центрального, і час від часу звинувачувало когось у «націонал-ухильництві».

У книзі багато уваги приділено голоду в південних губерніях України. Він був наслідком тяжкої посухи (як і в Поволжі), але замовчувався аж до

грудня 1921 р., аби безперешкодно викачувати з України хліб і ефективніше боротися з антикомуністичним рухом селян. Власті виявили, що голод краще, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців.

І все-таки, як підкреслює С. В. Кульчицький, комунізм в Україні у добу непу був досить ліберальний. Після Леніна партійна олігархія не мала загальноновизнаного лідера, тобто перебувала в стані перманентної боротьби за владу. За цих умов центру було не до України. Найявність певних державних прерогатив, передусім у сфері культури, забезпечила в ній стрімке національне відродження. Цьому сприяв політичний курс на коренізацію.

Коренізація являла собою процес укорінення комуністичних владних структур в народній товщі національних республік. Її український різновид дістав назву українізації. Для партійної олігархії необхідність українізації була безсумнівною, тим більше, що Компартія України — за національним складом переважно російсько-єврейська — не користувалася впливом у масах. Діставши від українізації очікувані політичні дивіденди, центр припинив її на початку 30-х років і ліквідував негативні для себе наслідки національно-культурного піднесення. Як відомо, це робилося шляхом фізичного або морального знищення української інтелігенції («розстріляне відродження»).

Аналіз політичних і соціально-економічних процесів в Україні першого радянського десятиріччя дає ключ для розуміння трагічних 30-х років. Зазнавши невдачі у побудові економічного фундаменту, адекватного політичному режиму, в добу Леніна, партійна олігархія приступила, починаючи з 1929 р., до повторного комуністичного штурму. Мільйони людей шалено опиралися насадженню протиприродних виробничих відносин, але комуністичний режим здолав їх опір репресіями та голодом. У 30-ті роки було створено командну економіку сталінського типу, яка проіснувала близько шести десятиріч.

Автор робить висновок: комуністична доктрина була взята на озброєння саме тому, що вожді більшовиків упевнилися в її корисності для себе, адже вона давала всеосяжну владу, міцнішу, ніж влада, народжена гвинтівкою. Партійна олігархія ніколи не відмовлялася від неї, хоч досить рано пересвідчилася в неможливості побудувати суспільство, цілком позбавлене ринкових відносин. Аналіз теорій та ідей, які лягли в основу комуністичної доктрини, дослідження її самої і заснованої на ній ідеології й політики, вивчення зворотного впливу політики на доктрину — все це допомагає зрозуміти тасмниці радянської історії.

*М. Ф. ДМИТРІЄНКО (Київ),
Я. В. ТАБАЧНИК (Київ)*

О. Я. Крижанівський
ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЮЮ СХОДУ.
КУРС ЛЕКЦІЙ: НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

З кінця XIX ст., тобто з часу, коли за демократичні погляди було звільнено з університету св. Володимира в Києві відомого антикозознавця професора Ф. Г. Мищенка, в Україні практично не існувало наукових центрів по дослідженню стародавніх цивілізацій Середземномор'я та Стародавнього Сходу. У Москві, Петербурзі, Казані, Воронежі, Тбілісі, Єревані та інших містах країн СНД такі центри й досі посідають міцні позиції.

Однак наприкінці 80-х і особливо в середині 90-х років XX ст. почав формуватися й активно діяти український дослідний і науково-методичний центр сходознавства і антикозознавства на базі кафедри історії стародавнього світу та історії середніх віків Київського університету імені Тараса Шевчен-

грудня 1921 р., аби безперешкодно викачувати з України хліб і ефективніше боротися з антикомуністичним рухом селян. Власті виявили, що голод краще, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців.

І все-таки, як підкреслює С. В. Кульчицький, комунізм в Україні у добу непу був досить ліберальний. Після Леніна партійна олігархія не мала загальноновизнаного лідера, тобто перебувала в стані перманентної боротьби за владу. За цих умов центру було не до України. Найявність певних державних прерогатив, передусім у сфері культури, забезпечила в ній стрімке національне відродження. Цьому сприяв політичний курс на коренізацію.

Коренізація являла собою процес укорінення комуністичних владних структур в народній товщі національних республік. Її український різновид дістав назву українізації. Для партійної олігархії необхідність українізації була безсумнівною, тим більше, що Компартія України — за національним складом переважно російсько-єврейська — не користувалася впливом у масах. Діставши від українізації очікувані політичні дивіденди, центр припинив її на початку 30-х років і ліквідував негативні для себе наслідки національно-культурного піднесення. Як відомо, це робилося шляхом фізичного або морального знищення української інтелігенції («розстріляне відродження»).

Аналіз політичних і соціально-економічних процесів в Україні першого радянського десятиріччя дає ключ для розуміння трагічних 30-х років. Зазнавши невдачі у побудові економічного фундаменту, адекватного політичному режиму, в добу Леніна, партійна олігархія приступила, починаючи з 1929 р., до повторного комуністичного штурму. Мільйони людей шалено опиралися насадженню протиприродних виробничих відносин, але комуністичний режим здолав їх опір репресіями та голодом. У 30-ті роки було створено командну економіку сталінського типу, яка проіснувала близько шести десятиріч.

Автор робить висновок: комуністична доктрина була взята на озброєння саме тому, що вожді більшовиків упевнилися в її корисності для себе, адже вона давала всеосяжну владу, міцнішу, ніж влада, народжена гвинтівкою. Партійна олігархія ніколи не відмовлялася від неї, хоч досить рано пересвідчилася в неможливості побудувати суспільство, цілком позбавлене ринкових відносин. Аналіз теорій та ідей, які лягли в основу комуністичної доктрини, дослідження її самої і заснованої на ній ідеології й політики, вивчення зворотного впливу політики на доктрину — все це допомагає зрозуміти тасмниці радянської історії.

*М. Ф. ДМИТРІЄНКО (Київ),
Я. В. ТАБАЧНИК (Київ)*

О. Я. Крижанівський
ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЮЮ СХОДУ.
КУРС ЛЕКЦІЙ: НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

З кінця XIX ст., тобто з часу, коли за демократичні погляди було звільнено з університету св. Володимира в Києві відомого антикознавця професора Ф. Г. Мищенка, в Україні практично не існувало наукових центрів по дослідженню стародавніх цивілізацій Середземномор'я та Стародавнього Сходу. У Москві, Петербурзі, Казані, Воронежі, Тбілісі, Єревані та інших містах країн СНД такі центри й досі посідають міцні позиції.

Однак наприкінці 80-х і особливо в середині 90-х років XX ст. почав формуватися й активно діяти український дослідний і науково-методичний центр сходознавства і антикознавства на базі кафедри історії стародавнього світу та історії середніх віків Київського університету імені Тараса Шевчен-

ка. Перед колективом кафедри поставили нелегкі завдання: створити в Україні на рівні новітніх підходів до науки і освіти національні навчальні програми, підручники й посібники з історії стародавнього світу для потреб історичних факультетів вузів. При цьому треба враховувати, що фактично вся наукова і науково-методична література з даного предмету — російськомовна, досвід її перекладу на українську мову незначний. Всю підготовчу роботу потрібно було починати з обґрунтування й утвердження україномовних термінів, понять, спеціальних висловів і назв, загальноживаних у науковій та популярній літературі різних народів стосовно історії найдавніших цивілізацій. До того ж необхідно було виходити за межі заідеологізованості у висвітленні історичного процесу попередніх десятиріч, враховувати нинішні потреби перебудови навчального процесу вищої й середньої школи, а головне, озброїти студентську молодь і всіх бажаючих найсучаснішими досягненнями в антикознавстві та сходознавстві. Результатом таких творчих пошуків, успішно реалізованих завдань у поєднанні з власним багаторічним педагогічним досвідом викладання предмету стало видання завідувачем згадуваної кафедри Київського університету, професором О. П. Крижанівським першого в Україні україномовного курсу лекцій для гуманітарних вузів «Історія Стародавнього Сходу».

Перше, що кидається у вічі при ознайомленні з цим навчальним посібником, — новий підхід автора до принципу побудови структури і форми викладу матеріалу порівняно з уже існуючими в Росії та інших сусідніх країнах такими сходознавчими курсами лекцій. Автор фактично розробив самостійну концепцію показу соціально-економічних, політичних і культурних процесів у цивілізаціях Стародавнього Сходу, вільну від прив'язаності до марксистської чи якоїсь іншої теоретичної схеми. Не надаючи переваги жодній з них, автор залишає можливість читачеві самостійно оцінити перспективність і доцільність кожної (с. 10 — 14). Червоною ниткою через усю книгу проходить прагнення автора надавати першочергового значення у вивченні суті стародавньосхідних суспільств джерелам тієї епохи (писанен законам, трактатам, літературним і релігійним пам'яткам).

Рецензований посібник складається з 33 тематичних лекцій, які охоплюють історію давніх цивілізацій Сходу VII — V тис. до н. е. — середини I тис. н. е. З них 5 лекцій присвячено Стародавньому Єгипту, 7 — Стародавній Месопотамії, по 3 — країнам Східного Середземномор'я та Ірану, 5 — Стародавній Індії, 6 — Стародавньому Китаю і по одній — Хеттському царству та Стародавній Японії (співавтор останньої — В. А. Рубель), 9 лекцій — культурі давніх цивілізацій. Кожна представлена в посібнику лекція відповідає навчальній програмі з історії Стародавнього Сходу, затвердженій з початку 90-х років для університетів України, має чіткий план, відзначається послідовністю, аргументованістю й логічністю викладу і розкриття фактичного матеріалу, а також історичних понять, які підкріплені коментарями, узагальненнями і висновками автора. Науковість лекцій забезпечена посиланнями на використані джерела і літературу, котрі розкривають творчий задум автора, дозволяють читачеві упевнитися в достовірності наведених фактів і аргументів. Цінним надбанням посібника є його додатки: хронологічна таблиця, список рекомендованої літератури для самостійного опрацювання, «План семінарських занять з історії Стародавнього Сходу», який складено на допомогу викладачам і студентам історичних факультетів на базі багаторічної практики викладання цього предмету у вузах Києва.

Що ж нового вносить рецензований навчальний посібник у порівнянні з такими ж російськомовними виданнями 70 — 80-х років? По-перше, фактичний матеріал з історії Стародавнього Сходу виважено і цікаво підібрано автором на основі останніх здобутків сходознавчої науки. Вперше вдало розроблено нову тему стосовно навчальній програмі, присвячену історії Стародавньої Японії. По-друге, при викладенні теоретичних частин лекцій автор повністю відійшов від пануючих у попередні десятиліття в радянській історичній науці голого соціологізму, формаційного принципу, а в західноєвропейській — цивілізаційного й інших подібних ідеологічних схем

показу історичного процесу і явищ стосовно Стародавнього Сходу. Натомість О. П. Крижанівський виклав матеріал з позицій об'єктивного історизму та порівняльно-історичного, історико-статистичного та інших сучасних методів науки. Це дозволило відійти від загальноприйнятих штампів у поглядах на давні цивілізації, гнучкіше й яскравіше показати всю складну палітру соціально-економічного життя, політичного розвитку з поглибленим урахуванням регіональних особливостей й специфіки. По-третє, при розгляді кожної теми лекцій враховано роль екологічного, демографічного, психологічного факторів у розвитку країн Стародавнього Сходу.

У посібнику не виділено спеціального узагальнюючого історіографічного розділу, присвяченого підсумкам досліджень давньосхідних цивілізацій у зарубіжній і вітчизняній науці. Проте для всіх лекцій притаманні історіографічні оцінки сходознавчої науки по вивченню конкретного взятого регіону. Автор знайомить читача з минулими і сучасними дискусіями, полеміками та гіпотезами щодо шляхів розвитку давніх цивілізацій, чітко окреслює позитивні й негативні сторони теоретичних суджень тих чи інших сходознавців — від античних часів до сучасності.

Розповідаючи про стародавній Єгипет, Месопотамію, Східне Середземномор'я, Іран, Індію, Китай та Японію, автор вводить поняття менталітету народів та етносів цих цивілізацій і в його ракурсі розглядає притаманні їм людські риси характеру, світосприйняття, мислення, поведінки, працелюбності, морально-етичних якостей, традицій духовності, побуту й інші, що ілюструє специфіку етнічних груп у різних регіонах і робить зрозумілим корінні відмінності давньосхідного способу життя від, скажімо, європейського. З іншого боку, характеристика ментальності ніби оживлює, олюднює курс історії Стародавнього Сходу, робить його більш доступним і принадним для читачів.

Нарешті, не можна обминути й того факту, що, порівняно з попередніми російськомовними посібниками, в даному курсі лекцій значно змістовніше і цікавіше розглянуто проблеми культури, філософії та релігії в історії країн Стародавнього Сходу, їх впливу на світовий культурний процес. Це відповідає загальній тенденції гуманізації в Україні вищої і середньої освіти.

Відаючи належне автору за ґрунтовну розробку лекцій з історії і культури найдавніших цивілізацій Єгипту, Месопотамії, Індії, Китаю та інших, варто зауважити, що доцільно було б у даному посібнику представити хоча б одну-дві оглядові лекції під загальною назвою «Історичні долі малих народів і країн на периферії Стародавнього Сходу». Адже десятки таких невеликих етнічних субстратів, що слугували буфером або перебували в складі давньосхідних держав та імперій, були тим живильним корінням, без якого не могла б існувати давньосхідна спільнота. Тому при майбутньому перевиданні посібника доцільно дещо ущільнити викладений матеріал, щоб висвітлити і такі теми, як «Стародавня Аравія», «Стародавнє Закавказзя» й інші з історії периферії Стародавнього Сходу.

Крім того, не завадило б зменшити загальний обсяг курсу лекцій до 350 сторінок, як найбільш оптимальний для навчального процесу.

Важко погодитися з недооцінкою автора таких унікальних історичних джерел, як старовавілонські закони Хаммурапі, які чомусь названі «казуїстичними» (с. 137), асирійські закони, закони Ману в Індії (с. 297) та ін. Ці документи — дітище тієї епохи. Вони заклали основи правознавства в країнах Стародавнього Сходу. Обійдено мовчанням у книзі такі важливі соціально-економічні документи Стародавнього Єгипту, як «Сказання Іпусера», «З великого папірусу Гарріс» і так звані «Повчання». На місце цих давно вживаних у науці документів автор альтернативно поставив інші, головним чином, тодішні літературні й релігійні пам'ятки. Він багато уваги приділяє розкриттю такого феномену, як процес державотворення в давньосхідних цивілізаціях. У посібнику досить аргументовано показано всі складності цього процесу, суперечливі підходи до його зрозуміння в сучасній науці. Тому можна пошкодувати, що автором не приділено належної уваги міжнародній дискусії 1989 — 1992 рр. з приводу генезису держав

в античному та стародавньосхідному світі, яку започаткувала московський історик О. М. Штаерман.

Бажано також навчальні посібники такого високого рівня забезпечувати необхідним ілюстративним матеріалом, у першу чергу картосхемами.

Висловлені застереження не применшують цілком позитивного враження про рецензований посібник.

Курс лекцій О. П. Крижанівського написаний соковитою рідною українською мовою, з широким використанням влучних і дотепних афоризмів, виразів і жартів у поєднанні з цитуванням творів художньої і публіцистичної літератури Стародавнього Сходу і сучасності. Все це зробило видання науково-популярним і доступним не тільки для спеціальної аудиторії, а й для широкого загалу шанувальників давньосхідних цивілізацій.

Отже, перше україномовне видання курсу лекцій з історії Стародавнього Сходу, так давно очікуване, без сумніву, вдалося. Воно відзначається високим професійним, науково-методичним рівнем виконання, утвердженням української мови у сходознавстві, слугує прикладом і поштовхом для наслідування в інших галузях історичної науки, де бракує україномовних видань.

Л. В. БАЖЕНОВ (Кам'янець-Подільський)

Л. Д. Сакада (Київ)
Відзначення 130-річчя
від дня народження М. С. Грушевського

Серед багатьох ювілейних заходів з нагоди святкування 130-ї річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського 24—25 вересня 1997 р. у Києві відбулася Міжнародна наукова конференція «Михайло Грушевський — історик, політик, громадянин». Організаторами конференції виступили Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України НАН України, Українське історичне товариство, засноване істориками діаспори, та історико-меморіальний музей Михайла Грушевського (на правах відділу Музею історії м. Києва).

Конференція проходила в міському Будинку учителя (колишньому будинку Центральної Ради). В ній взяли участь представники академічних інститутів, вузів, архівних та музейних установ Києва і Львова, а також наукових кіл української діаспори з Кента, Арканзаса, Філадельфії. Під час урочистого відкриття конференції привітання від Міжнародного академічного комітету для вшанування 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського виголосив голова комітету, президент Українського історичного товариства, проф. Л ю б о м и р В и н а р (Кент, США). Із вступним словом до присутніх звернулися іноземний член НАН України О м е л я н П р і ц а к (США) та академік І с а є в и ч (Львів).

Пам'ять видатного вченого і державотворця була вшанована покладанням квітів від учасників Міжнародної конференції на його могилу на Байковому кладовищі в Києві та до меморіальної дошки на стіні колишнього приміщення історичної секції ВУАН (вул. Володимирська, 35).

Конференція тривала два дні. В її чотирьох засіданнях було заслухано 32 доповіді та повідомлення. Професор Л. В и н а р окреслив значення М. С. Грушевського в українській історії, до усвідомлення якого, на його думку, ми підходимо лише нині, і зазначив при цьому, що окремого вивчення потребує внесок вченого у всесвітню історію. Академік В. С м о л і й (Київ) у доповіді «М. С. Грушевський і деякі проблеми історіографії» наголосив, що для новітніх досліджень з історії України актуальним є не лише використання, а й творчий розвиток історіографічних концепцій минулого на рівні сучасних наукових знань. Член-кореспондент П. С о х а н ь (Київ) у доповіді «Творча спадщина Михайла Грушевського і сучасність» підкреслив значення творчого доробку та ідей вченого для сучасних історіографічних досліджень та актуальність його державотворчих ідей у нинішній період побудови незалежної Української держави.

В доповіді канд. іст. наук І. Б у т ч а (Київ) «М. Грушевський і сучасна археографія» було проаналізовано археографічні проекти М. С. Грушевського, простежено, як незреалізоване ним знаходить своє втілення в діяльності археографів 90-х років.

З нових позицій розглянули проблему про належність концепції М. С. Грушевського до «народницької» чи «державницької» школи акад. Я. І с а є в и ч (Львів) і д-р іст. наук. проф. Я. Д а ш к е в и ч . Останній запропонував також узагальнюючий підхід до оцінки історіографічної концепції М. Грушевського у загальнонауковому цивілізаційному контексті як вияв на українському ґрунті позитивізму, що був таким характерним для другої половини ХІХ ст.

Про Михайла Грушевського як історика та його погляди на окремі процеси української історії йшлося в багатьох доповідях. Питанню історичної схеми М. Грушевського та її продовженню й трактуванню сучасною історіографією присвятили свої доповіді канд. іст. наук І Г р и ц а к (Львів) і канд. іст. наук В. Р и ч к а (Київ). Д-р іст. наук В. І. С е р г і й-ч у к (Київ) розповів про погляди історика на козацтво. Канд. іст. наук. Р. М а й б о р о д а (Київ) розглянула питання «М. Грушевський і видання описів королівщини в «Жерелах до історії України-Руси». Проф. О. С и д о р е н к о (Арканзас, США) звернувся до теми «Національне відродження кінця XVI — початку XVII ст. в працях М. Грушевського». Д-р іст. наук Н. Я к о в е н к о (Київ) висловила свій підхід до оцінки характеру історіографічної спадщини вченого та наступної марксистської течії в історіографії. Тема доповіді д-ра іст. наук В. Ш е в ч е н к а — «М. Грушевський та ідея української державності». Іноземний член НАНУ Я , П е л е н с ь к и й (Філадельфія, США) проаналізував суспільно-політичні ідеї М. Грушевського, поділився своїми спогадами про їх неоднозначне сприйняття в попередні часи в українському зарубіжжі, зокрема представниками політичної еміграції. Про релігійно-церковну візію Нової України М. С. Грушевського повідав д-р іст. наук Е У л ь я н о в с ь к и й (Київ).

Непростий шлях становлення молодого М. Грушевського як науковця — така тема доповіді В. Л е в ч е н к а (Київ) «1890 — фахове визнання та вибір долі». Питання взаємовідносин вченого з професорами Київського університету висвітлила О. Р а д з и в і л л (Київ). Окремі сторони діяльності М. Грушевського було окреслено також у доповідях канд. іст. наук І. М а т я ш (Київ) — «Український соціологічний інститут М. Грушевського. Програма діяльності і виконавці», О. Ю р к о в о ї (Київ) — «Основні напрями діяльності науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924—1930 рр)», канд. іст. наук С. К і р ж а є в а (Київ) — «М. Грушевський і Археографічна комісія ВУАН» та канд. іст. наук І. В е р б и (Київ) — «Родинний «клан» Грушевських й історична комісія ВУАН».

Із зацікавленням учасники конференції прослухали повідомлення про нові дослідження д-ра іст. наук Ю . Ш а п о в а л а — «Невідомі сторінки біографії Михайла Грушевського у світлі таємних документів ГПУ-НКВД». Ці матеріали з останнього періоду діяльності вченого багато-що прояснюють, хоч секретні архіви КДБ ще не до кінця відкривають свої таємниці.

Про Михайла Грушевського як політика доби Української Центральної Ради повідав д-р іст. наук В. В е р с т ю к, який звернув увагу присутніх на той факт, що досі не виявлено документів, які свідчили б про офіційне обрання М. Грушевського на посаду Президента УНР. Канд. іст. наук Б. А н д р у с и ш и н (Київ) ознайомив присутніх з аналізом соціально-економічної програми М. С. Грушевського (дослідження здійснено спільно з д-ром іст. наук О. Р е н т о м).

З повідомленнями про дослідження епістолярної спадщини вченого виступили: д-р іст. наук В. Н а у л к о — «Листування М. Грушевського з Ф. Вовком», канд. філолог, наук Г. Б у р л а к а — «Листування М. Грушевського з українськими літераторами», канд. іст. наук І. П а с ь к о — «М. Грушевський у листуванні з петербуржцями», канд. іст. наук В. Л я х о ц ь к и й — «Листи І. Огієнка до М. Грушевського як джерело до біографічних досліджень» та канд. іст. наук Г. С в а р н и к — «Творчі зв'язки академіка ВУАН М. Грушевського з галицькими вченими (за матеріалами листування М. Грушевського та К. Студинського)». Опрацьований епістолярій дає багатий матеріал до вивчення життєвого шляху видатного історика і з'ясування його поглядів на окремі важливі питання. Високу оцінку отримала праця канд. іст. наук І. Г и р и ч а (Київ), який дослідив фонд № 1235 ЦДІА України у м. Києві та упорядкував покажчик «Епістолярна спадщина Михайла Грушевського» (Київ, 1996)

(примірники цього науково-довідкового видання одержали всі учасники конференції).

Пам'яткознавчі ініціативи академіка М. С. Грушевського були темою виступу д-ра іст. наук В. С а р б е я (Київ). Своїми думками про видання «Споминів» М. С. Грушевського поділився канд. філолог, наук С. Б і л о к і н ь, який звернув увагу на проблему збереження рукописної спадщини видатного вченого як нашого культурно-національного надбання і запропонував учасникам конференції підтримати лист до Генерального Прокурора Г. Ворсінова, підписаний представниками української інтелігенції, у тому числі народними депутатами, про розшуки рукопису ч. 2 X тому «Історії України-Руси» та VII тому «Історії української літератури».

Л. С а к а д а (Київ) виступила з повідомленням «Роль Українського історичного товариства у «поверненні» М. С. Грушевського в Україну».

Широке тематичне коло доповідей та повідомлень, представлених на конференції, стало свідченням інтересу наукової громадськості до грушевськознавчих студій та усвідомленої потреби осмислити наукову спадщину творця «Історії України — Руси» і збагнути її місце в українській та світовій історії.

Під час роботи Міжнародної конференції проф. Л. Винару, визнаному серед науковців грушевськознавцю, було передано привітання від Урядового оргкомітету з приводу відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського. Відповідальний секретар комітету проф. Л. Решодько зачитав його текст та вручив президенту УІТ портрет корифея української історичної науки і IX-й том «Історії України-Руси», видання якого присвячено 5-й річниці Незалежності України та 130-річчю від дня народження М. Грушевського.

По закінченню роботи Міжнародної конференції для її учасників було організовано екскурсію: оглянуто виставку «Мета, зміст і щастя життя...» з експозиції Історико-меморіального музею М. Грушевського в Києві, а також родинну садибу і будинок Грушевських по вул. Паньківській, 9, де згодом має розміститися Музей М. Грушевського.

РЕЗОЛЮЦІЯ

Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського «Михайло Грушевський — історик, політик, громадянин»

Відзначаючи 130-річчя від дня народження великого вченого й засновника першої української держави у ХХ ст., видатного громадсько-політичного діяча Михайла Грушевського, Міжнародна наукова конференція п о с т а - н о в л я є :

1. Продовжити працю Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (ІУАД НАШ по виданню творчої спадщини М. Грушевського: історичних студій, рецензій, публіцистики як складової частини Повного зібрання праць вченого.

2. Започаткувати при ІУАД НАН України спільно з Українським історичним товариством, Інститутом історії України та іншими науковими, архівними, музейними установами серійне видання мемуарів та епістолярної спадщини М. Грушевського.

3. Заініціювати заснування науковими установами України та діаспори періодичних наукових збірників «Михайло Грушевський. Статті і матеріали».

учасниками конференції. Ювілею вченого був присвячений конкурс наукових праць студентів. На пленарному засіданні трьом його переможцям були вручені іменні премії професора Володимира Косика.

Винар ЛЮБОМИР (США, Кент)

За ініціативою Української вільної Академії наук у Канаді й Міжнародного академічного комітету для вшанування 130-річчя від дня народження М. Грушевського, що діє при Президії Українського історичного товариства, відбулася на форумі Конгресу вчених товариств Канади в Брук, університеті (Ст, Катерікс) сесія, присвячена М. Грушевському. Вступним словом конференцію відкрив о. д-р О. Б а р а н - член Президії УІТ і колишній президент УВАН. З доповідями на ній виступили голова Міжнародного академічного комітету й УІТ, д-р Л ю б о м и р В и н а р «Роль М. Грушевського в історії України», д-р Б о г д а н Г р а б о - в е ц ь к и й (Торонт. ун-т) «Реалізація Михайла Грушевського-історика в Грушевському-політикові», д-р Т о м а П р и й м а к (Торонт. ун-т) «Костомаров і Грушевський в українській історії і культурі», д-р В. Ч о п и к (Юта ун-т) «Народницький погляд на українську літературу XIX ст. Олександра Грушевського». Одночасно обговорено діяльність Міжнародного академічного комітету для вшанування 130-річчя М. Грушевського і заплановано ювілейні конференції, присвячені найвидатнішому українському історичу в Україні, Європі, Америці, Канаді й Австралії.

В. В. КАЛІНІЧЕНКО (Харків)

Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії

10—12 жовтня 1996 р. в Умані відбувся перший Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії. Організаторами зустрічі істориків-аграрників виступили Інститут історії України Національної Академії наук України, Уманська сільськогосподарська академія, Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, Черкаський інженерно-технологічний інститут.

На симпозиум були запрошені 60 учених з усіх регіонів України. Зокрема, в Умань прибули науковці з Києва, Донецька, Харкова, Запоріжжя, Сімферополя, Кіровограда, Чернівців, Черкас, Полтави, Кам'янця-Подільського, Вінниці

На пленарному засіданні з доповідями виступили д-р іст. наук, заст. директора Інституту історії України НАН України, проф. С. В. К у л ь ч и ц ь к и й «Аграрно-історична наука на сучасному етапі»; д-р іст. наук, зав. кафедрою історії України Донецького держуніверситету, проф. Р. Д. Л я х «Проблеми аграрної історії України в 1917—1970 роках»; д-р іст. наук, провідний наук, співробітник Інституту історії України НАН України В. І. М а р о ч к о «Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX — перша третина XX ст.)»; д-р сільськогосп. наук, ректор Уманської сільськогосподарської академії, проф. О. М. Г е р к і я л «Історія підготовки спеціалістів вищої кваліфікації для українського села в Уманській сільськогосподарській академії». Досить жваве обговорення проблем аграрної історії України тривало у трьох секціях: 1. Аграрна історія середньовіччя. 2. Селянство України 20—30-х рр. XX ст. 3. Село другої половини 40-х—90-х рр. XX ст.

З доповідями на секційних засіданнях виступили: д-р іст. наук Г. К. К о ж о л я н к о (Чернівці) «Землекористування в Буковині кінця XVIII — 40-х рр. XX ст.»; д-р іст. наук А. Г. М о р о з о в (Черкаси) «Грошові накопичення селянських господарств України в добу непу»; канд. іст. наук О. І. Г а н ж а (Київ) «Українське селянство і держава в період «великого перелому»; д-р іст. наук В. В. К а л і н і ч е н к о (Харків) «Земельна громада в Україні»; д-р іст. наук М. І. Б у ш и н (Черкаси) «Актуальні проблеми соціального розвитку села України в умовах переходу до ринку»; д-р соц. наук В. С. З у б о в (Умань) «Актуальні проблеми соціально-економічного розвитку села на сучасному етапі».

З повідомленнями на симпозіумі виступили аспірантка О. В. Ю р к о в а (Київ) «Селянське питання у працях істориків київської школи М. Грушевського»; канд. іст. наук О. М. М о в ч а н (Київ) «Продовольча криза 1924 — 1925 рр. в Україні»; канд. іст. наук В. І. П р и л у ц ь к и й (Київ) «Соціально-політичний портрет української селянської молоді в період становлення тоталітарного режиму (1920 — 1927 рр.)»; аспірант В. М. С о т н і ч е н к о (Київ) «Про питання про аграризацію єврейського населення півдня України в 20-ті роки XX ст.»; канд. іст. наук О. О. В о л о ш к о (Запоріжжя) «З історії організації зернорадгоспів-гігантів»; викладачка С. А. М о р о з о в а (Черкаси) «Сучасні соціально-екологічні проблеми сільського господарства Черкаської області» та ін.

Під час роботи симпозіуму були окреслені питання аграрної історії України, які потребують дослідження в першу чергу. Зокрема, жваво дискутувалися питання методології і вироблення понятійного апарату дослідників селянських рухів, власності на землю й альтернативних форм землекористування, селянських організацій, сільськогосподарської кооперації, земельної громади в Україні тощо.

Ю. З. ДАНИЛЮК (Київ), О. П. РЕЄНТ (Київ), О. С. РУБЛЬОВ (Київ)

60-річчя Інституту історії України НАНУ

Муза Клію, яка на своєму багатотисячолітньому шляху існування і розвитку зазнала чимало — і доброго, і поганого, — переживає нині в Україні не найкращі для себе часи.

А проте і за цих несприятливих обставин в академічному залі засідань по вул. М. Грушевського, 4, у Києві 20 вересня 1996 р. відбулися урочисті збори з нагоди 60-річчя організації в системі НАЙ України Інституту історії України. Урочистості, котрі мали форму розширеного засідання Ученої ради інституту, зібрали численну аудиторію. Крім працівників установи-ювіляра, були присутні представники громадськості, студенти-історики столичних вузів, співробітники інших академічних інститутів та їх директори: Інституту держави і права ім. В. М. Корецького — акад. НАН України Ю. С. Ш е м ш у ч е н к о ; Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка — акад. НАН України М. Г. Ж у л и н с ь к и й ; Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського — чл.-кор. НАН України О. Г. К о с т я к ; Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні — акад. НАН України В. М. Р у с а н і в с ь к и й ; Інституту східноєвропейських досліджень — проф. Я. П е л е н с ь к и й ; Інституту східнознавства ім. А. Ю. Кримського — іноземний член НАН України О. Й. П р і ц а к ; Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського — чл.-кор. НАН України П. С. С о х а н ь ; Інституту української мови — проф. О. О. Т а р а н е н к о ; Інституту філософії — акад. НАН України В. І. Ш и н к а р у к. Президію Академії представляв віце-президент, директор Інституту археології акад. НАН України П. П. Т о л о ч к о .

З доповідями на секційних засіданнях виступили: д-р іст. наук Г. К. К о ж о л я н к о (Чернівці) «Землекористування в Буковині кінця XVIII — 40-х рр. XX ст.»; д-р іст. наук А. Г. М о р о з о в (Черкаси) «Грошові накопичення селянських господарств України в добу непу»; канд. іст. наук О. І. Г а н ж а (Київ) «Українське селянство і держава в період «великого перелому»; д-р іст. наук В. В. К а л і н і ч е н к о (Харків) «Земельна громада в Україні»; д-р іст. наук М. І. Б у ш и н (Черкаси) «Актуальні проблеми соціального розвитку села України в умовах переходу до ринку»; д-р соц. наук В. С. З у б о в (Умань) «Актуальні проблеми соціально-економічного розвитку села на сучасному етапі».

З повідомленнями на симпозіумі виступили аспірантка О. В. Ю р к о в а (Київ) «Селянське питання у працях істориків київської школи М. Грушевського»; канд. іст. наук О. М. М о в ч а н (Київ) «Продовольча криза 1924 — 1925 рр. в Україні»; канд. іст. наук В. І. П р и л у ц ь к и й (Київ) «Соціально-політичний портрет української селянської молоді в період становлення тоталітарного режиму (1920 — 1927 рр.)»; аспірант В. М. С о т н і ч е н к о (Київ) «Про питання про аграризацію єврейського населення півдня України в 20-ті роки XX ст.»; канд. іст. наук О. О. В о л о ш к о (Запоріжжя) «З історії організації зернорадгоспів-гігантів»; викладачка С. А. М о р о з о в а (Черкаси) «Сучасні соціально-екологічні проблеми сільського господарства Черкаської області» та ін.

Під час роботи симпозіуму були окреслені питання аграрної історії України, які потребують дослідження в першу чергу. Зокрема, жваво дискутувалися питання методології і вироблення понятійного апарату дослідників селянських рухів, власності на землю й альтернативних форм землекористування, селянських організацій, сільськогосподарської кооперації, земельної громади в Україні тощо.

Ю. З. ДАНИЛЮК (Київ), О. П. РЕЄНТ (Київ), О. С. РУБЛЬОВ (Київ)

60-річчя Інституту історії України НАНУ

Муза Клію, яка на своєму багатотисячолітньому шляху існування і розвитку зазнала чимало — і доброго, і поганого, — переживає нині в Україні не найкращі для себе часи.

А проте і за цих несприятливих обставин в академічному залі засідань по вул. М. Грушевського, 4, у Києві 20 вересня 1996 р. відбулися урочисті збори з нагоди 60-річчя організації в системі НАЙ України Інституту історії України. Урочистості, котрі мали форму розширеного засідання Ученої ради інституту, зібрали численну аудиторію. Крім працівників установи-ювіляра, були присутні представники громадськості, студенти-історики столичних вузів, співробітники інших академічних інститутів та їх директори: Інституту держави і права ім. В. М. Корецького — акад. НАН України Ю. С. Ш е м ш у ч е н к о ; Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка — акад. НАН України М. Г. Ж у л и н с ь к и й ; Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського — чл.-кор. НАН України О. Г. К о с т я к ; Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні — акад. НАН України В. М. Р у с а н і в с ь к и й ; Інституту східноєвропейських досліджень — проф. Я. П е л е н с ь к и й ; Інституту східнознавства ім. А. Ю. Кримського — іноземний член НАН України О. Й. П р і ц а к ; Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського — чл.-кор. НАН України П. С. С о х а н ь ; Інституту української мови — проф. О. О. Т а р а н е н к о ; Інституту філософії — акад. НАН України В. І. Ш и н к а р у к. Президію Академії представляв віце-президент, директор Інституту археології акад. НАН України П. П. Т о л о ч к о .

Від керівництва держави та міністерств були присутні такі посадові особи: глава Адміністрації Президента України Д. В. Табачник, перший помічник Президента України В. М. Литвин, віце-прем'єр-міністр України з гуманітарних питань, акад. НАН України І. Ф. Курас, керівник служби Адміністрації Президента України з питань гуманітарної політики ЄГ. Кремін, міністр України у справах науки і технологій, акад. НАН України В. П. Семіноженко, заст. міністра освіти України, дійсний член АПН України О. Я. Савченко, голова Державного Комітету України у справах національностей та міграції, чл.-кор. НАН України В. Б. Євтух, заст. начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України В. С. Лозицький, заст. голови Служби безпеки України, генерал-майор юстиції В. І. Пристайко та ін. До президії було запрошено також Надзвичайного і Повноважного Посла Республіки Греція в Україні пана В. Патсікакіса.

За визначний особистий внесок у розвиток національної історіографії та в зв'язку з 60-річчям Інституту історії України указами Президента України Л. Д. Кучми директор установи — акад. НАН України В. А. Смолій був нагороджений Почесною відзнакою Президента України, а провідні науковці інституту — чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляр, доктори іст. наук, професори В. М. Даниленко, М. В. Коваль, С. В. Кульчицький та В. Г. Сарбей удостоєні почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки України». Під час урочистого засідання глава Адміністрації Президента України Д. В. Табачник зачитав укази про відзначення згаданих учених, а віце-прем'єр-міністр України І. Ф. Курас вручив їм державні нагороди.

За дорученням Президента України Д. В. Табачник зачитав привітання Л. Д. Кучми колективі Інституту історії України, в якому, зокрема, йдеться: «Дорогі друзі! В урочистий для Вас день — день 60-річчя створення Інституту історії України НАН України — дозвольте привітати Вас від імені усієї Незалежної України.

Знаю, що шлях Вашої установи до історичної істини, Правди Історії був нелегким. У 30-ті роки чесне служіння музі Клію коштувало голови, згодом — посади, благополуччя (власного і родини). Знаю, що і тоді не бракувало чесних істориків, шлях яких до істини був — без перебільшення — жертвним.

Тим більшого значення набуває Ваша наука у сучасних нелегких умовах розбудови Незалежної України, утвердження її авторитету у колі демократичних, цивілізованих народів. Неоцінимий Ваш внесок у справу формування національної самосвідомості народу України, відтворення славетних і трагічних сторінок історії нашої Батьківщини.

Органи державної влади суверенної України гідно оцінюють Ваш внесок у минулорічне відзначення 400-річчя з дня народження видатного сина української землі — Богдана Хмельницького — та 50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, на вітвар якої наш народ склав мільйонні жертви кращих своїх синів та дочок.

Справжнім проривом на фронті історичних знань, яскравим свідченням рішучої відмови і радикального переосмислення оцінок колишньої радянської історіографії, переосмислення, що ґрунтується на новітніх наукових досягненнях, є вихід двотомника «Історія України: нове бачення», створеного колективом Вашого інституту».

У виступі директора Інституту історії України акад. НАН України В. А. Смолія йшлося про історію і сьогодення установи.

Створений у липні 1936 р. інститут наприкінці 30-х років сконцентрував у своєму складі кращі сили української історичної науки. Тут працювали О. П. Оглоблин, М. Н. Петровський, Н. Д. Полонська-Василенко, С. В. Юшков та ін. У довоєнний період найвагомішими здобутками його працівників були праці, присвячені дорадянському періоду, оскільки спиралися вони на великий досвід традиційної національної історіографії. Складно і неоднозначно йшло освоєння новітньої історії, особливо радянського часу. Тут найбільше позначався

тиск правлячої партії, політизація та ідеологізація історичних знань, прагнення підпорядкувати їх «процесу соціалістичного будівництва».

Не обминули інститут й сталінські репресії. За ґрати потрапили і були страчені перший директор А. Х. С а р а д ж е в , заст. директора Г. Я. С л о с а р е н к о , старші наукові співробітники К. Ф. Г р е б е н к і н , В. В. Г у р и с т р и м б а , Є . Д . С т а ш е в с ь к и й , М. Ф. Т р е г у б е н к о .

Тяжким випробуванням для колективу стали часи Великої Вітчизняної війни. Частина співробітників пішла на фронт, дехто залишився в окупованому Києві, більшість же разом з Академією евакуювалася до Уфи.

Нелегкі часи настали для установи й після її повернення до Києва у березні 1944 р. Нове зміцнення тоталітарної влади викликало чергову хвилю репресій, утисків, ідеологічного контролю і тиску, що перетворилася на «дев'ятий вал» 29 серпня 1947 р. — з прийняттям постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР». Історики звинувачувались у політичних помилках, буржуазно-націоналістичних перекирчуваннях, відродженні «реакційних вигадок» В. Антоновича і М. Грушевського та ін.

Затиснута у лещатах тоталітаризму, історична наука в Академії тим не менше не стояла на місці (хоча її розвиток, зрозуміло, був штучно уповільнений, а частково й спрямований у хибне річище) і продовжувала розвиватися, збагачувати запас історичних знань. Розширювалися тематика науково-дослідних робіт, зв'язки інституту з історичними кафедрами вузів, зростала його роль як головної установи історичної науки України. У повоєнний період інститут підготував і видав фундаментальні колективні праці «Історія Української РСР» (в 2-х т. — К., 1953, 1956), «Історія Української РСР» (в 10-ти т. — К., 1977—1979) українською і згодом російською мовами, ряд праць з історії робітничого класу, селянства, інтелігенції, з історії вітчизняної науки й техніки, культури, зарубіжних зв'язків України. Велику роботу провів науковий колектив інституту по створенню «Історії міст і сіл Української РСР» (у 26-ти т.). Вчені установи взяли активну участь у підготовці до видання 17-томної «Української Радянської Енциклопедії» (1959—1965), чотири томної «Радянської енциклопедії історії України» (1969—1972) та інших енциклопедичних видань.

Праці Інституту історії України неодноразово (1969, 1970, 1980, 1984 рр.) відзначалися Державною премією України в галузі науки і техніки, а багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР» (унікальне видання, аналогів якому так і не було створено у колишньому СРСР) у 1976 р. удостоєна Державної премії СРСР у галузі науки і техніки. Співробітники інституту є лауреатами численних премій НАН України, інших організацій та установ республіки, іноземних держав.

Зрозуміло, що з відомих причин науковий доробок інституту за 50 — 80-ті роки є неоднозначним і оцінку наукової громадськості дістав різну. Але факт залишається фактом: процес прирощення історичних знань, хай і в уповільненій формі, але відбувався. Методологічна й ідеологічна заангажованість переважної більшості істориків не могла стримати поступове і неухильне розширення джерельної бази наукових досліджень, введення до наукового обігу нових пластів документів і матеріалів, нагромадження потенціалу для прийдешнього об'єктивного переосмислення й висвітлення історичного процесу, вже відомих фактів, подій і явищ.

Такі можливості з'явилися в Україні наприкінці 80-х років, а особливо — із здобуттям незалежності. Науковці дістали реальні можливості повно, об'єктивно і неупереджено висвітлювати історичні події та процеси. Канули в Лету так звані принципи класовості та партійності, котрі на догоду ідеологічним догматам десятки років насаджувалися у національній історіографії. Свобода творчості, розсекречення архівів, попри нинішні економічні проблеми, спричинилися до вибуху творчої активності науковців Інституту історії України. Це, в свою чергу, дало можливість поступово інтегруватися в європейський та світовий історіографічний процес. Сприяли цьому також можливість вільного пересування, обміну думками і видання-

ми із закордонними колегами, зокрема з провідними українознавчими осередками за рубежом.

Істотно змінилась й тематика досліджень: значно розширилися хронологічні рамки та урізноманітнілась проблематика пошуків з української медієвістики, зокрема козацьких часів, спеціальних історичних дисциплін, історичного краєзнавства, регіональної історії України. Вагоме місце в плані науково-дослідних робіт інституту посідає тематика, пов'язана з історією державотворення в Україні. Серйозна увага приділяється в нашій установі дослідженню історії національно-визвольного руху в Україні у ХІХ — на початку ХХ ст. Цим питанням останнім часом присвячено низку праць співробітників інституту. Ретельно досліджується й історія визвольних змагань українського народу 1917 — 1921 рр. Зокрема, вийшов друком перший том збірника документів і матеріалів «Українська Центральна Рада».

При всіх змінах у тематиці досліджень керівництво інституту звертає увагу, насамперед, на потребу суворо дотримуватися академічності, фундаментальності у розв'язанні наукових проблем.

Певним підсумком переосмислення співробітниками установи історичного минулого українського народу є публікація двотомника «Історія України: нове бачення» (К., 1995—1996). Відповіддю істориків на болючі проблеми сьогодення є ґрунтовний збірник документів «Чорнобильська катастрофа» (К., 1996), який щойно вийшов з друку.

Популярністю серед науковців, викладачів вузів, учителів, студентів користуються періодичні видання інституту — «Український історичний журнал» та «Історичні зошити». Позитивні відгуки одержали підручники з історії України і всесвітньої історії для середніх шкіл та вузів, підготовлені вченими інституту. Наша установа є координуючим центром історичної науки в республіці. Нині створено низку наших регіональних центрів, міцніють зв'язки з вузівськими кафедрами історичного профілю, історичними факультетами, а також науковими установами зарубіжних країн, зокрема США, Канади, держав Центральної та Східної Європи. Координатором військово-історичних досліджень виступає Центр військової історії, котрий працює на базі Інституту історії України.

У колективі сьогодні працюють 3 академіки, 3 члени-кореспонденти НАН України, 28 докторів та 92 кандидати історичних наук; наукові дослідження провадять 13 відділів. Увага науковців зосереджується на новому прочитанні усієї історії України, глибокому і всебічному вивченні вітчизняного досвіду державотворення, розвитку національної освіти, науки і культури, дослідженню міжнародних зв'язків України. В інституті розгортається робота щодо написання багатотомної «Історії українського народу», «Енциклопедії історії України», серії книг «Реабілітовані історією». Науковці установи беруть активну участь у підготовці томів «Зводу пам'яток історії і культури України», п'ятитомної «Історії української культури», двотомної праці «Історики України», археографічних і довідкових видань, нового покоління шкільних і вузівських підручників та хрестоматій.

На закінчення свого виступу акад. В. А. С м о л і й висловив глибоку подяку усім гостям, які взяли участь в урочистостях, та ветеранам інституту, до наукового і життєвого досвіду яких ледь не щоденно звертаються молодші генерації дослідників.

Незважаючи на всі труднощі, у сьоме десятиліття свого існування Інститут історії України та його працівники вступають сповнені творчих задумів і надії на краще майбутнє українського народу та його держави, а також академічної науки.

З привітанням колективі інституту від Президії НАН України, Відділення історії, філософії і права та Інституту археології НАН України виступив віце-президент Академії П. П Т о л ч к о . Поздоровили науковців-істориків з 60-річчям міністр України у справах науки і технологій В. П. С е м и н о ж е н к о , голова Державного комітету України у справах національностей та міграції В. Б. Є в т у х, заст. начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України В. С. Л о з и ц ь к и й, заст. голови Служби безпеки України В. І. П р и с т а й к о. Над-

звичайний і Повноважний Посол Республіки Греція в Україні пан В. П а т с і к а к і с у своєму виступі побажав співробітникам установи-ювіляра творчого натхнення, зокрема у вивченні українсько-грецьких історичних взаємозв'язків. Заст. міністра освіти України О. Я. С а в ч е н к о зачитала привітання від міністерства та наказ Міносвіти України про нагородження науковців інституту знаком «Відмінник освіти України» та почесними грамотами.

Голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, акад. НАН України П. Т. Т р о н ь к о вручив колективі інституту республіканську премію ім. Д. Яворницького та зачитав список учених, нагороджених Всеукраїнською спілкою краєзнавців за успіхи в розробці регіональної історії України.

Із словами привітання виступили директори академічних інститутів: академіки НАН України Ю. С Ш е м ш у ч е н к о, М. Г. Ж у л и н с ь к и й, В. М. Р у с а н і в с ь к и й, В. Шинкарух, члени-кореспонденти — О. Г. К о с т ю к т а П. С. С о х а н ь. Іноземний член НАН України О. Й. П р і ц а к у вітальній промові пригадав, зокрема, роки своєї аспірантської юності у Львівському відділі Інституту історії України АН УРСР (1940 р.).

Декан історичного факультету Національного університету ім. Т. Шевченка проф. А. Г. С л ю с а р е н к о слушно наголосив, що «не випадково славний шлях академічного інституту оспівують вже в народних піснях, думах і бувальщинах», навівши цікавий зразок фольклорної творчості студентсько-викладацьких мас

Під час урочистостей колектив Інституту історії України вітали й представники Шевченкового краю — від імені Черкаської обласної державної адміністрації, Черкаської райради народних депутатів, лауреата Державної премії ім. Т. Г. Шевченка Черкаського державного заслуженого хору, Черкаського державного університету ім. Б. Хмельницького поздоровлення виголосив зав. кафедрою історії України ЧДУ д-р іст. наук А. Ю. Ч а б а н. Натхненно прозвучала у виконанні делегації величальна пісня в честь ювілярів, директору інституту акад. В. А. Смолію було вручено запашний коровай та дари черкаських ланів.

На адресу інституту надійшли також численні поздоровлення від наукових установ, історичних кафедр, факультетів і професорсько-викладацького складу вузів України та зарубіжжя. Привітання надіслали: Інститут історії ПАН, Інститут російської історії РАН, Академія праці і соціальних відносин Федерації незалежних профспілок України, Білоцерківський державний аграрний університет, Волинський державний університет ім. Лесі Українки (під час урочистостей привітання зачитав проф. І. В. К і ч и й), Донецький державний університет, Кам'янець-Подільський педінститут, Маріупольський гуманітарний інститут Донецького університету, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут ім. Г. С. Сковороди, Полтавський державний педінститут ім. В. Г. Короленка, Рівненський інститут слов'янознавства Київського слов'янського університету, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, історичний факультет Харківського державного університету, історичний факультет та ректорат Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка.

Привітання також надійшли від Міністерства культури України, Фонду культури України, колективу Музею народної архітектури та побуту України, президента Міжрегіональної асоціації промисловців України (м. Запоріжжя) акад. В. Б о г у с л а е в а, Ради Організації ветеранів України (учасників засідання вітав перший заступник голови Ради, генерал-лейтенант Ф. К. І щ е н к о) та Київської організації ветеранів війни.

Т. І. ЄРЕМЕНКО (Київ), А. О. ГУРБИК (Київ)

Другий Міжнародний сеймик молода країн Центральної та Східної Європи

6—9 вересня 1996 р. у Варшаві відбувся II Міжнародний сеймик молоді країн Центральної та Східної Європи, організаторами якого виступили Варшавський університет, громадське Товариство «Україна-Польща», Об'єднання молоді Полонії, Всепольський клуб прихильників Литви при підтримці Міністерства національної освіти Польської Республіки, фонду Міністерства національної освіти Польської Республіки, фонду ім. Стефана Баторія та президента м. Варшави. Значну роботу по організації й проведенню сеймику виконали члени оргкомітету п. А д а м Б а й ц а р , п. Р и ш а р д З а л у с к а , п. Є ж и Л и т в и н ю к .

У роботі II Міжнародного сеймику взяла участь делегація молоді та почесних гостей з Польщі, України, Білорусі, Литви, Латвії, Росії, Німеччини, Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Бельгії, Болгарії, Казахстану. Українська делегація налічувала майже 40 осіб — науковців, аспірантів, громадських діячів, журналістів, студентів зі Львова й Тернополя. З Києва взяли участь у роботі сеймику В о л о д и м и р Р е п р и н ц е в , Т а ї с і я Є р е м е н к о , А н д р і й Г у р б и к та Ю р і й Б е д р и к .

З привітаннями до учасників сеймику, засідання якого відбувалися у Великому залі Варшавського університету, звернулися ректор, проф. В о л о д и м и р С і в і н с ь к и й , представник президента міста Варшави, депутати Ради міста

Наукову частину сеймику відкрив колишній голова Верховної Ради Білорусі, проф. С т а н і с л а в Ш у ш к е в и ч , який у своїй доповіді «Інтеграція, але яка?» змалював детальну картину цього процесу, особливо наголосивши на дотриманні принципу добровільності в ході його у посткомуністичних країнах Центральної й Східної Європи. Від української делегації ґрунтовну доповідь «Україна між Сходом і Заходом. Два шляхи до майбутнього» виголосив В о л о д и м и р Р е п р и н ц е в , який на основі аналізу історичного минулого змалював перспективи Української держави в процесах європейської інтеграції

Історії міста Варшави та відзначенню 400-річчя її столичності присвятив свій виступ член міської Ради п. Л е х Ш и н г в е л ь с ь к и й . Ще одному ювілею — 400-літтю Берестейської унії — була присвячена доповідь зав. кафедрою україністики Варшавського університету, проф. С т е ф а н а К о з а к а , який під кутом зору історичної ретроспективи проаналізував позитивний досвід співпраці польського й українського народів. Актуальну проблемну доповідь «Польська східна політика» виголосив керівник Літньої Східної школи Варшавського університету п. Я н М а л и ц ь к и й . Зокрема, він підкреслив, що Польща першою визнала проголошену незалежною Українську державу, наголосив на важливості відкриття інститутів польської культури в країнах Європи загалом і в Україні зокрема «Майбутнє — за молоддю, вона дочекається і справжньої інтеграції та створення єдиної Європи», — такими словами закінчив свій виступ п. Ян Малицький.

На другому пленарному засіданні сеймику ролі Польщі і України в процесі інтеграції Європи була присвячена доповідь відомого українського історика, акад. НАН України, проф. Я р о с л а в а І с а є в и ч а . В ній доповідач змалював широку картину багатосторонніх інтеграційних процесів між двома великими європейськими державами.

Історичний аспект інтеграції Польщі та України проаналізувала секретар Всеукраїнського товариства «Україна-Польща» Т а ї с і я Є р е м е н к о , яка також наголосила на значній ролі громадських організацій, наукових установ та особистих контактів у європейському інтеграційному процесі загалом.

Гострі дискусії з різноманітних аспектів політичної, економічної та культурної інтеграції країн Центральної й Східної Європи велися на засіданнях проблемних (історичної, культурологічної, економічної, самоврядувальної) комісій. У виступах молодих учених висловлювалися часом протилежні погляди на історичний досвід співжиття сусідніх європейських народів та перспективи міждержавних відносин, підкреслювалася необхідність подолання застарілих стереотипів щодо історичного минулого Європи й відзначалася досить велика роль у цьому сучасної історичної науки.

Учасникам сеймику була запропонована також широка програма знайомства з Варшавою, організовано зустрічі в Раді міста, де молоді розповіли про систему столичного самоврядування, проведено екскурсії по місту.

Наприкінці роботи сеймику, під час вирішення питання дальших перспектив подібних форм молодіжної інтеграції, делегація України запропонувала провести наступний III сеймик у Львові 1998 р. В оргкомітет останнього з української сторони ввійшли Всеукраїнське товариство «Україна-Польща» і його обласні відділення, Товариство охорони пам'яток м. Львова, Інститут українознавства НАН України та інші державні й громадські організації.

І Курносів Юрій Олексійович

З вересня 1996 р. пішов з життя відомий учений, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Юрій Олексійович Курносів.

Юрій Олексійович народився в м. Конотоп Сумської області в сім'ї залізничників. Був учасником бойових дій в роки Великої Вітчизняної війни, про що свідчать численні бойові нагороди. Після війни Юрій Олексійович закінчив історичний факультет Київського університету. Деякий час він працював вченим секретарем республіканського Історичного музею, а з 1955 р. свою наукову долю пов'язав з Академією наук України, зокрема з Інститутом історії (нині Інститут історії України НАН України), де в 1960 р. захистив кандидатську дисертацію. У 1970 р. Юрію Олексійовичу було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук.

За час роботи в Інституті він був редактором «Українського історичного журналу» (1957—1960 рр.), молодшим науковим (1960—1965), старшим науковим співробітником (1965—1985), завідувачим сектором (1985—1990), а з 1990 р. — провідним науковим співробітником-консультантом відділу історії культури українського народу.

Основною проблемою досліджень ученого були соціальні питання історії України, її культури. Праці Ю. О. Курносова широко відомі науковій громадськості. В його творчому доробку понад 170 досліджень. Юрій Олексійович брав участь у написанні близько 40 колективних видань, серед яких багатотомна «Історія України», «Історія Києва», 26-ти томна «Історія міст і сіл Української РСР», ряд монографій з історії інтелігенції, української культури.

Ю. О. Курносів був одним з авторів п'ятьох видань підручника «Історія України» для учнів 10-11 класів середньої школи, опублікованого у 1989—1995 рр. У 1994 р. побачила світ його остання монографія «Інакомислення в Україні. 60-і — перша половина 80-х рр. XX ст.».

Багато сил Юрій Олексійович віддавав вихованню молодих істориків.

Його діяльність та особисті риси є взірцем служіння науці, Батьківщині.

Пам'ять про Юрія Олексійовича Курносова назавжди збережеться в серцях його учнів, колег, усіх, хто спілкувався з ним.

Гострі дискусії з різноманітних аспектів політичної, економічної та культурної інтеграції країн Центральної й Східної Європи велися на засіданнях проблемних (історичної, культурологічної, економічної, самоврядувальної) комісій. У виступах молодих учених висловлювалися часом протилежні погляди на історичний досвід співжиття сусідніх європейських народів та перспективи міждержавних відносин, підкреслювалася необхідність подолання застарілих стереотипів щодо історичного минулого Європи й відзначалася досить велика роль у цьому сучасної історичної науки.

Учасникам сеймику була запропонована також широка програма знайомства з Варшавою, організовано зустрічі в Раді міста, де молоді розповіли про систему столичного самоврядування, проведено екскурсії по місту.

Наприкінці роботи сеймику, під час вирішення питання дальших перспектив подібних форм молодіжної інтеграції, делегація України запропонувала провести наступний III сеймик у Львові 1998 р. В оргкомітет останнього з української сторони ввійшли Всеукраїнське товариство «Україна-Польща» і його обласні відділення, Товариство охорони пам'яток м. Львова, Інститут українознавства НАН України та інші державні й громадські організації.

І Курносів Юрій Олексійович

З вересня 1996 р. пішов з життя відомий учений, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Юрій Олексійович Курносів.

Юрій Олексійович народився в м. Конотоп Сумської області в сім'ї залізничників. Був учасником бойових дій в роки Великої Вітчизняної війни, про що свідчать численні бойові нагороди. Після війни Юрій Олексійович закінчив історичний факультет Київського університету. Деякий час він працював вченим секретарем республіканського Історичного музею, а з 1955 р. свою наукову долю пов'язав з Академією наук України, зокрема з Інститутом історії (нині Інститут історії України НАН України), де в 1960 р. захистив кандидатську дисертацію. У 1970 р. Юрію Олексійовичу було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук.

За час роботи в Інституті він був редактором «Українського історичного журналу» (1957—1960 рр.), молодшим науковим (1960—1965), старшим науковим співробітником (1965—1985), завідувачим сектором (1985—1990), а з 1990 р. — провідним науковим співробітником-консультантом відділу історії культури українського народу.

Основною проблемою досліджень ученого були соціальні питання історії України, її культури. Праці Ю. О. Курносова широко відомі науковій громадськості. В його творчому доробку понад 170 досліджень. Юрій Олексійович брав участь у написанні близько 40 колективних видань, серед яких багатотомна «Історія України», «Історія Києва», 26-ти томна «Історія міст і сіл Української РСР», ряд монографій з історії інтелігенції, української культури.

Ю. О. Курносів був одним з авторів п'ятьох видань підручника «Історія України» для учнів 10-11 класів середньої школи, опублікованого у 1989—1995 рр. У 1994 р. побачила світ його остання монографія «Інакомислення в Україні. 60-і — перша половина 80-х рр. XX ст.».

Багато сил Юрій Олексійович віддавав вихованню молодих істориків.

Його діяльність та особисті риси є взірцем служіння науці, Батьківщині.

Пам'ять про Юрія Олексійовича Курносова назавжди збережеться в серцях його учнів, колег, усіх, хто спілкувався з ним.